

МАЙКЪЛ ХАРТ
100-ТЕ НАЙ-ВЛИЯТЕЛНИ
ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИЯТА
НА ЧОВЕЧЕСТВОТО

Превод от английски: Тодор Вълчев, 1995

chitanka.info

1. МОХАМЕД

570 — 632

Решението ни да поставим Мохамед начело в списъка на най-влиятелните личности в света може да предизвика изненада у някои читатели, а у други — съмнения, но той е единственият човек в историята, постигнал изключителни успехи както на верско, тъй и на светско равнище.

Със скромен произход, Мохамед създава и разпространява една от най-големите религии в света и става извънредно ефикасен политически водач. Днес, тринайсет века след смъртта му, неговото влияние е все още много мощно и силно въздействащо. Повечето личности в тази книга имат предимството да са родени в средища на цивилизацията, във висококултурни и политически влиятелни нации. Но Мохамед, роден в 570 година, произхожда от Мека, град в Южна Арабия — по онова време изостанал район, далеч от всякакви средища на търговия, изкуство и наука. Останал сирак на шест години, той израства в скромна среда. Според ислямските предания е бил неграмотен. Икономическото му положение се подобрява, когато на двайсет и пет годишна възраст се оженва за богата вдовица. Независимо от това, когато наближава четирийсетте, все още липсват външни признаци, че е забележителна личност.

По онова време повечето араби били езичници, вярвали в много божества. Ала в Мека живеели малък брой евреи и християни и тъкмо от тях Мохамед вероятно възприема представата за един-единствен всемогъщ Бог, който господства в цялата Вселена. На четирийсет години Мохамед вече е убеден, че този исторически Бог (Аллах) влиза в досег с него (чрез Архангел Гавраил) и го е избрал да разпространява истинската вяра.

Три години Мохамед проповядва само на близки приятели и познати. После, към 613 година, се отдава на публични проповеди. Когато лека-полека спечелва привърженици, властите в Мека започват да го смятат за опасен. Мохамед се чувства застрашен и в 622 г. забягва

в Медина (град на около 320 километра северно от Мека), където му предлагат служба със значително политическо влияние.

Това бягство, наречено Хегира, е повратна точка в живота на Пророка. В Мека той не е имал много последователи. В Медина те са далеч повече и скоро той добива влияние, което фактически го прави абсолютен властелин. През следващите няколко години, когато последователите на Мохамед бързо нарастват, се водят редица битки между Медина и Мека. Тази война завършва в 630 г. и Мохамед се завръща победоносно в Мека като завоевател. През останалите две и половина години от живота му арабските племена бързо се приобщават към новата религия. Когато умира в 632 г., Мохамед е вече истински управник на цяла Южна Арабия. Бедуинските племена в Арабия се славят като безстрашни воители. Ала те са малобройни и раздирани от разединение и междуособни битки, не могат да се мерят с по-големите армии на кралствата, установили се в земеделските райони на север. Обединени от Мохамед за първи път в историята и вдъхновявани от пламенната си вяра в едничкия истински Бог, тези арабски бойци се впускат в поредица от най-изумителните завоевания в човешката история. На североизток от Арабия лежи обширната новоперсийска империя на Сасанидите; на северозапад е Византия, или Източната Римска империя с център Константинопол. Количествено арабите не могат да се сравняват с противниците си. Обаче на бойното поле положението е съвсем различно и въодушевените араби бързо завладяват цяла Месопотамия, Сирия и Палестина. В 642 г. Египет бива откъснат от Византийската империя, а персийските войски са смазани при големите боеве около Кадисия в 637 г. и Нехавенд в 642 г.

Но дори тези огромни завоевания, постигнати под ръководството на най-близките приятели и приемници на Мохамед — Абу Бакр и Умар ибн ал-Хатаб — не слагат край на арабското нашествие. В 711 г. арабските армии вече са прегазили Северна Африка чак до Атлантическия океан. Оттам те се насочват на север, преброждат Гибралтарския проток и завладяват Кралство Испания.

По едно време се породили опасения, че мюсюлманите може да покорят цяла християнска Европа. Обаче в прословутата битка за Тур в 732 г. мюсюлманските войски, напреднали до средата на Франция, са съкрушени от франките. Въпреки всичко за по-малко от един век

бедуинските племена, вдъхновявани от словото на Пророка, създават империя, която се простира от Индия до Атлантическия океан и каквато светът не е виждал дотогава. И навред, където мюсюлманските войски стъпват, следва масово приобщаване към новата вяра.

Вярно, не всички завоевания остават. Макар че запазват вярата си в Пророка, по-късно персийците си извоюват независимостта от арабите. А в Испания след повече от седем столетия борба християните си възвръщат целия полуостров. Но Месопотамия и Египет, люлки на древна цивилизация, остават арабски и владеят целия северноафрикански бряг. Разбира се, новата вяра продължава да се разпространява през вековете далеч отвъд границите на първоначалните мюсюлмански завоевания. В наши дни тя има десетки милиони последователи в Африка и Средна Азия и дори повече в Пакистан, Северна Индия и Индонезия. В Индонезия тази нова вяра се оказва обединяващ фактор. Но на индийския подконтинент конфликтът между мюсюлмани и индуси все още е главна пречка по пътя към единението.

При това положение как трябва да се оцени цялостното въздействие на Мохамед върху човешката история? Както всички религии, ислямът упражнява огромно влияние върху битието на своите последователи. Тъкмо по тази причина всички създатели на големите религии заемат видно място в тази книга. И тъй като християните в света са горе-долу два пъти повече от мюсюлманите, на пръв поглед може да изглежда странно, че Мохамед заема по-предно място от Исус. За тази подредба има две главни основания. Първо, Мохамед е играл много по-важна роля за развитието на исляма, отколкото Исус за развитието на християнството. Макар че Исус е създал основните етични и морални норми на християнството (доколкото те се различават от юдаизма), Свети Павел е този, който разработва християнското богословие, той е главният прозелит^[1] и автор на голяма част от Новия завет.

А Мохамед е съзателят и на ислямското богословие, и на главните етични и морални принципи на исляма. Освен това той има ключова роля в разпространяването на новата вяра и в създаването на нейните обреди. На всичко отгоре той е авторът на мюсюлманското свещено писание — Корана, сборник от Мохамедови прозрения, вдъхновени според него свише. По-голямата част от тях са преписвани

— повече или по-малко вярно — още докато Мохамед е бил жив, а дълго след неговата смърт са събрани в меродавен сборник. Следователно Коранът отразява до голяма степен достоверно Мохамедовите мисли и идеи.

Такъв подробен сборник с мисли на Христос не е достигнал до нас. И понеже Коранът е поне толкова важен за мюсюлманите, колкото Библията за християните, влиянието на Мохамед чрез Корана е огромно. Не е изключено влиянието на Мохамед върху исляма да е по-голямо от общото влияние на Исус Христос и Свети Павел върху християнството. От чисто верско гледище може да се каже, че въздействието на Мохамед върху човешката история е равнозначно на Исусовото.

И още нещо. Мохамед (за разлика от Исус) е водеща фигура както от религиозно, тъй и от светско гледище. Всъщност като двигателна сила на арабските завоевания той може да бъде поставен на първо място като най-влиятелния политически водач на всички времена.

За много от важните исторически събития можем да кажем, че са били неизбежни и щяха да се случат дори без определен политически водач, които да ги насочва. Например южноамериканските колонии вероятно щяха да извоюват независимостта си от Испания дори ако Симон Боливар не се беше родил. Но не може да се каже същото за арабските завоевания. Нищо от този род не се е случвало преди Мохамед и няма основания да смятаме, че би станало без него. Единствените подобни успехи в човешката история са завоеванията на монголите през XIII век, които се дължат главно на Чингис Хан. Макар и по-обширни от арабските, те обаче се оказаха нетрайни и днес единствените райони, заемани от монголи, са тези, в които те са живели преди времето на Чингис.

Арабските завоевания са нещо съвсем друго. От Ирак до Мароко се простира цяла верига арабски нации, обединени не само от вярата си в исляма, но и от общия си арабски език, история и култура. Мястото на Корана в мюсюлманското вероизповедание и фактът, че той е написан на арабски, сигурно са попречили арабският език да се разпадне на неразбираеми помежду си диалекти, което иначе би могло да се случи през изминалите тринайсет века. Разбира се, между арабските държави има различия и недоразумения, и то значителни, но

частичното разединение не бива да ни пречи да видим важните елементи на единство, които продължават да съществуват. Така например нито Иран, нито Индонезия — и двете петролопроизводителки и с ислямско вероизповедание — се присъединиха към петролното ембарго през зимата на 1973/74 година. И не случайно всички арабски държави, само арабски държави участваха в ембаргото. Както виждаме, арабските завоевания през VII век продължават и днес да играят важна роля в човешката история. И тъкмо това несравнимо съчетание на светско и верско влияние ни дава правото да смятаме Мохамед за най-влиятелната фигура в историята на човечеството.

---

[1] Прозелит (църк.) — новопокръстен; пламенен привърженик на нова вяра или идея. — Б. ред. ↑

2. АЙЗЪК НЮТЪН^[1]

1642 — 1727

*Природата, природните закони лежах в
тъмнина;
но рече Бог: Да бъде Нютън!
И блесна светлина.*

Аликзандър Поуп

Айзък Нютън, най-великият и най-влиятелният учен, живял някога, е роден в Улсторп, Англия, на Коледа 1642-а, годината, в която умира Галилей. Подобно на Мохамед, той се появява на бял свят след смъртта на баща си. Като малък Айзък проявявал значителни наклонности към механиката и бил много сръчен. Макар и умно дете, в училище бил невнимателен и почти не правел впечатление. Като юноша майка му го маха от училището с надеждата, че може да стане преуспяващ фермер. За щастие се убеждава, че заложибите му се крият другаде и на осемнайсет години той постъпва в Кеймбриджкия университет. Там усвоява бързо тогавашната наука и математика и скоро започва свои собствени самостоятелни изследвания. Между двайсет и първата си и двайсет и седмата си година Нютън поставя основите на научни теории, които по-късно донасят коренни промени в света.

Средата на XVII век е период на невиджан научен подем. Откритието на телескопа около началото на века е преобразило изцяло астрономическите изследвания. Английският философ Франсиз Бейкън и френският Рене Декарт приканват учените в цяла Европа да не разчитат повече на авторитета на Аристотел и да започнат свои самостоятелни експерименти и наблюдения. Великият Нютън прилага в практиката това, за което са настоявали Бейкън и Декарт. Неговите астрономически наблюдения и използването на новоизнамерения

телескоп внасят коренни промени в астрономията, а експериментите му в механиката довеждат до формулирането на първия Нютънов закон за движението.

Други големи учени като Уилям Харви, открил кръвообращението, и Йоханес Кеплер, формулирал законите за движението на планетите около Слънцето, внасят нова, съществена информация в научната общност. Ала чистата наука е предимно забавление за хора на умствения труд и още няма никакви доказателства, че, приложена в техниката, може да промени коренно цялото битие на хората, както е предвиждал Франсиз Бейкън.

Макар Коперник и Галилей да са отхвърлили някои от погрешните схващания на древната наука и да са допринесли за по-доброто разбиране на Вселената, все още не са формулирани последователни принципи, които да превърнат този сбор от наглед несвързани помежду си факти в единна теория, която да прави възможни научните предвиждания. Едва Айзък Нютън създава тази единна теория и поставя модерната наука на пътя, който тя следва неизменно оттогава насам.

Нютън никога не е имал особено желание да публикува своите резултати и въпреки че към 1669-а вече е формулирал основните идеи на повечето свои открития, много от теориите му са публикувани доста по-късно. Първото му откритие, видяло бял свят, е основоположният му труд за естеството на светлината. След поредица от старателни експерименти Нютън открива, че обикновената бяла светлина е съчетание от всичките цветове на дъгата. Освен това той анализира внимателно резултатите от законите за отражението и рефракцията на светлината. Така в 1668 г. създава и фактически построява първия огледален телескоп, телескопа рефлектор, който и до днес се използва в повечето големи астрономически обсерватории. Двайсет и девет годишен, Нютън представя пред Британското кралско дружество тези открития заедно с резултатите от много други свои експерименти в оптиката.

Дори само те биха му осигурили място в тази класация; но са доста по-маловажни от постиженията му в чистата математика и механиката. Главният негов принос в математиката е откриването на интегралното смятане, до което е стигнал, когато навярно е бил дваайсет и три — дваайсет и четири годишен. Това най-важно

постижение в модерната математика е не само зърното, от което покълва значителна част от съвременната математическа теория, а и солиден инструмент, без който последвалият напредък на съвременната наука би бил невъзможен. Нищо друго да не беше открил Нютън, само интегралното смятане би му осигурило едно от челните места в тази класация. Но най-важните Нютънови успехи са в областта на механиката — науката, която обяснява движението на материалните тела. Галилей е открил първия закон за движението, който обяснява движението на телата под въздействието на външни сили. На практика, разбира се, всички тела изпитват подобно влияние и най-същественният въпрос в механиката е как те се движат под въздействието на външни сили. Този проблем е разрешен от Нютън в прочутия му втори закон за движението, който с основание се смята за основния в класическата физика. Вторият закон (изразен математично чрез равенството $F = ma$) гласи, че ускорението на едно тяло е равно на силата, действаща върху тялото, разделена на неговата маса. Към тези първи два закона Нютън добавя прословутия трети закон за движението (който гласи, че всяко действие — т. е. физическа сила, има равно, в противоположна посока противодействие) и най-прочутия си научен закон — за всемирното притегляне. Тези четири закона, взети вкупом, образуват единна система, чрез която практически всички макроскопични механични системи — от движението на махалото до движението на планетите по орбитите им около Слънцето — могат да бъдат изследвани и да се предвиди поведението им. Нютън не само е формулирал тези фундаментални закони в механиката; използвайки интегралното смятане, той лично е показал как могат да бъдат приложени за решаването на актуални проблеми.

Нютъновите закони може да се използват и са използвани за широк кръг научни и инженерни проблеми. Докато е бил жив, най-красноречивото им приложение е в сферата на астрономията. И тук Нютън заема челно място. В 1687 г. той публикува забележителния си труд „Математични начала на натуралната философия“ (известен по-накратко като „Принципиа“), в който представя своя закон за гравитацията и законите за движението. Той показва как може да се използват тези закони, за да се определи с точност движението на планетите около Слънцето. Основната задача на динамичната астрономия — т. е. да се предвиди с точност местоположението и

движението на звездите и планетите — е решена бляскаво от Нютън само с един замах. Ето защо той често пъти е смятан за най-великия от всички астрономи.

В такъв случай каква е нашата оценка за научното значение на Нютън? Ако погледнем показалеца на която и да е научна енциклопедия, ще намерим повече препратки (може би два-три пъти повече) към Нютън и неговите закони и открития, отколкото към някой друг учен. Освен това трябва да вземем под внимание и казаното от други велики учени за него. Лайбниц, който съвсем не е бил приятел на Нютън и с когото е влизал в ожесточени спорове, пише: „Ако вземем математиката от самото ѝ създаване до времето на Нютън, по-голямата част от нея е дело на Нютън.“ Големият френски учен Лаплас казва: „«Принципи» се откроява над всеки друг плод на човешкия гений.“ Лагранж често е повтарял, че Нютън е най-големият гений, който светът познава, а Ернст Мах пише в 1901 г.: „Всичко, постигнато в математиката след негово време, е дедуктивна, формална математична разработка на механиката върху базата на Нютъновите закони.“ Голямото постижение на Нютън се свежда може би до следното: той се натъква в науката на смесица от отделни факти и закони, които могат да опишат някои явления, но едва ли са в състояние да предвидят нещо; ученият ни оставя единна система от закони, които могат да бъдат приложени върху огромен кръг физични явления и да бъдат използвани за точни предвиждания.

В такова кратко изложение не е възможно да се спрем подробно върху всички открития на Нютън; затова много от недовата важните са пропуснати, въпреки че сами по себе си са сериозни постижения. Нютън е дал солиден принос в термодинамиката (изучаването на топлината) и в акустиката (науката за звука); той е формулирал изключително важния физичен принцип за запазването на момента и запазването на ъгловия момент; открил е т. нар. бином на Нютън в математиката и е дал първото състоятелно обяснение за произхода на звездите.

И тъй, можем да кажем, че Нютън безусловно е най-великият и най-влиятелният учен, живял някога, и все пак да се запитаме защо трябва да стои по-високо от важни политически фигури като Александър Велики или Джордж Вашингтон и по-напред от видни религиозни водачи като Исус Христос и Гаутама Буда. Нашето

становище е, че, макар политическите промени да имат важно значение, откровено казано, повечето хора в света са живели 500 години след смъртта на Александър така, както са живели и прадедите им пет столетия преди него. По същата логика във всекидневния си бит повечето люде са живели през 1500 г. сл. Хр. така, както са живели събратята им и през 1500 г. пр. Хр. Обаче през последните пет столетия с възникването на съвременната наука всекидневният бит на повечето човешки същества се е променил коренно. Ние се обличаме другояче, ядем други храни, работим по друг начин и прекарваме свободното си време много по-различно от хората през 1500 г. Научните открития не само внесоха коренни промени в техниката и икономиката, а промениха напълно политиката, верските разбирания, изкуството и философията. Научната революция не остави незасегната почти нито една страна от човешката дейност и по тази именно причина толкова много учени и изобретатели намериха място в тази книга. Нютън е не само най-бляскавият учен, а и най-влиятелната фигура в развитието на научната теория и затова заслужава напълно мястото си на върха или почти на върха на всяка класация на най-влиятелните личности в света.

Нютън умира в 1727 г. и е погребан в Уестминстърското абатство. Той е първият учен, удостоен с такава чест.

---

[1] Използваме вярната транскрипция на името на великия учен независимо от „традицията“. — Б. пр. ↑

3. ИСУС ХРИСТОС

ОК. 6 ПР. ХР. — ОК. 30 СЛ. ХР.

Въздействието на Христос върху човешката история е толкова очевидно и толкова огромно, че едва ли някой би оспорил поставянето му почти в началото на тази книга. Всъщност по-вероятно е да възникне въпросът защо Христос, вдъхновителят на най-влиятелната религия в историята, не е поставен на първо място.

Няма съмнение, че християнството е спечелило с течение на времето много повече последователи от всяка друга религия. Ала в тази книга се оценява не относителното влияние на отделните религии, а по-скоро относителното им влияние върху отделния човек.

За разлика от исляма християнството не е създадено от едина-единствена личност, а от двама души — Исус и Свети Павел, тъй че главната заслуга за развитието му трябва да бъде разпределена между тях. Христос формулира основните етични принципи на християнството, както и основния му духовен светоглед и главните му представи за човешкото поведение. Обаче християнското богословие е оформено преди всичко от Свети Павел. Христос е изпълнил една духовна мисия. Павел добавя към нея култа към Христа. Освен това Свети Павел е автор на значителна част от Новия завет и главният разпространител на християнството през I век.

Христос умира доста млад (за разлика от Буда или Мохамед) и оставя ограничен брой следовници. При смъртта му неговите привърженици не са нищо повече от малобройна еврейска секта. И благодарение на писанията на Павел и неуморната му проповедническа дейност тази малка секта се превръща в динамично, много по-широко движение, което обхваща и евреи, и не евреи, и в крайна сметка израства като една от най-големите религии в света.

Ето защо някои твърдят, че Свети Павел, а не Христос трябва да бъде смятан за първоосновател на християнството. Доведен до логичния си завършек, този аргумент би трябвало да ни накара да поставим Павел по-напред от Христос! Но макар да не е ясно какво би

представлявало християнството без усилията на Свети Павел, повече от очевидно е, че без Христос то изобщо не би съществувало.

От друга страна, нямаме основание да държим Христос отговорен за всичко онова, което християнската църква или отделни християни са вършили по-късно в негово име, още повече че той положително не би одобрил много от тези деяния. Някои от тях — да речем, религиозните войни между различни християнски секти и варварските погроми и преследвания на евреите — са в такова крещящо противоречие с Христовото учение, че е пълна безсмислица да се говори, че са извършвани под влиянието на Христос.

По същата логика, макар съвременната наука да е възникнала първо в християнските западноевропейски държави, едва ли може да се смята, че Христос е „виновникът“ за възхода на науката. И наистина, ранните християни никога не са тълкували Христовото учение като призив към научни изследвания на материалния свят. Всъщност покръстването на римляните е съпроводено и последвано от рязък упадък в равнището на техниката и в интереса към науката.

А това, че в крайна сметка науката се възражда в Европа, е несъмнено указание, че в европейското културно наследство има нещичко, което благоприятства научното мислене. Но това нещичко е не Христовото учение, а гръцкият рационализъм, намерил типичен израз в работите на Аристотел и Евклид. Заслужава да се отбележи, че модерната наука се е развила не по време на върховенството на църквата и на християнското благочестие, а по самите пети на Ренесанса, период, когато Европа отново проявява интерес към наследството отпреди християнството.

Житието на Исус, както е представено в Новия завет, е познато на повечето читатели, тъй че няма да го повтаряме тук. Но заслужава да отбележим някои неща. Преди всичко, по-голямата част от информацията, с която разполагаме за Исусовия живот, е несигурна. Не знаем дори как е истинското му име. Най-вероятно е било обикновено еврейско име, например Йехошуа (на английски се среща като Джошуа). Не сме сигурни и в годината на раждането му, макар да се предполага, че тя е 6-а пр. н. е. Същото се отнася и за годината на смъртта му. Тя би трябвало да е добре известна на последователите му, но не се знае с положителност днес. Самият Исус не е оставил никакви

писания и фактически цялата информация за живота му черпим от Новия завет.

За жалост, евангелията си противоречат в някои пунктове. Например Матей и Лука предават по съвсем различен начин последните Исусови думи; между другото, и двата варианта са почерпани направо от Стария завет.

Не случайно Исус се позовавал на Стария завет; макар и родоначалник на християнството, той е бил правоверен евреин. Неведнъж е посочвано, че в много отношения Исус прилича на староеврейските пророци от Стария завет и е изпитвал тяхното влияние. Подобно на пророците той е бил извънмерно внушителна личност, оставяла дълбоки и трайни впечатления у онези, които са го срещали. Бил е чародей в най-дълбокия и истински смисъл на тази дума.

Но за разлика от Мохамед, упражнявал както политически, тъй и верски авторитет, Исус фактически не е оказвал влияние върху политическите събития нито приживе, нито през последвалото столетие. (Разбира се, и двамата са оказвали силно косвено влияние върху по-далечни политически събития.) Влиянието на Исус се чувства само в етичната и духовната сфера.

Щом Исус е оставил следа най-вече в етичната област, трябва да се запитаме до каква степен етичните му норми са дали отпечатък върху човечеството. Едно от главните Исусови предписания е несъмнено Златното правило: И както искате да постъпват с вас човеците, тъй и вие постъпвайте с тях. Днес то се възприема от повечето хора, християни и нехристияни, като разумно ръководство за морално поведение. Ние може би невинаги постъпваме в съответствие с него, но поне се опитваме да го спазваме. Ако Исус действително беше първоизточникът на този универсално приет принцип, тогава непременно бихме го поставили на първо място в тази книга.

Ала Златното правило е възприето от юдаизма далеч преди Исус. Равинът Хилел, най-именитият през I век пр. Хр., е дал недвусмислен израз на това правило и го е обявил за най-важен принцип на юдаизма. Това понятие е известно не само на западния свят. Китайският философ Конфуций го е провъзгласил още в 500 г. пр. Хр., а се среща и в санскритския епос — „Махабхарата“. Всъщност философията на

Златното правило е възприета от почти всички главни вероизповедания.

Това не означава, че Исус няма оригинални мисли върху етиката. Много интересно гледище е представено в Евангелие от Матей (5:43-44): Слушали сте, че бе казано: Обичай ближния си и мрази врага си. А пък аз ви казвам: обичайте враговете си и благославяйте ония, които ви проклинат, добро правете на ония, които ви мразят, и молете се за ония, които ви обиждат и гонят. И няколко реда по-горе:... не се противете на злото; и ако те удари някой по дясната буза, обърни му и другата. Тези мисли, които не се срещат в юдаизма по Исусово време, са несъмнено едни от най-забележителните и оригинални етични схващания на всички времена. Ако бяха спазвани, не бихме се поколебали да поставим Исус на първо място в тази книга. Но истината е, че те нямат широка поддръжка. Всъщност те не са дори общоприети. Повечето християни смятат предписанието „Обичайте враговете си“ в най-добрия случай за идеал, който може да бъде осъществен само в един съвършен свят, но който не е разумен начин на поведение в реалното ни битие. Обикновено ние не се държим така, не очакваме от другите да се държат така и не приучваме децата си да се държат по този начин. Следователно Исусовото най-забележително схващане остава интересно, но в основни линии неприложимо.

4. БУДА

563 ПР. ХР. — 483 ПР. ХР.

Гаутама Буда, чието същинско име е принц Сидхарта, е създателят на будизма, една от най-разпространените религии в света. Сидхарта е син на краля с престол в Капилавасту, град в Североизточна Индия близо до границата с Непал. Самият Сидхарта (от рода Гаутама и племето Сакия) е роден, предполага се, през 563 г. пр. Хр. в Лумбини (в сегашните граници на Непал). Той се оженва на шестнайсет години за своя братовчедка на същата възраст. Израснал в разкошния кралски палат, принц Сидхарта не е лишен от материални блага. Въпреки това той е крайно недоволен. Забелязва, че повечето хора са бедни и постоянно страдат от недоимък. Дори богатите често пъти са отчаяни и нещастни, а всички са еднакво изложени на болести, които ги довеждат до гроба. В живота сигурно има нещо повече от мимолетните удоволствия, които страданията и смъртта заличават твърде скоро, разсъждава Сидхарта.

Когато става на двайсет и една години, Гаутама, непосредствено след раждането на първия си син, решава, че трябва да се откаже от живота, който води, и да се посвети всецяло на търсене на истината. Той зарязва палата, жена си, невръстния си син и всички земни блага и се превръща в скитник, без пукнат грош в джоба. Известно време учи при някои от прочутите тогава брамини, но след като усвоява ученията им, намира за незадоволителни решенията, които те дават на човешките проблеми. Тогава се ширело схващането, че крайният аскетизъм е пътят към истинската мъдрост. Ето защо Гаутама става аскет, няколко години се отдава на страшен пост и самоизтезание. Но в края на краищата осъзнава, че изтерзаното тяло само замъглява ума, без да го води до истинската мъдрост. Това го кара да възобнови нормалното си ядене и да изостави аскетизма.

В самота той се занимава усилено с проблема за човешкото съществуване. Когато една вечер седи под огромна смоковница, най-после всички части на мозайката отиват на мястото си. Сидхарта

прекарва цялата нощ в дълбок размисъл и на сутринта вече е убеден, че е намерил решението, че сега той е Буда, т. е. „просветеният“.

По това време е трийсет и пет годишен. Останалите 45 години от живота си той кръстосва цяла Северна Индия и проповядва новата си философия на всички, които са готови да го слушат. Когато в 483 г. пр. Хр. умира, вече има хиляди последователи. Въпреки че словата му не са записвани, неговите ученици са наизустявали много от предписанията му и те са се предавали на поколенията от човек на човек.

Основното учение на Буда може да се изрази накратко чрез „Четирите благородни истини“, както ги наричат будистите: първо, човешкият живот е поначало нещастен; второ, причината за това нещастие са човешката себичност и алчност; трето, на себичността и алчността на всеки човек може да се сложи край — състоянието, когато всякакви желания и стремежи са премахнати, се нарича нирвана (буквално „угасване“); четвърто, начинът да се избегнат себичността и алчността е тъй нареченият „Осмократен път“: правилни възгледи, правилни мисли, правилна реч, правилна дейност, правилно препитание, правилни усилия, правилна грижа и правилно съзерцание. Можем да добавим, че будизмът е отворен за всички независимо от расата и че (за разлика от индуизма) той не признава кастовите различия.

Известно време след смъртта на Гаутама новата религия се разпространява бавно. През III век пр. Хр. знаменитият индийски император Ашока прегръща будизма. Това обстоятелство води до бързото разширение на будисткото учение и влияние в Индия и в съседните страни. На юг будизмът се разпространява в Цейлон, а на изток в Бирма. Оттам прониква в цяла Югоизточна Азия, стига до Малайзия и до днешна Индонезия. Той тръгва и на север — чак в Тибет, и на северозапад — в Афганистан и Средна Азия. Стига до Китай, където печели много последователи, а оттам прониква в Корея и Япония.

В самата Индия новата вяра започва да търпи упадък към 500 г. и почти изчезва около 1200 г. От друга страна, в Китай и Япония будизмът остава една от основните религии. В Тибет и Югоизточна Азия той е главното вероизповедание в течение на много векове.

Учението на Буда оставя писмена едва няколко века след смъртта на създателя си и естествено последователите му се разпадат на различни секти. Двете главни направления на будизма са хинаяна, което преобладава в Южна Азия, а западните учени го смятат за най-близко до първоначалното учение на Буда, и махаяна, което пък преобладава в Тибет, Китай и, най-общо казано, в Северна Азия.

Като създател на една от най-разпространените религии в света Буда явно заслужава едно от челните места в тази книга. Тъй като в света има около 200 милиона будисти в сравнение с над 500 милиона мюсюлмани и около един милиард християни, ясно е, че Буда е оказал въздействие на по-малко хора, отколкото Мохамед или Исус. Обаче разликата в числеността може да се окаже подвеждаща. Една от причините за отмирането на будизма в Индия е индуизмът, възприел много будистки идеи и принципи. Освен това в Китай са много хората, които не се наричат будисти, но са силно повлияни от тази философия.

Будизмът съдържа силен пацифистки елемент в много по-голяма степен от християнството и исляма. Ориентацията към ненасилие е играла значителна роля в политическата история на будистките страни.

Често се казва, че ако Христос се върне на земята, ще остане изумен от много неща, вършени в негово име, и ужасен от кръвопролитните битки между различни секти, които се наричат негови последователи. Буда също би останал озадачен от много доктрини, които претендират да са будистки. Но макар че съществуват будистки секти и между тях има големи различия, в историята на будизма няма нито едно събитие, което може изобщо да се сравни с кървавите религиозни войни, избухвали в християнска Европа. Поне в това отношение будисткото учение очевидно е оказало далеч по-голямо влияние на последователите си, отколкото християнството върху своите привърженици.

Буда и Конфуций са имали приблизително еднакво въздействие върху света. И двамата са живели горе-долу по едно и също време, а и числената разлика между привържениците им не е голяма. Решихме да поставим Буда преди Конфуций по две причини: първо, навлизането на комунизма в Китай явно е отслабило значително конфуцианското влияние; и второ, това, че конфуцианството не е успяло да намери широко разпространение извън Китай, показва, че идеите на Конфуций прилягат добре само на чисто китайския менталитет. От друга страна,

будисткото учение в никакъв случай не е само още една изява на стара индийска философия и благодарение на привлекателните възгледи на Буда и на учението му будизмът се е разпространил далеч отвъд границите на Индия.

5. КОНФУЦИЙ

551 ПР. ХР. — 479 ПР. ХР.

Бележитият китайски философ Конфуций е първият човек, разработил учение, в което са синтезирани основните разбирания на китайския народ. Неговата философия, която се опира на личната нравственост и на схващането, че управниците трябва да служат на народа и да дават личен нравствен пример, се задържа в китайския живот и култура много повече от две хилядолетия и въздейства чувствително върху значителна част от населението на света.

Конфуций е роден около 551 г. пр. Хр. в малкото княжество Лу, което попада в днешната севернокитайска провинция Шантунг^[1]. Баща му умира, когато Конфуций е още малък, и бъдещият философ и майка му живеят в бедност.

Като младеж Конфуций заема дребен сановнически пост, но след няколко години се отказва от него. Следващите шестнайсет години проповядва своята философия и успява да привлече значителен брой последователи. Около петдесетгодишен, той получава висок пост в управлението на Лу; но след четири години негови врагове в двора успяват не само да го лишат от поста му, но и да предизвикат изгонването му от княжеството. През следващите тринайсет години той е пътуващ учител и проповедник, след което се завръща в родното си място, където прекарва последните пет години от живота си. Умира в 479 г. пр. Хр.

Конфуций често е смятан за основател на религия, но това определение е неточно. Той почти никога не се е позовавал на някакво божество, отказвал е да се произнася за задгробния живот и е отричал всякакъв род метафизични догадки. По същество той е светски философ, проявявал голям интерес към личната и политическата нравственост и поведение.

Според Конфуций двете най-важни добродетели са йен и ли и те определят поведението на издигнатия човек. Понякога превеждат йен като „обич“, „любов“, но това понятие може да бъде определено по-

точно като „добросърдечна грижа към ближния“. Ли съчетава в себе си поведение, ритуал, обичай, етикеция и коректност.

Преклонението пред дедите, основната китайска религия още преди Конфуций, е подсилена от конфуцианството, което поставя особено ударение върху синовната преданост и уважение към родителите. Конфуций учи още, че жените дължат уважение и послушание на мъжете си, а поданиците — на владетелите. Но китайският мъдрец не одобрява тиранията. Той е убеден, че държавата съществува за благо на народа, а не обратното, и че владетелят трябва да управлява най-вече чрез нравствения си пример, а не силом. Една от неговите максими е само вариант на Златното правило: „каквото не искаш да правят на самия теб, не го прави на другите.“

Основният възглед на Конфуций е крайно консервативен. Той вярва, че Златната ера отдавна е отминала и приканва и владетели, и поданици да се върнат към добрите стари нравствени норми. Но в действителност идеята му за управление чрез нравствен пример не намира широко приложение в миналото и в този смисъл той е по-голям новатор, отколкото сам си е представял.

Конфуций е живял по времето на династията Чоу, период на голям интелектуален подъем в Китай. Тогавашните владетели не възприемат учението му, но след неговата смърт то широко се разпространява в цялата страна. Но когато идва династията Чин в 221 г. пр. Хр., за конфуцианството настъпват черни дни. Първият император от тази династия Ши Хуанг Ти решава да изкорени конфуцианското влияние и да скъса решително с миналото. Той заповядва да се преследва учението на Конфуций и да се изгорят всички конфуциански книги. Този опит за репресия е безуспешен и когато след няколко години идва краят на династията Чин, конфуцианските учени отново са свободни да проповядват своята доктрина. При следващата династия — Хан (206 пр. Хр. — 220 сл. Хр.), конфуцианството става официална философия на китайската държава.

При династията Хан китайските императори започват постепенно да подбират държавните служители чрез специални изпити. С течение на времето в тях започват да се изискват знания по конфуцианска класика. Тъй като постъпването в държавната йерархия е главният път към богатство и обществен престиж в китайската

империя, на изпитите за държавна служба се състезават доста кандидати. Ето защо поколения наред много от най-интелигентните и най-амбициозни младежи с години изучават усилено конфуцианството и столетия наред цялата гражданска администрация на Китай е съставена от хора, чийто светоглед е проникнат от конфуцианската философия. Тази система се прилага (с известни прекъсвания) в течение на две хиляди години — от около 100 г. пр. Хр. докъм 1900-а.

Ала конфуцианството е не само официална философия на китайската администрация. Идеите му се възприемат от по-голямата част от китайския народ и над две хиляди години оказват дълбоко влияние върху неговия бит и начин на мислене.

Няколко са причините, поради които конфуцианството упражнява голяма притегателна сила върху китайците. Първо, личните качества на Конфуций — искреност и честност, са безспорни. Второ, той е практичен и умерен човек и не изисква от последователите си непостижими неща. Ако държи те да са почтени, не очаква от тях да са светци. В това и в други отношения Конфуций е олицетворение на практичните нрави на китайския народ. И може би тъкмо то е ключът към огромния успех, на който неговите идеи се радват в Китай. Конфуций не иска от китайците да променят основните си схващания. Той по-скоро повтаря, утвърждава в ясна и убедителна форма основните им традиционни идеали. Едва ли друг философ в историята се е доближавал толкова плътно до фундаменталните възгледи на сънародниците си.

Конфуцианството, което набляга повече на задълженията на индивида, а не толкова на правата му, може да изглежда мъчносмилаемо и непривлекателно през призмата на днешните западни норми. Но като управленска философия то се оказва изключително ефикасно в практиката. Ако съдим от гледище на способността му да поддържа вътрешния мир и благополучие, в течение на две хиляди години Китай беше горе-долу най-добре управляваната част от света.

Дълбоко вкоренени в китайската култура, идеалите на Конфуций не получиха широко разпространение извън Източна Азия. Но оказаха силно въздействие върху Корея и Япония — две страни, силно повлияни от китайската култура.

В наши дни конфуцианството в Китай е в упадък. В стремежа си да скъсат решително с миналото китайските комунисти така енергично атакуваха Конфуций и неговите доктрини, че не е изключено периодът на неговото влияние върху историята да е приключил. Обаче в миналото идеалите на Конфуций доказаха дълбоките си корени в Китай и няма да се изненадаме, ако през следващия век конфуцианството се възроди.

---

[1] Тук и навсякъде в тази книга използваме авторовите транскрипции на китайските имена, въпреки че на английски има нови, осъвременени. — Б. пр. ↑

6. СВЕТИ ПАВЕЛ

ОК. СЛ. ХР. — ОК. 64 СЛ. ХР.

Апостол Павел, по-млад съвременник на Исус, става най-ревностният привърженик на новата вяра — християнството. Неговото въздействие върху християнското богословие се оказа по-трайно и с по-далечен обseg от това на всички християнски хроникьори и мислители.

Павел, известен също като Савел, е роден в Тарс, град в Киликия (днешна Турция), няколко години след началото на християнското летоброене. Римски гражданин, той е от еврейски произход. На младини е изучавал староеврейски и е получил цялостно еврейско обучение. Научил се също да майстори шатри. Като младеж отива в Ерусалим, където се учи при именития еврейски равин Гамалиел. Макар Павел да е бил в Ерусалим по едно и също време с Христос, съмнително е дали двамата изобщо са се срещали някога.

След смъртта на Исус ранните християни били смятани за еретици и били преследвани. Известно време самият Павел участвал в тези преследвания. Но при едно пътуване от Ерусалим за Дамаск му се явил Христос и му проговорил, след което той приема новата вяра. Това е повратна точка в живота му. Някогашният върл противник на християнството става негов най-ревностен и най-влиятелен разпространител.

Животът на Павел преминава в размисъл, в писания за новата вяра и в привличане на нови нейни привърженици. По време на мисионерската си дейност той пътува надлъж и нашир из Мала Азия, Гърция, Сирия и Палестина. В проповедите си пред евреите Павел няма такъв успех, какъвто имали други ранни християни. Всъщност държането му често предизвиквало силен антагонизъм и на няколко пъти дори животът му бил застрашен. Но когато не проповядвал пред евреи, Павел се радвал на такъв успех, че започнали да го наричат Апостол на езичниците. Няма друг, който да е изиграл толкова голяма роля в разпространението на християнството.

След дълги, наситени с проповеди обиколки в източната част на Римската империя, Павел се завръща в Ерусалим. Там е арестуван, а след това изпратен в Рим на съд. Не е ясно как е завършил този съд и дали изобщо той е напуснал Рим. Но в края на краищата (най-вероятно около 64 г.) той бива умъртвен близо до Рим.

Огромното влияние на Павел върху развитието на християнството се корени в три неща: 1) големия му успех като мисионер; 2) неговите писания, които съставят съществена част от Новия завет; 3) ролята му в разработката на християнското богословие.

От двайсет и седемте книги на Новия завет най-малко четиринайсет се приписват на Павел. И макар някои съвременни изследователи да са на мнение, че четири-пет от тях са писани от други автори, ясно е, че Павел е най-значителният сред авторите на Новия завет.

Неговото въздействие върху християнското богословие е неизмеримо. Идеите му включват следното: Исус е не само вдъхновен пророк в човешки образ, но наистина има божествен произход. Христос умира заради нашите грехове, които може да ни бъдат простени благодарение на неговите страдания. Човек не е в състояние да постигне спасение, като се опитва да спазва предписанията на Библията, а само като приема Христос; и обратно, приемаш ли Христос, греховете ти ще бъдат опростени. На Павел принадлежи учението за първородния грях (вж. Послание към римляните 5:12-19).

Тъй като само подчинението на закона не може да донесе спасение, Павел настоява, че не е нужно новопокръстените християни да спазват еврейските предписания за храната или обредите от Мойсеевото законодателство и че дори е излишно да се обрязват. Неколцина от раннохристиянските водачи изказвали решително несъгласие с него по този въпрос и ако възгледите им бяха надделели, много е съмнително дали християнството щеше да се разпространи толкова бързо из цялата Римска империя.

Павел е останал неженен и явно никога не е имал полови отношения с жена, макар това да е трудно доказуемо. Съдържащи се в Светото писание, възгледите му за половия живот и жените оказват по-късно определено въздействие. Неговата най-прочута мисъл на тази тема (I. Коринтяните 7:8-9) гласи: „А на неженените и вдовиците казвам: добре им е, ако си останат като мене. Но ако не могат да се

въздържат, нека се женят, защото по-добре е да се женят, отколкото да се разпалват.“

Освен това Павел има строго определени представи за мястото на жената: „Жената да се учи на безмълвие и пълно покорство. Защото най-напред биде създаден Адам, а после Ева.“ (I. Тимотея 2:11-13). Подобни възгледи, може би дори в по-силна форма, са изразени в I. Коринтяните 11:7-9. Безсъмнено в тези пасажии Павел изразява идеи, вече възприети от съвременниците му; показателно е обаче, че Христос не е правил подобни изказвания.

Повече от всеки друг, Павел е факторът за превръщането на християнството от еврейска секта в международна религия. Неговите главни възгледи за божествения произход на Христос и за опрощаване на греховете чрез вяра остават основни за християнството през следващите векове. Всички по-късни християнски богослови, в това число Августин, Тома Аквински, Лутер и Калвин, са силно повлияни от писанията на Павел. Всъщност въздействието на неговите идеи е толкова силно, че някои изследователи твърдят, че той, а не Христос трябва да бъде смятан за основоположник на християнската религия. Това мнение като че ли е твърде крайно. Но макар влиянието на Павел да не стои наравно с Исусовото, то е далеч по-голямо от влиянието на всеки друг християнски мислител.

7. ЦАЙ ЛУН

ПРОЧУЛ СЕ ОК. 105

Името на Цай Лун, изобретателя на хартията, навярно е непознато на повечето читатели. Като вземем под внимание значението на неговото откритие, буди истинско недоумение обстоятелството, че той е толкова пренебрегван на Запад. Има големи енциклопедии, в които не се среща нито дума за Цай Лун, а името му рядко се споменава и в учебниците по история. Поради безспорното значение на хартията, тази липса на информация може да събуди подозрения, че Цай Лун е някаква апокрифна личност. Старателните изследвания обаче показват недвусмислено, че Цай Лун е съществувал, бил е сановник в китайския императорски двор и към 105 г. е представил на императора Хо Ти мостри от своето откритие. Китайските данни за откритието на Цай Лун (те се съдържат в официалната история на династията Хан) са напълно ясни и достоверни и в тях няма и следа от някакво вълшебство или предание. Китайците винаги са отдавали признание на Цай Лун за откритието му и неговото име е добре известно сред тях.

За живота на Цай Лун не се знае много. В китайските летописи се споменава, че е бил евнух. Отбелязано е също, че императорът останал много доволен от откритието му и това довело до неговото издигане. Той получил висока титла и забогатял. Ала по-късно Цай Лун се замесил в дворцови интриги и оттук започнало падението му. В китайските летописи е отбелязано, че след като се опозорил, Цай Лун се изкъпал, натъкмил се с най-хубавите си дрехи и погълнал отрова.

През II век хартията намира широко приложение в Китай, а след няколко столетия китайците вече я изнасят и в други краища на Азия. Дълго време пазят в тайна начина за производството ѝ. Но в 751 г. китайски производители на хартия са заловени от арабите и скоро тя вече се прави в Самарканд и в Багдад. Умението да се произвежда хартия постепенно се разпространява в арабския свят, а през XII век и европейците го усвояват от арабите. Употребата на хартия взема все

по-широки размери, а след Гутенберговото изобретение (по-модерното книгопечатане) тя измества на Запад пергамента като основен материал за писане.

Днес хартията е толкова обикновено нещо, че я приемаме за даденост, и е трудно да си представим как е изглеждал светът без нея. Преди Цай Лун повечето книги в Китай са се правили от бамбукови плочици. Несъмнено те са били изключително тежки и неудобни. Някои книги се пишели върху коприна, но били толкова скъпи, че било невъзможно да намерят широка употреба. На Запад преди въвеждането на хартията повечето книги се пишели на пергамент или велен, които се правели от специално обработена овча или телешка кожа. Този материал заменил папируса, предпочитан от гърци, римляни и египтяни. Но и пергаментът, и папирусът се намирали трудно, пък и приготвянето им излизало скъпо.

Книги и други печатни материали сега се произвеждат евтино в огромни количества и това до голяма степен се дължи на съществуването на хартията. Вярно, тя не би имала такова значение днес, ако я нямаше печатарската машина; но пък не по-малко вярно е, че печатарската машина почти не би имала смисъл, ако нямаше евтин и обилен материал, върху който да се печата.

В такъв случай кой от двамата трябва да стои по-високо: Цай Лун или Гутенберг? Макар да преценяваме почти еднакво значението и на двамата, поставихме по-напред Цай Лун по следните причини: 1) Освен като материал за писане, хартията има всевъзможни други приложения. Фактически тя притежава изумително разнообразни възможности и голяма част от нея се използва за цели, които нямат нищо общо с книгопечатането. 2) Цай Лун предхожда по време Гутенберг, който едва ли би развил книгопечатането, ако я нямаше хартията. 3) Ако съществуваше само едно от двете открития, вероятно повечето книги щяха да се произвеждат чрез ксилография^[1] (позната далеч преди Гутенберг) и хартия, отколкото с подвижни букви и пергамент.

Редно ли е да включим и Гутенберг, и Цай Лун между десетте най-влиятелни личности, живеели някога? За да разберем пълното значение на откриването на хартията и книгопечатането, налага се да преценим относителното културно развитие на Китай и на Запада. Преди второто столетие китайската цивилизация е била неизменно по-

изостанала от западната. През следващото хилядолетие постиженията ѝ превишават западните и в течение на седем-осем века китайската цивилизация според повечето преценки е най-напредналата в света. Но след XV век Западна Европа надминава Китай. За тази промяна има всякакви обяснения, но повечето хипотези пренебрегват според нас най-простото.

Факт е, разбира се, че земеделието и писмеността се развиват в Близкия изток по-рано, отколкото в Китай. Но само това не обяснява защо китайската цивилизация така упорито изостава от западната. Решителният фактор по наше мнение е, че преди Цай Лун китайците не са разполагали с удобен материал за писане. Западният свят е имал папируса и независимо от недостатъците му папирусовите свитъци далеч превъзхождат книгите, съставени от дървени или бамбукови плочки. Липсата на подходящ за писане материал е голяма пречка за културния напредък на Китай. Китайският учен се нуждаел от цяла каруца, за да носи съвсем скромен брой книги. Можем да си представим каква трудност е било при това положение да се води държавната администрация!

Откриването на хартията обаче променя напълно всичко — китайската цивилизация напредва бързо и само след няколко века се изравнява със Запада. (Разбира се, политическото разединение на Запада си казва думата, но то не обяснява всичко. През IV век Китай далеч не е по-единен от Запада, но въпреки това се развива бързо в културната област.) В следващите столетия, когато напредъкът на Запада е сравнително бавен, Китай може да се похвали с откритията на компаса, барута и ксилографията. И понеже хартията е по-евтина от пергамента и се произвежда в по-големи количества, везните вече натежават в полза на Китай.

След като западните страни започват да използват хартия, те са в състояние да удържат пред лицето на Китай и дори могат да намалят културното си изоставане. Но писанията на Марко Поло потвърждават, че дори през XIII век Китай стои много по-напред от Европа.

Тогава защо в края на краищата Китай изостава от Запада? Предлагат се всевъзможни сложни културни обяснения, но едно-единствено, чисто техническо, може би е достатъчно. През XV век един европейски гений на име Йохан Гутенберг разработва технология за масово производство на книги. Оттук нататък европейската култура

напредва с много бързи крачки. И понеже Китай няма Гутенберг, той се задоволява с ксилографията и културата му се развива относително бавно.

Ако приемем този анализ, не може да не стигнем до извода, че Цай Лун и Йохан Гутенберг са две от най-важните фигури в историята на човечеството. Цай Лун се откроява над останалите и по друга причина. Повечето открития са плод на своето време и щяха да бъдат направени дори ако човекът, стигнал до тях, никога не е съществувал. Но с хартията случаят е съвсем друг. Европейците започват да я произвеждат едва хиляда години след Цай Лун, и то след като са научили от арабите как. Още по-показателно е, че след като са виждали китайска хартия, другите азиатски народи не са успели да разберат как да си я произвеждат сами. Явно откриването на начина за производството ѝ е толкова трудно, че не може да се случи в някоя средноразвита култура, а са нужни усилията на много надарена личност. Такъв е бил Цай Лун, а използваният от него метод (ако не смятаме механизацията, въведена към 1800 г.) си остава същият и до ден-днешен.

Ето това са причините, които ни карат да поставим Гутенберг и Цай Лун между първите десет личности в тази книга, като Цай Лун стои по-напред.

---

[1] Ксилография (гр.) — гравюра върху дърво и отпечатък от такава гравюра. — Б. ред. ↑

8. ЙОХАН ГУТЕНБЕРГ

1400 — 1468

Йохан Гутенберг често е наричан откривател на книгопечатането. Истината е, че той изнамира първия начин за използване на подвижни букви и печатарската машина така, че бързо и точно да се възпроизвежда най-разнообразен писмен материал.

Няма изобретение, разработено от край до край от един-единствен човек, и това се отнася с още по-голяма сила за печатането. Печати и пръстени за подпечатване, които работят на принципа на ксилографията, са използвани от най-древни времена. Ксилографията е била позната в Китай много векове преди да се роди Гутенберг и факт е, че там е намерена книга, отпечатана около 868 г. Тази технология е била позната на Запад също преди Гутенберг. Ксилографията дава възможност да се произвеждат много екземпляри от дадена книга. Но този начин има един главен недостатък: тъй като за всяка нова книга трябва да се изработват нови гравюри или плочки, невъзможно е по този метод да се отпечатват много и различни книги.

Някои казват, че главната заслуга на Гутенберг е изнамирането на подвижните букви. Но те са открити в Китай от някой си Пи Шенг още към средата на XI век. Буквите на Пи Шенг били направени от глина, която не е много трайна; но други китайци, а и корейци внасят редица подобрения и доста преди Гутенберг корейците вече си служат с метални букви. Фактически в началото на XV век корейските управници поддържали леярна за производство на печатни букви, т. е. букволеярна. Но въпреки това би било погрешно да смятаме Пи Шенг за особено влиятелна личност. Преди всичко, Европа не е заимствала подвижните букви от Китай, те са разработени самостоятелно. И второ, печатането с подвижни букви се разпространява в Китай едва в по-ново време, когато модерното книгопечатане е заимствано от Запада.

Модерната печатарска техника съдържа четири основни компонента. Първият са подвижните букви редом с начина за

набирането и закрепването им. Вторият е самата печатарска машина. Третият — подходящо мастило, а четвъртият — подходящ материал, да речем хартия, върху който да се печата. Хартията е изнамерена в Китай много, много отдавна (от Цай Лун) и се употребява широко на Запад още преди Гутенберг. Тя е единственият елемент от печатарската техника, който Гутенберг е взел наготово. Макар преди него да е работено донякъде върху другите елементи, той внася различни съществени подобрения. Например създава метална сплав, подходяща за буквите; калъп за точно и акуратно отливане; маслено мастило и машина за печатане.

Но цялостната му заслуга е далеч по-голяма от тези отделни нововъведения и подобрения. Неговото значение се корени главно в това, че той съчетава всички печатарски елементи в една ефикасна производствена система. Защото печатарството, за разлика от всички предишни открития, е по същество технология за масово производство. Сама по себе си пушката е по-ефикасно оръжие от лъка и стрелата. Въздействието на печатната книга не е по-различно от въздействието на ръкописа. Следователно предимството на печатното произведение е в масовото производство. И тъй, Гутенберг не е разработил някакво отделно устройство или уред, нито дори поредица от подобрения, а цялостна производствена технология.

Биографичните сведения за Гутенберг са оскъдни. Знаем, че е роден около 1400 г. в. град Майнц, Германия. Заслугите му за печатарското изкуство датират от средата на столетието, а най-интересното му произведение, т. нар. Гутенбергова Библия, е отпечатано около 1454 г. (Странно, но името на Гутенберг не фигурира върху нито една от неговите книги, дори върху Библията му, въпреки че тя несъмнено е печатана в неговата печатница.) Той, изглежда, не е бил много добър търговец; сигурно е, че не е успял да спечели много пари от откритието си. Бил е ответник в няколко съдебни дела, едно от които довежда до конфискуване на машините му в полза на неговия съдружник Йохан Фуст. Гутенберг умира в родния си град в 1468 г.

Известна представа за неговото въздействие върху световната история можем да получим, ако сравним последвалото развитие в Китай и Европа. Когато Гутенберг се ражда, двата региона са приблизително еднакво напреднали технически. Но след като той открива модерното книгопечатане, Европа тръгва напред с много бързи

крачки, докато Китай — където още дълго се използва ксилографията — се развива сравнително бавно. Ще бъде пресилено да кажем, че модерното книгопечатане е единствената причина за тази разлика; несъмнена е обаче ролята му.

Заслужава да отбележим още, че само трима души от този списък се отнасят към петте века, предшествващи Гутенберг, а шейсет и седем са живели през петте века след неговата смърт.

Това показва, че неговото откритие е важен фактор — може би дори решителният, — предизвикал коренни промени в нашата съвременност.

Почти е сигурно, че ако Бел не се беше родил, телефонът пак щеше да бъде изнамерен, и то горе-долу по същото време. Същото може да се каже и за повечето други изобретения. Ала без Гутенберг откриването на модерното книгопечатане вероятно щеше да закъснее с цели поколения и като вземем под внимание решителното въздействие на книгопечатането върху историята, Гутенберг несъмнено заслужава едно от челните места в тази книга.

9. ХРИСТОФОР КОЛУМБ

1451 — 1506

Опитвайки се да намери път на запад от Европа за Азия, Колумб открива случайно двете Америки и така оказва по-голямо влияние върху световната история, отколкото вероятно сам е очаквал. Неговото откритие, което поставя началото на епохата на изследванията и колонизирането на Новия свят, бележи съдбовна, повратна точка в историята. То отваря за европейците два нови континента, където растящото население може да се преселва, и им дава източник на минерални богатства и суровини, който променя европейската икономика. Колумбовото откритие води и до унищожаване на цивилизацията на американските индианци. В края на краищата то довежда до формирането на нови нации в Западното полукълбо, съвсем различни от индианските племена, населявали някога тази част от света, които оказват голямо влияние върху народите на Стария свят.

В основни линии Колумбовото житие е добре известно. Роден е в Генуа, Италия, в 1451 г. Когато възмъжава, става корабен капитан и опитен мореплавател. Стигнал до убеждението, че е възможно да се намери удобен път за Източна Азия през Атлантическия океан, той преследва тази цел с невиждана упоритост. Накрая успява да убеди кралица Изабела Кастилска да финансира неговото изследователско пътешествие.

Корабите му напускат Испания на 3 август 1492 г. Първата им спирка е на Канарските острови, близо до африканския бряг. Те тръгват оттам на 6 септември и отплават на запад. Дълго е това пътешествие, моряците се страхуват и искат да се върнат. Но Колумб настоява да продължат и на 12 октомври 1492 г. пътешествениците зърват земя.

Следващия март Колумб се връща в Испания и като победоносен изследовател е посрещнат с високи почести. Той прави още три пътешествия през Атлантическия океан с напразната надежда да стигне направо до Китай или Япония. Колумб настоява, че е открил

път към Източна Азия, когато повечето хора отдавна са разбрали, че това не е вярно.

Изабела му обещава да го направи управител на всяка открита от него земя. Но толкова не го бива като администратор, че накрая е освободен от всякаква длъжност и е върнат в Испания, окован във вериги. Там скоро го пускат на свобода, но повече не получава административна служба. Обаче няма основания мълвата, че е умрял в бедност. Когато смъртта го настига в 1506 г., той е бил доста богат.

Несъмнено първото Колумбово пътешествие оказва решително въздействие върху европейската история и още повече върху двете Америки. Единствената дата, която всяко американско дете знае, е 1492 г. И все пак може да се очакват някои възражения срещу поставянето на Колумб на толкова предно място в тази книга.

Едно от тях би могло да бъде, че Колумб не е първооткривателят на Новия свят. Викингският мореплавател Лейф Ериксон е достигнал Америка няколко века преди генуезеца, а не е изключено и други европейци да са прекосявали Атлантика в промеждутъка между викинга и Колумб. Ала исторически Ериксон е сравнително незначителна личност. Нищо не се знае за неговите открития и те не са предизвикали промени нито в Европа, нито в Америка. От друга страна, данните за Колумбовите открития се радват на много бързо разпространение из цяла Европа. Само няколко години след завръщането на Колумб, като пряк резултат от неговите открития, към Новия свят се отправят много други експедиции и започва завладяването и колонизирането на новите територии.

Както много други личности в тази книга, Колумб е уязвим от довода, че делото му щеше да бъде осъществено дори ако той не съществуваше. През XV век Европа ври и кипи: търговията все повече се разширява, изследванията са неизбежни. Факт е, че доста време преди Колумб португалците усилено търсят нов път към Индия.

Наистина изглежда много вероятно, че рано или късно Америка щеше да бъде открита от европейците; може би щяха да я открият малко по-късно. Но последиците щяха да бъдат съвсем различни, ако Америка беше открита в 1510-а, да речем, от френска или английска експедиция, а не в 1492-а от Колумб. Във всички случаи Колумб е човекът, действително открил Америка.

Трето възможно възражение е, че още преди Колумбовите пътешествия мнозина европейци през XV век са знаели, че Земята е кръгла. Столетия по-рано тази хипотеза е изложена от древногръцките философи и потвърждаването ѝ от Аристотел е било достатъчно, за да бъде възприета от образованите европейци през 400-те години на второто хилядолетие. Но Колумб не се слави с доказателството, че Земята е кръгла. (Фактически той дори не е успял да докаже това.) Славата му се дължи на откриването на Новия свят, а нито европейците от XV век, нито Аристотел са имали представа за съществуването на Американския континент.

Колумбовият характер не е бил особено добър. Бил е извънредно алчен и дори трудно убедил Изабела да го финансира, тъкмо защото искал да получи големи изгоди от този пазарлък. Освен това, макар да не е справедливо да го съдим според днешните етични норми, той се отнасял към индианците с изумителна жестокост. Но ние не съставяме списък на най-благородните личности в историята, а на най-великите, и според този критерий Колумб напълно заслужава мястото в първата десетка на книгата.

10. АЛБЕРТ АЙНЩАЙН

1879 — 1955

Алберт Айнщайн, най-великият учен на XX век и един от най-големите умове на всички времена, е известен най-вече с теорията си за относителността. Всъщност това са две теории: специална теория за относителността, формулирана в 1905 г., и обща теория за относителността, формулирана в 1915-а, която може да се нарече по-сполучливо Айнщайнов закон за гравитацията. И двете са много сложни, тъй че няма да се опитваме да ги обясняваме тук, но се налагат някои бележки за специалната теория.

„Всичко е относително“ — това е позната максима. Но Айнщайновата теория не е повторение на тази банална философска мисъл, а точна математическа формула за съотношението между научни величини. Ясно е, че субективното възприемане на времето и пространството зависи от човека. Преди Айнщайн обаче се смятало, че зад субективните възприятия стоят реални разстояния и абсолютно време, които могат да бъдат обективно измерени с точни уреди. Айнщайновата теория внася коренна промяна в научната мисъл, като отхвърля изобщо съществуването на абсолютно време. Следният пример ще покаже колко радикално е променила неговата теория представите ни за време и пространство.

Да вземем един космолет — X, който се отдалечава от Земята със скорост 100 000 км в секунда. Скоростта му се измерва и в самия космолет, и на Земята, и измерванията съвпадат. Междувременно, друг космолет — Y, лети в посоката на X, само че с много по-висока скорост. Ако на Земята измерят скоростта на космолета Y, ще установят, че той се отдалечава със 180 000 километра в секунда. Измерванията на самия космолет Y отбелязват същата скорост.

Тъй като двата космолета се движат в една и съща посока, на пръв поглед разликата в скоростта им е 80 000 километра в секунда и по-бързият космолет се отдалечава от по-бавния с такава скорост.

Обаче според Айнщайновата теория измерванията от двата космолета, които напълно съвпадат, показват, че разстоянието между тях се увеличава със скорост 100 000 километра в секунда, а не с 80 000.

Този резултат изглежда направо абсурден и читателят може да допусне, че тук има някаква словесна игра или че някаква съществена част от задачата е пропусната. Нищо подобно. Резултатът не е свързан с никакви особености в конструкцията на космолета, нито със силите, които го движат. Той не се дължи и на никакви грешки в измерванията или на дефекти в измервателните уреди. Изобщо тук няма никакъв трик. Според Айнщайн посоченият резултат (който лесно може да бъде изведен от неговата формула за скоростите) е последица единствено от основната характеристика на времето и пространството.

Всичко това може да изглежда прекалено теоретично и наистина години наред мнозина са отхвърляли теорията за относителността като „кула от слонова кост“, която няма никакво практическо значение. Ала никой не е допускал такава грешка след 1945 г., когато над Хирошима и Нагасаки бяха хвърлени атомни бомби. Един от изводите от Айнщайновата теория за относителността е, че материята и енергията са в известен смисъл еквивалентни и съотношението между тях се изразява чрез формулата $E = mc^2$, където E е енергията, m — масата, а c — скоростта на светлината. И тъй като c (300 000 км/с) е много голямо число, c^2 (т. е., $c \times c$) е чудовищно голямо. От това следва, че дори частичното превръщане на малко количество материя ще освободи страхотно количество енергия.

Невъзможно е, разбира се, да се конструира атомна бомба или атомна електроцентрала само с помощта на формулата $E = mc^2$. Не бива да се забравя, че още много хора са играли важна роля в създаването на атомната енергия; обаче значението на Айнщайновия принос е безспорно. Освен това именно в писмото на Айнщайн до президента Рузвелт в 1939 г. се посочва възможността да се създаде атомно оръжие и се подчертава колко е важно САЩ да го направят преди германците. Това писмо помага да се роди т. нар. „Проект Манхатън“, който довежда до разработването на първата атомна бомба.

Специалната теория за относителността предизвиква разгорещени спорове, но всички са съгласни, че тя е най-смайващата, предлагана някога. Обаче не е точно така. Айнщайновата обща теория

за относителността има за отправна точка предпоставката, че гравитацията не се дължи на физически сили в нормалния смисъл на думата, а е резултат от изкривяването на самото пространство — наистина изумителна мисъл!

Как може да се измери изкривяването на пространството? И какво означава да кажеш, че пространството е изкривено, изкорубено? Айнщайн не само предлага такава теория, но я представя в ясна математическа формула, въз основа на която могат да се правят категорични предвиждания и самата теория да бъде проверена. Последвалите наблюдения, най-известните от които са направените при пълно слънчево затъмнение, многократно потвърдиха правилността на Айнщайновите уравнения.

Общата теория за относителността се отличава в няколко отношения от всички останали научни закони. На първо място, Айнщайн извежда тази теория не въз основа на грижливи експерименти, а на базата на симетрията и математическата елегантност — на рационалистична основа, както са правила древногръцките философи и средновековните схоластици. (Това е в разрез с предимно емпиричните методи на модерната наука.) Но докато гърците, търсейки красота и симетрия, никога не са успели да открият механична теория, която да издържи проверката на експеримента, Айнщайновата теория издържа успешно всякакви изпитания. Един от резултатите от Айнщайновия подход — общата теория за относителността, е по всеобщо признание най-красивата, елегантна, силна и дълбокомислена сред всички научни теории.

Общата теория за относителността се отличава и в друго отношение. Повечето научни закони невинаги са валидни. Те издържат при много условия, но не при всички. Ала доколкото е известно, за общата теория за относителността няма изключения. Няма случаи досега, било теоретични, било експериментални, когато тя да се е оказала само приблизително вярна. Бъдещи експерименти може да помрачат съвършената ѝ чистота; но и до днес общата теория за относителността остава най-близкото до абсолютната истина, до което някой учен изобщо е стигал.

Въпреки че Айнщайн е известен преди всичко с теориите си за относителността, другите му постижения също са достатъчни, за да му спечелят име на голям учен. Всъщност Айнщайн получи Нобелова

награда за физика главно заради труда си, който обяснява фотоелектричния ефект — важно явление, озадачавало дълго физиците. В него той приема съществуването на фотони — светлинни частици. И тъй като отдавна беше установено експериментално, че светлината се състои от електромагнитни вълни, а се смяташе за „очевидно“, че вълни и частици са несъвместими понятия, Айнщайновата хипотеза извърши радикален, дори парадоксален пробив в класическата теория. Неговата теза за фотоните не само намери практическо приложение, но оказа и решително влияние върху развитието на квантовата теория, от която днес е неотменна част.

Когато оценяваме значението на Айнщайн, едно сравнение с Айзък Нютън ще е показателно. Нютъновите теории са, общо взето, лесни за разбиране и неговата голяма заслуга се свежда до това, че той пръв е стигнал до тях. Докато двете Айнщайнови теории за относителността изключително трудно се възприемат дори при най-старателното им разясняване. Колко ли по-трудно е да ги измислиш! При все че някои от Нютъновите закони влизат в противоречие с преобладаващите научни схващания по онова време, теоретичните му постановки никога не са лишени от последователност. От друга страна, теорията за относителността гъмжи от парадокси. В началото, когато постановките на Айнщайн са все още непроверени хипотези на някакъв неизвестен младеж, привидните противоречия не го карат да се откаже и да се откаже от тях и това именно е част от неговата гениалност. Обратно, той ги премисля много внимателно, докато успява да докаже, че тези противоречия са само привидни и че винаги се намира сложен, но точен начин да се разреши един или друг парадокс.

Днес се смята, че Айнщайновата теория е по същество „по-точна“ от Нютъновата. Тогава защо поставяме Айнщайн по-назад от Нютън? Преди всичко защото Нютъновите закони поставят основите на съвременната наука и техника. В по-голямата си част днес тя щеше да бъде същата дори благодарение само на Нютън.

Има още един фактор, който определя мястото на Айнщайн в тази книга. В повечето случаи не един, а повече хора са допринасяли за развитието на някоя важна идея, какъвто очевидно е случаят с развитието на социализма или с разработката на теорията за електричеството и магнетизма. Заслугата на Айнщайн за откриването

на теорията за относителността може да не е стопроцентова, но тя принадлежи главно нему. Справедливостта изисква да кажем, че в сравнение с други големи идеи двете теории за относителността са творение на един-единствен изключителен гений.

Айнщайн е роден в 1879 г. в Улм, град в Германия. Посещава гимназия в Швейцария и в 1900 г. става швейцарски гражданин. В 1905 г. получава докторат от Цюрихския университет, но не успява да си намери преподавателско място. Обаче същата година публикува работите си върху специалната теория за относителността, фотоелектричния ефект и теорията за Брауновото движение. Само след няколко години тези трудове, особено теорията за относителността, го утвърждават като най-бляскавия и оригинален учен в света. Неговите теории предизвикват ожесточени спорове; няма учен от по-ново време с изключение на Дарвин, който да е възбудил такива спорове и противоречия. Въпреки това през 1913 г. Айнщайн е назначен като професор в Берлинския университет и същевременно става директор на Института по физика и член на Пруската академия на науките. Тези постове му дават свобода да се посвети изцяло на изследователска работа.

Германските власти нямат основание да съжالياват, че са предложили на Айнщайн такива необикновено щедри възможности, защото само две години по-късно той успява да формулира общата теория за относителността, а в 1921 г. е удостоен с Нобеловата награда. През останалата половина от живота му славата му обикаля света. Той е може би най-известният учен, живял някога.

Тъй като Айнщайн е евреин, неговото положение в Германия става деликатно, когато Хитлер взема властта. В 1933 г. той се преселва в Принстън, щата Ню Джърси, където постъпва на работа в Института за напреднали изследвания, а през 1940 г. става гражданин на САЩ. Първият брак на Айнщайн завършва с развод, вторият е щастлив. Той има две деца, и двете момчета. Ученият умира в 1955 г. в Принстън.

Айнщайн винаги е проявявал интерес към обществото и често е изразявал мнението си по политически въпроси. Той е последователен противник на политическата тирания, пламенен миролюбец и решителен поддръжник на ционизма. Колкото до облеклото и социалните условия, едва ли има по-голям индивидуалист от него.

Отличава се с тънко чувство за хумор, със скромност и с известна дарба като цигулар.

Надписът върху Нютъновата гробница може би ще подхожда още повече на Айнщайн: „Нека простосмъртните се радват, че човешкият род е имал такава великолепна украса!“

11. ЛУИ ПАСТЬОР

1822 — 1895

Френският химик и биолог Луи Пастьор е всепризнат като най-значителната отделна личност в историята на медицината. Пастьор има много заслуги към науката, но е най-известен с теорията си, че болестите се причиняват от бацили, и с разработката на техниката на превантивната ваксинация.

Той е роден в 1822 г. в градчето Дол, Източна Франция. Като студент в Париж изучава научни дисциплини. През студентските години заложите му не се проявяват; един от неговите професори дори го окачествил като посредствен в химията. Но след като получава докторат в 1847 г., Пастьор скоро показва, че този професор е сбъркал. Неговите изследвания върху изомерите на винената киселина го правят известен химик, когато е само на дваайсет и шест години.

След това той насочва вниманието си към ферментацията и доказва, че този процес се дължи на определен вид микроорганизми. Освен това Пастьор демонстрира, че наличието на друг вид микроорганизми може да доведе до нежелателни резултати във ферментиращи течности. Това скоро го навежда на мисълта, че някои от тях са в състояние да навредят на човека и на други живи същества.

Пастьор не е първият човек, предложил теорията, че болестите се причиняват от бацили. Подобни хипотези са излагани преди него от Джироламо Фракасторо, Фридрих Хенле и други. Но Пастьоровата енергична защита на тази теория, подкрепена от многобройни експерименти и демонстрации, е главният фактор, убедил научната общност, че теорията му е правилна.

Щом болестите се причиняват от бацили, много логично е, че ако им се попречи да проникнат в човешкото тяло, ще се избегнат и съответните болести. Ето защо Пастьор много набляга на значението, което имат антисептичните методи за лекарите, и оказва силно влияние върху Джоузеф Листър, който ги въвежда в хирургията.

Вредните бактерии попадат в човешкото тяло чрез храната и течностите. Пастър разработва техника (наречена пастъризация) за унищожаване на микроорганизмите в течности. Когато тази техника е приложена в практиката, млякото престава да бъде източник на инфекции.

Около петдесет и пет годишен, Пастър насочва вниманието си към антракса (синя пъпка), остра заразна болест по добитъка и други животни, която се предава и на хората. Той успява да докаже, че тя се причинява от определен вид бактерии. Но много по-важно е, че намира начин за създаване на отслабен щам на антраксовия бацил. Инжектиран в добитъка, този отслабен щам причинява само лека форма на болестта, която вече не е фатална, а помага на животните да си изработят имунитет срещу същинската болест. Пастър демонстрира публично ефекта от имунизацията на добитъка против антракс и това предизвиква радостна възбуда. Скоро става ясно, че тя може да се използва и за предпазване от много други заразни болести.

Пастър създава техника за ваксиниране на хора против ужасната болест бяс и това е най-прочутото му самостоятелно постижение. След него други учени използват идеите му и изработват ваксини против много други тежки заболявания като епидемичен тиф и детски паралич.

Пастър, необикновено трудолюбив учен, има още цял ред не толкова известни, но полезни постижения. Благодарение преди всичко на негови опити е показано убедително, че микроорганизмите не се самозараждат. Освен това той е открил явлението анаеробиоза, което ще рече, че някои организми са в състояние да живеят без въздух или свободен кислород. Пастъровите изследвания върху болестите по копринената буба имат голямо търговско значение. Между другите му постижения е изработването на ваксина против холера у кокошките. Пастър умира в 1895 г. близо до Париж.

Често сравняват Пастър и Едуард Дженър, английския медик, открил ваксината против едра шарка. Макар откритието на Дженър да предхожда с повече от осемдесет години Пастър, ние не му придаваме толкова голямо значение, защото то действа само срещу една-единствена болест, а създадените от Пастър ваксини могат да се прилагат — и се прилагат! — против много болести.

От втората половина на XIX век средната продължителност на живота в голяма част от света почти се е удвоила. Това чувствително удължаване дава по-дълбоко отражение върху бита на хората, отколкото всяко друго откритие в цялата история на човешкия род. Съвременната наука и медицина ни даряват нас, живите, практически с още един, втори живот. Ако това се дължеше единствено на Пастьор, не бихме се поколебали да го поставим на първо място. Пастьоровият принос е толкова фундаментален, че той несъмнено има най-голяма заслуга за намаляването на смъртността през последния век, за което и получава достойно място в тази книга.

12. ГАЛИЛЕО ГАЛИЛЕЙ

1564 — 1642

Великият италиански учен Галилео Галилей, който може би е най-големият родоначалник на научната методика, е роден в 1564 г. в Пиза. Като младеж учи в университета на родния си град, но напуска по финансови причини. Въпреки това в 1589 г. успява да получи преподавателско място в същия университет. Няколко години по-късно става член на преподавателското тяло на университета в Падуа и остава там до 1610 г. По-голямата част от научните му открития са направени през този период.

Първите си съществени успехи Галилео постига в механиката. Аристотел учел, че тежките предмети падат по-бързо от леките и цели поколения учени приемали това твърдение само заради авторитета на древногръцкия учен. Галилео обаче решава да го провери и след редица експерименти открива, че Аристотел не е прав. Истината е, че тежките и леките предмети падат с една и съща скорост, ако не се смята въздействието от триенето на въздуха. (Между другото, легендата, че Галилео извършвал тези експерименти, като хвърлял предмети от наклонената кула в Пиза, очевидно е лишена от основание.)

Разбрал истината, Галилео предприема следващата крачка. Той измерва внимателно разстоянието, което падащи предмети изминават за определено време, и открива, че то е право пропорционално на времето (секундите), през които те падат. Това откритие (което означава еднакво ускорение) е значително само по себе си. По-важното е, че Галилео успява да обобщи резултатите от поредица експерименти в математическа формула. Широката употреба на подобни формули и методи е важна особеност на съвременната наука.

Друго важно откритие на Галилео е законът за инерцията. Преди това се смятало, че един движещ се предмет забавя от само себе си движението си и спира, освен ако някоя външна сила не го кара да се движи. Но Галилеовите опити показват, че това общоприето схващане

е погрешно. Ако възпиращите сили, да речем триенето, бъдат премахнати, предметът ще продължи да се движи до безкрайност. Този важен принцип, повторен недвусмислено от Нютън и обявен като Първи закон за движението, е един от основните принципи във физиката.

Най-прочутите Галилеови открития са в областта на астрономията. В началото на XVII век в астрономическата теория цари небивала възбуда: води се остър спор между последователите на Коперниковата хелиоцентрична теория и привържениците на по-старата геоцентрична теория. Още в 1604 г. Галилео е изразил убеждението си, че Коперник е прав, но не може веднага да го докаже. В 1609 г. той дочува, че в Холандия е изобретен телескоп. Макар че има съвсем бедно описание на уреда, Галилео е толкова надарен, че скоро успява да конструира собственоръчно далеч по-добър телескоп. С него насочва наблюдателските си способности към небесата и само за една година стига до цяла поредица важни открития.

Наблюдава Луната и вижда, че тя не е гладко кълбо, а е изпъстрена с много кратери и високи планини. Небесните тела, заключава той, не са нито гладки, нито идеални, а имат същите неравности, с каквито се отличава Земята. Наблюдава Млечния път и разбира, че в крайна сметка той не е някакво небулозно^[1] образувание, а е съставен от огромен брой отделни звезди, толкова далечни, че, гледани с просто око, приличат на мъглявина.

Наблюдава планетите и вижда, че около Юпитер обикалят четири луни. Това е ясно доказателство, че астрономическо тяло може да се върти не само около Земята, а и около друга планета.

Наблюдава Слънцето и открива слънчевите петна. (Всъщност те са забелязвани и преди него от други учени, но Галилео публикува убедителни материали за наблюденията си и успява да привлече вниманието на колегите си върху тях.)

Той забелязва, че планетата Венера има фази, подобни на лунните. Това е важно доказателство, което отговаря на Коперниковата теория, че Земята и всички други планети се въртят около Слънцето.

Изобретяването на телескопа и многото открития, до които той води, правят прочуто името на Галилео. Но с подкрепата си на хелиоцентричната теория той предизвиква недоволството на висши църковни среди и в 1616 г. те му нареждат да се въздържа, т. е. да не

проповядва Коперниковите идеи. Фактически това е забрана и на Галилео не му остава друго, освен да се гневи няколко години. Когато в 1623 г. папата умира, на негово място идва човек, който се възхищава от Галилео. Следващата година новият папа, Урбан VIII, дава да се разбере (макар и малко двусмислено), че забраната вече не е в сила.

Следващите шест години Галилео посвещава на най-прочутия си труд — „Диалог относно двете главни системи на света“. Тази книга е майсторско изложение на доказателствата в полза на Коперниковата теория и е публикувана в 1632 г. с разрешението на църковните цензори. Въпреки това църковните власти реагират гневно при появата ѝ и скоро Галилео е привлечен да отговаря пред съда на Инквизицията в Рим по обвинения, че е нарушил забраната от 1616 г.

Явно мнозина духовници не са били доволни от решението да се преследва такъв именит учен. Дори според тогавашния църковен закон делото срещу Галилео изглежда съмнително и той получава сравнително лека присъда. Не го изпращат зад решетките, а само го поставят под надзор в собствената му вила в Арчетри. Формално нямам право да го посещават, но тази част от присъдата като че ли не е спазвана. Единственото друго наказание било изискването да се отрече публично от възгледа си, че Земята се движи около Слънцето. Шейсет и девет годишният учен сторил това пред открит съд. (Има една прочута и вероятно апокрифна история, че след като се отрекъл, Галилео свел поглед към земята и промълвил: „И все пак тя се върти.“) В Арчетри той продължил да излага писмено своите възгледи върху механиката. Умира в 1642 г.

Огромният принос на Галилео за развитието на науката отдавна е признат. Неговото значение се корени отчасти в научните му открития, като закона за инерцията, изобретяването на телескопа, астрономическите наблюдения и гениалното потвърждение на Коперниковата хипотеза. Много по-важна обаче е ролята му в развитието на научната методология. Повечето други натурални философи, вземайки пример от Аристотел, наблюдавали характерните черти на явленията и ги категоризирали, а Галилео следял измеренията на явленията и ги преценявал според величината им. Това предпочитание към внимателните количествени измерения става след него основна черта на научните изследвания.

Галилео може би повече от всеки друг е основоположник на емпиричния подход в науката. Той е първият, който настоява за необходимостта от експерименти. Той отхвърля представата, че научните въпроси могат да се решават с позоваване на авторитети, независимо дали това са църковните власти, или мисли на Аристотел. Той отхвърля също използването на сложни дедуктивни схеми, които не се опират на твърдата основа на експеримента. Средновековните схоластици обсъждат надълго и нашироко какво трябва да се случи и защо едно или друго се случва, а Галилей настоява, че е необходим експеримент, за да се определи какво наистина става. Неговият научен мироглед е лишен от всякаква мистика — в това отношение той е дори по-съвременен от някои свои последователи като Нютън.

Галилео е бил дълбоко религиозен човек. Въпреки присъдата той не се отрича нито от религията си, нито от църквата, а само отхвърля опита на църковните власти да задушат научните изследвания. По-късните поколения с пълно право се прекланят пред него като символ на бунта срещу догматизма и авторитарните опити да се задуши свободата на мисълта. Но по-важна е заслугата на Галилео за създаване на модерна научна методология.

---

[1] Небулоза (лат.) — големи облаци от разреждени газове, които се виждат като обща мъглявина. — Б. ред. ↑

13. АРИСТОТЕЛ

384 ПР. ХР. — 322 ПР. ХР.

Аристотел е най-великият философ и учен на античния свят. Той поставя началото на формалната логика, обогатява почти всеки дял от философията и има многобройни заслуги към науката.

Много от Аристотеловите идеи днес са остарели. Но далеч по-важен от отделните негови теории е рационалният подход, който пронизва цялото му творчество. Аристотеловите съчинения съдържат идеята, че всяка област от човешкия живот и общество може да бъде подходящ предмет за размисъл и анализ; разбирането, че Вселената не се управлява от слепия случай, от някакво вълшебство или от прищевките на капризни божества, а че явленията ѝ са подчинени на рационални закони; убеждението, че си заслужава човек да изучава системно всяка област на естеството; и увереността, че можем да използваме емпиричното наблюдение и логичното мислене, за да стигнем до някакви изводи. Този начин на разсъждение, който е в разрез с традиционализма, суеверието и мистицизма, оказва силно въздействие върху западната цивилизация.

Аристотел е роден в 384 г. пр. Хр. в Стагира, град в Македония. Седемнайсетгодишен, той отива в Атина, за да се учи в Платоновата академия. Остава там повече от двацет години, малко след смъртта на Платон. От баща си може би е наследил интереса към биологията и към „практичната наука“; при Платон култивира интерес към философския размисъл.

В 342 г. пр. Хр. Аристотел се завръща в Македония, където става частен учител на царския син, тринайсетгодишно момче, което ще остане в историята с името Александър Велики. Аристотел обучава младия Александър в продължение на няколко години. В 335 г. пр. Хр., след като Александър се е възкачил на престола, Аристотел се връща в Атина, където открива собствена школа — Ликейската. Следващите дванайсет години прекарва в Атина. Този период горе-долу съвпада с времето на Александровите военни завоевания. Александър не търси

съвети от бившия си учител, но пък му отпуска с широка ръка средства за изследвания. Това е май първият случай в историята, когато учен получава обилни държавни средства за изследванията си. И ще остане последният още векове наред.

Въпреки това връзката с Александър има и своите опасни страни. Аристотел се противопоставя по принцип на диктаторския му стил. Завоевателят убива Аристотеловия племенник, заподозрян в предателство, и, изглежда, е замислял екзекутирането и на самия Аристотел. Но макар Аристотел да е прекалено демократичен за разбиранията на Александър, двамата са толкова тясно свързани, че атиняните не му се доверяват. След смъртта на Александър противниците му вземат властта в Атина през 323 г. пр. Хр. и Аристотел е обвинен в „неблагодарност“. Той си спомня участието на Сократ отпреди седемдесет и шест години и забягва с думите, че няма да даде на Атина втори повод да извърши прегрешение срещу философията. Умира в изгнание няколко месеца по-късно (в 322 г. пр. Хр.) на шейсет и две години.

Количеството на Аристотеловите съчинения е изумително. От тях са оцелели четирийсет и седем, но според старинни източници книгите са били най-малко 170. Смайващ е не толкова броят на трудовете му, колкото обхватът на неговата ерудиция. Научните му работи са по същество истинска енциклопедия на знанията от онези времена. Аристотел е писал за астрономия, зоология, ембриология, география, геология, физика, анатомия, физиология и кажи-речи за всяка друга наука, позната на древните гърци. Научните му съчинения представляват донякъде сбор от знанията, придобити вече от други, донякъде открития на помощниците му, събирали за него данни, и донякъде резултати от собствените му многобройни наблюдения.

Да бъдеш водещ специалист във всеки раздел на науката е нечувано постижение, което никога вече няма да се повтори. Но Аристотел е постигнал повече от това. Той е оригинален мислител с много и големи заслуги към философията. Писал е на теми като етика, метафизика, психология, икономика, теология, политика, психология и естетика. Писал е за възпитанието, поезията, варварските нрави и за конституцията на атиняните. Едно от съчиненията му е сборник от законите на много държави, които той подлага на сравнителен анализ. Може би най-значителният му труд е върху теорията на логиката;

Аристотел е всепризнат първосъздател на този важен дял от философията. И наистина логичният характер на неговия ум му позволява да даде толкова много в толкова много области. Той има способността да мисли организирано, тъй че дефинициите и категориите, които предлага, дават основата на по-късни мислители в най-различни сфери. Неподдал се на мистицизъм и крайности, Аристотел остава гласът на практичния здрав разум. Допускал е грешки, разбира се, но удивително е колко рядко в тази обширна енциклопедия от знания има глупави неточности.

Неговото влияние върху западната мисъл е огромно. През античността и средновековието съчиненията му са превеждани на латински, древносирийски, арабски, италиански, френски, староеврейски, немски и английски. По-късните гръцки мислители изучават съчиненията му и се възхищават от тях, същото се отнася и за философите от византийско време. Аристотеловото творчество оказва силно въздействие върху ислямската философия и векове наред господства в Европа. Авероес, може би най-бележитият арабски философ, се опитва да създаде синтез от ислямското богословие и Аристотеловия рационализъм. Маймонид, най-влиятелният еврейски мислител от средновековието, постига подобен синтез с юдаизма. Ала най-прочутата творба от този род е „Summa Theologica“ от християнския учен Св. Тома Аквински. Още толкова много средновековни учени изпитват силното влияние на Аристотел, че е невъзможно да ги изредим.

Преклонението пред Аристотел е толкова голямо, че през късното средновековие граничи с идолопоклонство. Съчиненията му стават нещо като интелектуална усмирителна ризница, която спъва всякакви по-нататъшни изследвания, вместо да осветява пътя напред. Аристотел, който обичал да наблюдава и да мисли самостоятелно, сигурно не би одобрил сляпото преклонение на следващите поколения пред делото му.

От днешно гледище някои от Аристотеловите идеи изглеждат крайно реакционни. Например той подкрепял робството, тъй като то отговаряло на природния закон, и вярвал в природната малоценност на жените. (И двете схващания, разбира се, отразяват преобладаващите тенденции на онова време.) Но много от възгледите му звучат поразително съвременно: „Бедността е бащата на революцията и

престъплението“ или „Всеки, който се е замислял над изкуството да се управлява човечеството, е убеден, че от възпитаването на младежта зависи съдбата на цели империи“. (Естествено, по времето на Аристотел не е имало общообразователни училища.)

През последните столетия въздействието и авторитетът на Аристотел отслабват чувствително. Въпреки това смятаме, че влиянието му е изключително дълготрайно и дълбоко. И съжаляваме, че не можем да го поставим на по-предно място. Класацията му тук се дължи преди всичко на огромното значение на всяка от дванайсетте личности, които го предхождат.

14. ЕВКЛИД

ОК. 300 Г. ПР. ХР.

Малцина от хората в тази книга са спечелили такава трайна слава, както гръцкият геометър Евклид. Макар приживе Наполеон, Александър Велики и Мартин Лутер да са били по-прочути от Евклид, в крайна сметка славата му вероятно ще надживее тяхната.

Въпреки неговата популярност почти нищо не се знае за живота му. Знаем само, че е бил много деен като учител в Александрия около 300 г. пр. Хр. Не са известни датите нито на раждането, нито на смъртта му. Дори не знаем на кой континент е роден, камо ли пък в кой град. Въпреки че са оцелели няколко от съчиненията му, той дължи мястото си в историята преди всичко на знаменития учебник по геометрия, озаглавен „Начала“.

Значението на „Начала“-та не е в някоя от отделните теореми. Почти всички те са били известни и преди него, а това важи и за голяма част от доказателствата. Големият принос на Евклид се свежда до подредбата на материала, до оформянето на цялостния план на книгата и преди всичко до подбора на подходящи аксиоми и принципи — много трудна задача, изискваща изключително точна преценка и голяма проницателност. Освен това той подрежда внимателно теоремите по такъв начин, че всяка е логично следствие от предишните. Където трябва, Евклид добавя необходимите елементи и разработва липсващите доказателства. Заслужава да отбележим, че в книгата са застъпени най-вече планиметрията и стереометрията, но тя съдържа и раздели за алгебра и теория на числата.

„Начала“ е използвана повече от две хиляди години и няма спор, че е най-добрият учебник, съставян някога. Евклид така майсторски си е свършил работата, че с появата на книгата му всички други учебници по геометрия загиват и скоро са забравени. Написана на гръцки, тя е преведена после на много други езици. Първото печатно издание излиза още в 1482 г., само трийсетина години след създаването на

Гутенберговата печатница. По-късно „Начала“ претърпява повече от хиляда различни други издания.

Като средство за запознаване на човешкия ум с природата на логичното мислене „Начала“ упражнява много по-голямо въздействие от което и да е от Аристотеловите съчинения по логика. Тя е забележителен пример за дедуктивно мислене и с това завладява умовете на всички по-късни учени.

Може да се каже, че Евклидовият учебник е важен фактор за възникването на съвременната наука. Тя не е просто сбор от точни наблюдения и мъдри обобщения. Големите ѝ постижения се дължат на съчетанието от емпиризъм и експерименти, от една страна, и внимателен анализ и дедуктивно мислене, от друга.

Не можем да кажем със сигурност защо науката възниква в Европа, а не в Китай или Япония, но ясно е, че не е чиста случайност. Несъмнено ролята на бляскави учени като Нютън, Галилей, Коперник и Кеплер е огромна. Но по всяка вероятност има някакви причини такива хора да са се проявили в Европа, а не в Азия. Може би най-очевидният исторически фактор, предопределил Западна Европа за родина на науката, е гръцкият рационализъм и математическите знания, завещани от древните гърци.

За европейците изглежда напълно естествено, че във физиката има няколко основни принципа, от които може да се изведе всичко останало, защото имат пред себе си примера на Евклид. (Общо взето, те не гледат на Евклидовата геометрия като на абстрактна система: вярват, че Евклидовите принципи, а следователно и теоремите му са част от реалния свят.)

Всички споменати дотук учени са попили Евклидовото мислене. Всъщност всеки от тях внимателно е изучавал неговия учебник и той е основата на математическите им знания. Влиянието върху Айзък Нютън е особено очевидно, защото той написва бележития си труд „Математически начала на натуралната философия“ в „геометрична“ форма по подобие на Евклидовите „Начала“. По-късно много други западни учени подражават на Евклид, като показват как изводите им могат да бъдат логично изведени от малък брой първоначални предпоставки; същото правят математици като Бертранд Ръсел и Алфريد Норт Хуайтхед и философи като Спиноза.

Контрастът с Китай е поразителен. Векове наред техниката там е била по-напреднала от европейската. Но китайците никога не са имали математик от ранга на Евклид и не са разполагали с теоретичните основи на математиката, които Западът е имал. (Китайците са притежавали добри познания по приложна геометрия, но геометричните им знания никога не са преосмислени като дедуктивна система.) Евклид остава непреведен на китайски докъм 1600 г. и трябвало да изминат няколко столетия, докато на образованите китайци им стане известна Евклидовата концепция за дедуктивно мислене в геометрията. Преди това в Китай няма сериозни научни разработки.

Същото може да се каже и за Япония, където Евклидовата геометрия остава непозната до XIX век и дори дълги години след това е подценявана. Япония днес разполага с превъзходни учени, но преди Евклид да стане известен там, не е имала нито един. Можем да се запитаме дали и европейците щяха да стигнат до съвременната наука, ако Евклид не беше проправил път към нея.

Днес математиците стигнаха до убеждението, че Евклидовата геометрия не е единствената самостоятелна геометрична система. През последните 150 години бяха създадени голям брой неевклидови геометрии. След като възприе Айнщайновата обща теория за относителността, учените си дадоха сметка, че Евклидовата геометрия невинаги е валидна във Вселената. Ако вземем например черните дупки и неутронните звезди, където гравитационните полета са необикновено силни, Евклидовата геометрия не дава точна картина на реалността. Обаче това са особени случаи. Иначе Евклидовата геометрия остава много близка до действителността.

Във всеки случай най-новите успехи на човешкото знание не накърняват нито интелектуалното постижение на Евклид, нито историческото му значение за развитието на математиката и за установяването на логичната структура, необходима за напредъка на съвременната наука.

15. МОЙСЕЙ

1300 Г. ПР. ХР.

Вероятно няма друга личност в историята, която да се е радвала на толкова широко уважение като бележития еврейски пророк Мойсей. Неговата слава и почитателите му неизменно нарастват през вековете. По всяка вероятност Мойсей е живял през XIII век пр. Хр., тъй като в 1237 г. пр. Хр. умира Рамзес II, който, предполага се, е фараонът, за когото се говори в старозаветната книга „Изход“. По времето на Мойсей, както става ясно от „Изход“, имало евреи, които не били съгласни с неговите предписания. Но след пет столетия Мойсей вече се радва на почитта на всички евреи. През 500 г. сл. Хр. славата и името му се разпространяват заедно с християнството почти в цяла Европа. Един век по-късно Мохамед признава Мойсей за истински пророк и с разпространението на исляма Мойсей си спечелва уважението на целия мюсюлмански свят (дори в Египет). Днес, около трийсет и две столетия след Мойсей, той е еднакво почитан от евреи, християни и мюсюлмани и се ползва с уважението дори на мнозина агностици. Благодарение на съвременните комуникации той вероятно е по-добре известен в наши дни, отколкото в миналото.

Въпреки това достоверна информация за живота му почти липсва. Има дори догадки (опровергавани от повечето учени), че Мойсей е египтянин, тъй като името му има египетски, а не еврейски произход. (То означава „дете“ или „син“ и се среща като част от името на няколко прочути фараони.) Старозаветните разкази за Мойсей едва ли могат да се приемат безусловно, защото в тях често се случват чудеса. Вълшебства по същество са историята с горящата къпина или начинът, по който Мойсей превръща жезъла си в змия. Нужно е голямо лековерие, за да приемем, че на 90 години Мойсей е успял да поведе евреите в четирийсетгодишен поход през пустинята. Несъмнено ни се ще да знаем какво наистина е постигнал Мойсей, преди подвизите му да бъдат погребани под лавина от предания и легенди.

Мнозина са се опитвали да дадат нормално тълкуване на библейските разкази за десетте чуми и преброждането на Червено море. Ала повечето от любимите старозаветни случки за Мойсей са легенди, които се срещат и в други митологии. Например преданието за Мойсей и тръстиките удивително прилича на един вавилонски разказ за Саргон, древния цар на Акад, царувал към 2360 — 2305 г. пр. Хр.

Има три главни постижения, които се приписват на Мойсей. Първо, той е политическата фигура, която извежда евреите от Египет. Поне по този въпрос е ясно, че заслугата е негова. Второ, той е авторът на първите пет книги от Библията („Битие“, „Изход“, „Левит“, „Числа“ и „Второзаконие“), които често биват наричани Мойсеевото Петокнижие, а на еврейски — Тора. Тези книги съдържат Мойсеевия закон — сбор от закони, които по принцип са определяли поведението на евреите в библейско време и които включват Десетте Божии заповеди. Като се има предвид огромното влияние и въздействие на Тора като цяло и на Десетте Божии заповеди в частност, техният автор несъмнено заслужава внимание като човек с голямо и трайно влияние. Но повечето изследователи на Библията са единодушни, че Мойсей не е единственият автор на посочените книги. Те очевидно са писани от няколко души и голяма част от съдържанието им е получило писмена форма доста време след смъртта на Мойсей. Много е възможно Мойсей да е играл някаква роля при законовото оформяне на тогавашните еврейски нрави или дори да е създал еврейски закони, но наистина не можем да отсъдим колко голям е бил неговият принос. Трето, мнозина смятат Мойсей за първосъздател на еврейския монотеизъм.^[1] В известен смисъл няма основания за такова твърдение. Единственият ни източник за сведения е Старият завет, а той изрично и недвусмислено сочи Авраам като създател на монотеизма. Въпреки това е напълно ясно, че еврейският монотеизъм щеше да отмре, ако го нямаше Мойсей. Той несъмнено е изиграл решителна роля за запазването и разпространението на монотеизма. И в това, разбира се, се крие голямото значение на Мойсей, защото християнството и ислямът, двете най-широко разпространени религии в света, водят началото си от еврейския монотеизъм. Идеята за един-единствен истински Бог, в която Мойсей тъй страстно е вярвал, в края на краищата покорява голяма част от света.

---

[1] Вяра в един Бог. — Б. ред. ↑

16. ЧАРЛЗ ДАРВИН

1809 — 1882

Чарлз Дарвин, съзателят на теорията за произхода на видовете чрез естествен подбор, е роден в Шрузбъри, Англия, на 12 февруари 1809 г. (Точно на тази дата е роден и Ейбрахам Линкълн.) Шестнайсетгодишен, той се записва в Единбургския университет да следва медицина, но медицината и анатомията му се виждат досадни и след известно време се прехвърля в Кеймбридж да учи за духовник. Там заниманията по езда и стрелба са далеч по-приятни от учението. Въпреки това успява да направи такова впечатление на един от професорите си, че той го препоръчва за естественик при изследователското пътешествие на кораба „Бийгъл“. Отначало баща му е против тази служба, защото се опасява, че тя ще бъде още един повод Чарлз да не заляга сериозно над учението. За щастие бащата е убеден и дава съгласието си за това пътуване, което ще се окаже едно от най-плодотворните в историята на западната наука.

Дарвин се качва на „Бийгъл“ в 1831 г., когато е дваисет и две годишен. През следващите пет години корабът обикаля света: обхожда, без да бърза, южноамериканското крайбрежие, изследва самотните острови Галапагос и посещава други в Тихия, Индийския и южната част на Атлантическия океан. При това продължително пътешествие Дарвин вижда с очите си природни чудеса, посещава първобитни племена, открива много вкаменелости и наблюдава още повече растения и животински видове. Прави подробни бележки за всичко видяно. Те стават основа на почти всички негови трудове; от тях той извлича много от основните си идеи и цяло богатство от данни, които му дават възможност да наложи теориите си.

Дарвин се прибира в родината си в 1836 г. и през следващите дваисет години публикува редица книги, които го утвърждават като един от най-видните биолози на Англия. В 1837 г. той вече е убеден, че животинските и растителните видове не са неизменни, а се развиват заедно с геологичната история. Но по онова време той още няма

представа каква е причината за такава еволюция. В 1838 г. прочита „Очерк върху принципа за населението“ от Томас Малтус, който му дава ключ към разбирането, че естественият подбор е резултат от борбата за оцеляване. Но дори след като е формулирал принципа за естествения подбор, Дарвин не бърза да представи възгледите си в печатен вид. Той съзнава, че теорията му ще предизвика отпор, и затова още дълго подбира доказателства и подрежда аргументите си.

Дарвин написва накратко теорията си в 1842 г., а към 1844-а вече работи върху цялостна монография. През юни 1858 г., когато все още внася добавки и поправки в големия си труд, Дарвин получава ръкопис от Алфريد Ръсел Уолас (английски естественик по това време в Индия), който излага своя идея за еволюцията. Във всеки важен пункт неговата теория съвпада с Дарвиновата! Уолас я е разработил напълно самостоятелно и изпраща ръкописа си на Дарвин, за да получи оценката и мнението на един утвърден учен, преди да го публикува. Положението е смущаващо и лесно би могло да доведе до неприятен спор за предимство. Но това не става. Напротив, още следващия месец ръкописът на Уолас и кратко изложение на Дарвиновия труд са представени като съвместен доклад пред един научен форум.

Колкото и странно да е, този доклад не привлича особено внимание. Обаче Дарвиновата книга, публикувана следващата година, предизвиква небивал шум. Фактически може би няма научен труд, който да е обсъждан толкова нашироко и стръвно от учени и от обикновени граждани, както „За произхода на видовете чрез естествен подбор“. Споровете продължават чак до 1871 г., когато Дарвин публикува „Появата на човека и подборът в зависимост от половия живот“. Тази книга, в която е застъпена тезата, че човекът е произлязъл от маймуноподобни същества, налива масло в огъня на още нестихналите препирни. Самият Дарвин не участва лично в публичните разисквания върху своите теории. Здравословното му състояние е лошо още от пътешествието с „Бийгъл“ (страда от т. нар. Шагасова болест, предизвикана от ухапвания на насекоми, която рецидивира). Освен това привържениците на еволюционната теория имат на разположение Томас Хъкли, обигран оратор и върл защитник на Дарвин. По времето, когато Дарвин умира (1882), много голяма част от учените вече са приели за правилни неговите теории.

Дарвин не е първосъздателят на теорията за еволюцията на видовете; доста учени са я застъпвали преди него, в това число френският естественик Ламарк и самият баща на Дарвин — Еразъм Дарвин. Но хипотезите им не са приети от научния свят, защото никой от тях не е успял да приведе убедителни обяснения за това как става еволюцията. Голямата заслуга на Дарвин е, че той не само обяснява механизма на естествения подбор, но и представя многобройни убедителни доказателства в подкрепа на идеите си.

Заслужава да отбележим, че Дарвин разработва своята теория, без да разчита на генетиката и без дори да я познава. По онова време никой не е знаел как някои характерни особености се предават от едно поколение на друго. Макар че Грегор Мендел работи върху законите за наследствеността по същото време, когато Дарвин пише и публикува епохалните си трудове, неговите постижения, които така чудесно допълват Дарвиновите, остават почти напълно пренебрегнати до 1900 г., когато Дарвиновото учение вече е твърдо установено. Така съвременното ни разбиране за еволюцията, в което се съчетават двата закона — за генетичното наследство и за естествения подбор — днес е по-пълно в сравнение с Дарвиновата теория.

Влиянието на Дарвин върху човешката мисъл е огромно. Строго научно погледнато, той внася коренни промени в биологията. Естественият подбор е наистина всеобхватен принцип и са правени опити да се приложи в много други области: антропология, социология, политология и икономика.

Може би дори по-важно от социологическото значение на Дарвиновото учение е въздействието му върху религиозната мисъл. По негово време, а и години по-късно, много правоверни християни вярват, че еволюционната теория ще подкопае доверието в религията. Опасенията им може би са основателни, макар да е очевидно, че и много други фактори са играли и играят роля в общия упадък на религиозните чувства. (Самият Дарвин става агностик.)

Дори от светско гледище Дарвиновото учение предизвиква дълбока промяна в светогледа на хората. Човешкият род като цяло сякаш вече не заема онова централно място в естествения ред, което някога заемаше. Днес ние гледаме на себе си като на един от многото видове и съзнаваме вероятността някой ден да бъдем изместени. Благодарение на Дарвин мисълта на Хераклит, че „няма нищо

постоянно с изключение на промяната“, се приема все по-широко. Успехът на еволюционната теория като обяснение за произхода на човека укрепи силно вярата, че науката е способна да намира отговори на всички въпроси (уви, не и на всички човешки проблеми). В речника ни твърдо навлязоха термините на Дарвин „борба за съществуване“ и „оцелява само най-годното“.

Очевидно подобни теории щяха да видят бял свят дори Дарвин да не съществуваше. Като се има предвид трудът на Уолас, това е може би по-вярно за Дарвин, отколкото за всяка друга личност в тази книга. И все пак именно неговото учение видоизмени коренно биологията и антропологията и промени схващанията ни за мястото на човека в света.

17. ШИ ХУАНГ ТИ

259 ПР. ХР. — 210 ПР. ХР.

Великият китайски император Ши Хуанг Ти, управлявал през периода 258–210 пр. Хр., обединява Китай със силата на оръжието и въвежда повсеместни реформи. Те са важен фактор за културното единство, което Китай поддържа оттогава насам.

Ши Хуанг Ти е роден в 259 г. пр. Хр. и умира в 210 г. пр. Хр. За да разберем неговото значение, трябва да познаваме поне малко историческите условия по онова време. Той се ражда в последните години на династията Чоу, възникнала около 1100 г. пр. Хр. Но векове преди Ши Хуанг Ти монарсите от тази династия са престанали да бъдат добри управници и Китай е разделен на много феодални държавици. Техните владетели постоянно воюват помежду си и полека-лека неколцина от по-дребните феодали са отстранени. Една от най-силните сред враждуващите държави е Чин, в западната част на страната. Владетелите на Чин са възприели за основа на държавната политика идеите на легалистката философска школа в Китай. Конфуций вече учи, че народът трябва да се ръководи преди всичко от моралния пример на добрия владетел; но според легалистката философия повечето хора не са достойни да бъдат управлявани по такъв начин. Властта се нуждае само от сурови закони, които да се прилагат строго и безпристрастно. Те се създават от владетеля и той може да ги променя по своя воля, за да укрепва държавната политика.

Може би поради възприемането на легалистките идеи, поради географското си положение, а вероятно и поради способностите на владетелите си Чин вече е най-мощната сред останалите китайски държави по времето, когато се ражда Ченг (бъдещият Ши Хуанг Ти). Формално той се възкачва на трона в 246 г. пр. Хр., когато е на тринайсет години, но фактически Чин се управлява от временен владетел до пълнолетието на Ши в 238 г. пр. Хр. Новият монарх си подбира способни пълководци и продължава усилено войните против другите феодални държави. Последната от тях е завладяна в 221 г. пр.

Хр.. и сега той вече може да се обяви за ванг (цар) на цял Китай. Но за да подчертае, че скъсва решително с миналото, той си избира нова титла и се нарича Ши Хуанг Ти, което означава „първият император“.

Ши Хуанг Ти незабавно започва да въвежда нови важни реформи. За да избегне разединяването, довело до края на династията Чоу и нейната монархия, той се заема да премахне феодалната система на управление. Цялата територия е преразпределена на трийсет и шест провинции, всяка от тях с граждански управител, назначаван от императора. Ши Хуанг Ти постановява, че постът на провинциалния управител няма повече да се предава по наследство. Скоро въвежда и практиката управителите да сменят на няколко години провинциите си, за да избегне възможността някой по-амбициозен от тях да създаде силна собствена власт и влияние. Освен това всяка провинция има отделен военен управител, назначаван и снеман също от императора, и трети — централно назначаван сановник, който поддържа равновесието между гражданския и военния управител. Изгражда се широка мрежа от добри пътища, които свързват престолния град с провинциите и дават възможност централната армия бързо да бъде прехвърляна, ако някъде възникнат бунтове. Освен това Ши Хуанг Ти постановява членовете на старата аристокрация да се преселят в столицата Шиен Янг, където той ще може да ги държи под око.

Но императорът не се задоволява само с политическото и военното единство на Китай; той търси единство и в търговската дейност. Въвежда единна система за мерки и теглилки в цялата страна, унифицира монетите, някои инструменти и осите на каруците и наблюдава строителството на пътища и канали. Той въвежда в цял Китай единна система и норми за писмения език.

Най-прословутият (или може би най-безславният) акт на императора е указът от 213 г. пр. Хр., според който всички книги трябва да се изгорят. Изключения се допускат за книги по земеделски и медицински въпроси, за исторически анали, отнасящи се до държавата Чин, и за философски творби на легалистите. Но произведенията на всички други философски школи, в това число и на конфуцианството, трябвало да бъдат унищожени. С този драконовски указ — първи пример за всеобхватна цензура в историята — Ши Хуанг Ти се надявал да възпре влиянието на противни нему философски школи и по-конкретно на конфуцианството. Той обаче наредил в

императорската библиотека в столицата да се съхраняват екземпляри от забранените книги.

Външната политика на Ши Хуанг Ти е не по-малко енергична. Той завоюва много земи на юг и районите, които анексира, в крайна сметка са включени в територията на Китай. На север и на запад войските му също жънат победи, ала той не успява да покори веднъж завинаги населението в тези краища. За да предотврати евентуални набези в Китай, Ши Хуанг Ти свързва отделните стени, издигнати по северната китайска граница, в една гигантска — Великата китайска стена, издържала до днес всички изпитания на времето.

Строителните работи и многото войни изискват високи данъци, чието въвеждане прави императора непопулярен. И тъй като бунтове срещу желязното му управление са невъзможни, се правят опити той да бъде убит. Всички те са безуспешни и Ши Хуанг Ти умира от естествена смърт в 210 г. пр. Хр.

Императорът е наследен от втория си син, който приема названието Ер Ши Хуанг Ти. Но той няма бащините си способности и скоро избухват бунтове. След четири години го убиват, дворецът и императорската библиотека са опожарени и династията Чин е унищожена напълно.

Но делото на Ши Хуанг Ти остава. Китайците се радват, че на тираничната му власт е сложен край, но малцина имат желание да се върне анархията от предишната епоха. Следващата династия — Хан, продължава в основни линии административната система, установена от Ши Хуанг Ти. Всъщност в течение на двайсет и едно столетия китайската империя е организирана по същия начин, както по негово време. Въпреки че непосилните закони на Чин скоро биват смекчени от императорите от династията Хан, въпреки че цялата легалистка философия изпада в немилост и конфуцианството става официална държавна философия, културното и политическото единство, постигнато от Ши Хуанг Ти, остава непокътнато.

Същественото значение на Ши Хуанг Ти за Китай, пък и за целия свят, би трябвало да е вече очевидно. Западът винаги е гледал със страх огромния по размери Китай. Но почти през цялата история Китай всъщност не е бил много по-населен от Европа. Разликата е, че Европа винаги е била разделена на множество малки държави, а Китай е оставал единен в една-единствена голяма държава. Така разликата е

като че ли резултат от политически и социални фактори, а не толкова от географски: вътрешните бариери, да речем планински вериги, в Китай са такива, каквито и в Европа. Разбира се, единството на Китай не може да се приписва само на Ши Хуанг Ти. И други личности — например Суй Уен Ти — също са играли важна роля, но голямото значение на Ши Хуанг Ти не подлежи на съмнение.

Обсъждането на Ши Хуанг Ти ще бъде непълно, ако не споменем неговия блестящ първи министър Ли Су. Фактически влиянието на Ли Су върху политиката на императора е толкова съществено, че ни е трудно да разделим с точност заслугата на всеки от тях за извършените големи промени. Вместо да се мъчим да сторим това, отдадохме на Ши Хуанг Ти всички заслуги за постигнатото от двамата. (В крайна сметка, макар Ли Су да е давал съвети, императорът е имал последната дума.)

Донякъде заради изгарянето на книгите Ши Хуанг Ти е очернян от повечето по-късни конфуциански автори. Те го представят като деспотичен, пълен с предразсъдъци, зловреден и посредствен човек, при това незаконороден. От друга страна, китайските комунисти обикновено го възхваляват като прогресивен владетел и мислител. Западните автори понякога сравняват Ши Хуанг Ти с Наполеон; но като че ли много по-уместно е да го сравняваме с Октавиан Август, основателя на Римската империя. Имperiите, които двамата създават, са приблизително еднакви по територия и население. Само че Римската има много по-краткотраен живот и в края на краищата не запазва териториалната си цялост, докато китайската територия остава непокътната и затова Ши Хуанг Ти заслужава по-предно място от двамата.

18. ОКТАВИАН АВГУСТ

63 ПР. ХР. — 14 СЛ. ХР.

Октавиан Август, създателят на Римската империя, е една от бележитите фигури в историята. Той слага край на гражданските войни, разкъсващи Римската република през първия век пр. Хр., и реорганизира управлението по такъв начин, че в продължение на две столетия в империята царят вътрешен мир и благоденствие.

Роден в 63 г. пр. Хр., Гай Октавий (известен повече като Октавиан) получава титлата „Август“, когато става на трийсет и пет години. Той е внук на Юлий Цезар, който е видна политическа фигура в Рим, когато Октавиан е още малък. Самият Юлий Цезар няма законородени синове, харесва момчето и помага да бъде подготвено за политическото поприще. Когато Цезар бива убит в 44 г. пр. Хр., осемнайсетгодишният Октавиан все още се учи.

Смъртта на Цезар довежда до дълга и ожесточена борба за власт между различни военни и политически фигури в Рим. Отначало съперниците, хора с дълъг опит в римските политически битки, не виждат сериозна заплаха в лицето на младия Октавиан. В действителност единственото видимо предимство на младежа се свежда до това, че Юлий Цезар го е осиновил. Като използва ловко това преимущество, Октавиан успява да спечели подкрепата на част от Цезаровите легиони. Но много от старите воители предпочели да подкрепят Марк Антоний, един от най-близките сподвижници на Цезар някога. В редица битки през следващите няколко години всички други претенденти за властта отпадат. Рим и многото покорени от него територии са разделени между Марк Антоний, който владее източната част, и Октавиан, който владее западната. За няколко години между двамата се установява труден мир. През това време Антоний като че ли отдава прекалено голямо внимание на любовната си връзка с Клеопатра, а Октавиан гледа да укрепи положението си. В 32 г. пр. Хр. между двамата избухва война и тя се решава в голямата морска битка край Ациум, която спечелват Октавиановите сили (31 г. пр. Хр.). През

следващата година войната завършва с пълна победа на Октавиан, а Антоний и Клеопатра се самоубиват.

Октавиан не успява да си осигури такава власт, каквато Юлий Цезар е имал петнайсет години по-рано. Цезар е убит, тъй като било очевидно, че се готви да сложи край на републиканското управление в Рим и да се провъзгласи за монарх. Но към 30 г. пр. Хр., след дълги години на гражданска война и несъмнения провал на републиканското управление, повечето римляни са готови да приемат един добронамерен деспот, стига да се запази демократичното управление.

Макар и безмилостен в устрема си към върха, Октавиан се оказва изненадващо отстъпчив, когато вече взема властта. В 27 г. пр. Хр., за да успокои сенаторите, той оповестява, че възстановява републиката, и предлага да се откаже от всички държавни постове. В действителност остава глава на провинциите в Испания, Галия и Сирия. Тъй като по-голямата част от римските войски са разположени в тези три провинции, истинската власт остава в негови ръце. Чрез гласуване Сенатът го удостоява с почетната титла „Август“, но той така и не приема царска титла. На теория Рим си остава република, докато „Август“ не означава нищо повече от принцепс (първи гражданин). На практика довольният и послушен Сенат е назначил Август на пост, какъвто той си избере, и до края на живота си Октавиан фактически е диктатор. По времето на неговата смърт (14 г. сл. Хр.) Рим е завършил прехода от република към монархия и няма никаква трудност осиновеният син на Август да го наследи.

Август се очертава може би като най-добрия пример в историята за способен и добронамерен деспот. Той е в пълния смисъл на думата държавник, чиято мирна политика допринася много да се заличат дълбоките противоречия, до които са довели гражданските войни в Рим.

Август управлява Рим повече от четирийсет години и неговата политика още дълго оставя следи върху империята. По негово време римските войски завършват завладяването на Испания, покоряват Швейцария, Галатия (в Мала Азия) и голяма част от Балканите. Към края на управлението му северният край на империята не е далеч от линията Рейн — Дунав, която ще бъде граница през следващите няколко столетия.

Август е изключително способен администратор и има важна роля в изграждането на дейни държавни учреждения. Той ревизира данъчното устройство и финансовата система на римската държава, реорганизира армията и слага началото на редовна флота. Освен това създава лична охрана, т. нар. преторианска гвардия, която в бъдните столетия ще играе голяма роля при избирането и свалянето на императора.

При Августовото управление в цялата Римска империя се изгражда мрежа от превъзходни пътища; в самия Рим се построяват много обществени сгради и градът се разкроява осезателно. Издигат се и храмове, а Август препоръчва да се зачитат и спазват старите римски религиозни обичаи. Приемат се закони, които насърчават браковете и раждаемостта.

След 30 г. пр. Хр. в Рим под властта на Август цари вътрешен мир. Естествено, това води до по-заможен живот, а той пък — до голям разцвет на изкуствата. Не случайно Августовата епоха е Златният век на римската литература. През този период живее и твори най-големият римски поет — Виргилий, както и много други писатели, между които Хораций и Ливий. Само Овидий изпада в немилост пред Август и е изгонен от Рим.

Август няма синове, а един племенник и двама внуци умират преди него; ето защо той осиновява доведения си син Тиберий и го определя за свой наследник. Но тази династия (която по-късно ще включва опозорилите се Калигула и Нерон) скоро угасва.

Но периодът на вътрешно спокойствие и мир, започнал с Август — тъй нареченият пакс романа — ще продължи още около две столетия. През това благодатно време римската култура прониква дълбоко в териториите, завладени от Август и други римски управници.

Римската империя е най-прославената в античността. И с основание. Защото Рим е и върхът на древната цивилизация, и главният проводник, по който идеите и културните постижения на античния свят (египтяни, вавилонци, евреи, гърци и други) преминават в Западна Европа.

Интересно е да сравним Август с предшественика му Юлий Цезар. Въпреки че може да се похвали с хубав външен вид, интелигентност, силен характер и военни успехи, той е лишен от

обаянието на Цезар. Цезар е въздействал по-силно върху въображението на съвременниците си и неговата слава не помръква. Но що се отнася до реалното им влияние върху историята, Август стои на по-предно място.

Интересно е да сравним Август и с Александър Велики. И двамата се впускат в своите поприща съвсем млади. Но за да достигне върха, Август трябва да се бори с много по-силни противници. Военните му способности не са така изключителни както Александровите, но правят силно впечатление, а завоеванията му ще се окажат по-трайни. Фактически в това е голямата разлика между двамата. Август гради с оглед на бъдещето, откъдето идва и продълготрайното му влияние върху човешката история.

Можем да направим сравнение и с Джордж Вашингтон. И двамата имат важна и донякъде сходна роля в световната история; но ако вземем под внимание продължителното управление на Август, успешната му политика и значението на Римската империя в историята на света, той стои според нас по-високо от Вашингтон.

19. НИКОЛАЙ КОПЕРНИК

1473 — 1543

Великият полски астроном Николай Коперник е роден в 1473 г. в Полша, в град Торун на река Висла. Произхожда от заможна семейство. Като младеж следва в Краковския университет, където започва да проявява интерес към астрономията. Около двацет и пет годишен отива в Италия. Там изучава право и медицина в университетите в Болоня и Падуа, а по-късно получава докторат по богословие от университета във Ферара. Като зрял мъж дълги години е член на църковната управа на катедралата във Фрауенбург (на полски Фромборк). Коперник никога не е бил професионален астроном и грандиозните хипотези, с които се прославя, са резултат от заниманията му в свободното време.

Докато е в Италия, Коперник се запознава с идеята на древногръцкия философ Аристарх Самоски (III век пр. Хр.), според който Земята и другите планети се въртят около Слънцето. Коперник се убеждава, че тази хелиоцентрична хипотеза е вярна. Той е около четирийсетгодишен, когато разпространява между приятели ръкопис със собствените си възгледи по този въпрос. Дълги години Коперник извършва наблюдения и прави изчисления, необходими за знаменития му труд, озаглавен „За въртенето на небесните сфери“, в който представя подробно хипотезата си и привежда нужните доказателства за нея.

В 1533 г., когато вече е шейсетгодишен, Коперник изнася редица сказки в Рим, в които представя основните елементи от теорията си, без да си навлече с тях неодобрението на папата. Обаче едва когато наближава седемдесетте, той най-после се решава да публикува книгата си и получава от издателя първия екземпляр на 24 май 1543 г., деня, когато умира. В книгата си Коперник застъпва правилното гледище, че Земята се върти около оста си, Луната — около Земята, а Земята и всички останали планети се въртят около Слънцето. Но подобно на предшествениците си той подценява обхвата на

Слънчевата система. При това погрешно смята, че орбитите се състоят от епицикли^[1]. Така хипотезата му не само е усложнена математически, но е и неточна.

Независимо от това книгата предизвиква огромен интерес. Тя дава повод на други астрономи — най-вече на великия датски астроном Тюко Брае^[2] — да извършат по-точни наблюдения върху движението на планетите. И тъкмо от данните, получени от Тюко, Йоханес Кеплер успява най-сетне да изведе правилните закони за движението на планетите.

Въпреки че Аристарх Самоски е стигнал до хелиоцентричната хипотеза повече от седемнайсет столетия преди Коперник, ясно е, че заслугата е преди всичко на Коперник. Аристарх е направил една догадка, без да я изложи теоретично и достатъчно подробно, за да стане тя полезна за науката. Когато Коперник разработва в детайли математическата страна на хипотезата си, тя се превръща в полезна научна теория. Тя може да се използва за предвиждания, а те да се проверяват чрез астрономически наблюдения и да противостоят убедително на по-старата теория, че Земята е центърът на Вселената.

Несъмнено Коперниковата теория внася коренна промяна във възприемането на Вселената и предизвиква революция в светогледа на философите, пък и на всички хора. Но когато оценяваме значението на Коперник, не бива да забравяме, че астрономията няма такова практическо приложение, каквото имат физиката, химията и биологията. По принцип човек би могъл да конструира телевизор, автомобил или модерна химическа фабрика, без да има и най-малка представа от Коперниковите теории. (Това обаче не може да стане, ако не познаваме идеите на Фарадей, Максвел, Лавоазие и Нютън.)

Но да преценяваме само прякото влияние на Коперник върху техниката ще рече изобщо да не видим истинското му значение. Книгата му съдържа едно безценно предисловие, което ни отвежда към работите на Галилей и Кеплер. А те пък са най-важните предходници на Нютън и благодарение именно на техните открития той успява да формулира своите закони за движението и гравитацията. Исторически погледнато, книгата „За въртенето на небесните сфери“ е отправната точка на съвременната астрономия и — което е по-важно — отправната точка на съвременната наука.

[1] Епицикъл (гр.) — окръжност, чийто център се движи равномерно по друга окръжност. — Б. ред. ↑

[2] Вече съм имал един-два случая да се противопоставя на „традиционалистите“, които упорито четат на немски (Тихо Брахе) това чисто датско име. — Б. пр. ↑

20. АНТОАН-ЛОРАН ЛАВОАЗИЕ

1743 — 1794

Великият френски учен Антоан-Лоран Лавоазие е най-важната фигура за напредъка на химията. По време на раждането му в Париж (1743 г.) тази наука изостава далеч зад физиката, математиката и астрономията. Химиците са открили голям брой отделни факти, ала няма съответна теоретична рамка, в която да се вместят различните данни. Тогава погрешно се смятало, че въздухът и водата са елементи. А което е още по-лошо, ширело се пълно неразбиране за естеството на огъня. Смятало се, че всички горящи материали съдържат някакво вещество, наречено „флогистон“, което по време на горенето се отделя от тях и излита във въздуха.

В промеждутъка между 1754 и 1774 г. талантиливи химици — Джоузеф Блук, Джоузеф Пристли, Хенри Кавендиш и др. — успяват да извлекат важни газове като кислород, водород и въглероден двуокис. Но тъй като теорията за флогистона се възприема от всички, те не успяват да схванат естеството и значението на откритите от тях химически вещества. На кислорода например гледали като на въздух, от който е излетял всичкият флогистон. (Знаело се, че парче дърво гори по-добре при наличието на кислород, отколкото на обикновен въздух; и се предполагало, че е така, защото лишеният от флогистон въздух по-лесно абсорбира флогистона от горящото парче дърво.) Очевидно химията не би могла да постигне напредък, докато не бъдат правилно разбрани основни неща.

На Лавоазие се пада щастието да събере точно отделните части на мозайката и да постави теорията върху верен път. Първо, Лавоазие заявява, че флогистоновата теория е изцяло погрешна: такова вещество не съществува. Процесът на горенето е химическо взаимодействие между горящото вещество и кислорода. И второ, водата изобщо не е елемент, а химическо съединение от кислород и водород. Въздухът също не е елемент, а е съставен главно от кислород и азот. Днес тези

неща изглеждат елементарни, очевидни. Но за предшествениците и съвременниците на Лавоазие съвсем не е било така.

Дори след като той формулира теориите си и ги подкрепя със солидни доказателства, мнозина видни химици отказват да ги възприемат. Обаче във великолепия учебник на Лавоазие „Химически елементи“ (1789) така ясно са изложени хипотезите му и толкова убедително са скрепени с доказателства, че по-младото поколение химици скоро се убеждава в правотата му.

Доказал, че водата и въздухът не са химически елементи, Лавоазие влага в учебника си и списък на онези вещества, които според него са елементи. Макар че в него има някои грешки, съвременната таблица на химичните елементи по същество е разширен вариант на списъка на Лавоазие.

В сътрудничество с Бертоле, Фуркроа и Гитон дьо Морво Лавоазие вече е създал първата добре организирана химична номенклатура. В неговата система (която служи за основа и днес) съставът на даден химикал определя името му. Единната номенклатура дава възможност на химиците от цял свят да си съобщават ясно един на друг своите открития.

Лавоазие пръв дава точен израз на принципа за съхранението на материята при химически реакции. Химическата реакция може да пренареди елементите, които дадено вещество съдържа, но нищо не се губи и крайните продукти тежат толкова, колкото и първоначалните съставки. Лавоазие настоява да се претеглят внимателно химикалите, включени в дадена реакция. Това превръща химията в точна наука и подготвя пътя за по-нататъшния ѝ напредък.

Лавоазие има някои заслуги и за геологията и един основен, голям принос в областта на физиологията. Чрез внимателни експерименти (в сътрудничество с Лаплас) успява да докаже, че дишането в основата си е равнозначно на бавно горене. Иначе казано, хората и другите живи организми получават енергия от вътрешното изгаряне на органични вещества, като използват кислорода във въздуха, който дишат. Само това откритие — а то по значение може да се сравни с откритото от Харви кръвообращение — е достатъчно, за да осигури на Лавоазие място в тази книга. Но приносът на Лавоазие е преди всичко, че формулира теорията за химията и поставя твърдо тази

наука на верен път. Обикновено го наричат „баща на модерната химия“ и той напълно заслужава това определение.

Както много други личности в тази книга, на младини Лавоазие е изучавал право. Той получава научна степен и е приет във френската адвокатура, но никога не е практикувал тази професия. Бил е активен член на Френската кралска академия на науките и на *Ferme Generale*, институция, свързана със събирането на данъци. Последницата от това е, че след Френската революция от 1789 г. властите се отнасят с дълбоко подозрение към него. Накрая той е арестуван с два̀сет и седем други членове на *Ferme Generale*. Революционното правосъдие може и да не е било много прецизно, но несъмнено е било бързо. Само в един ден (8 май 1794 г.) всичките два̀сет и осем души били съдени, намерени за виновни и гилотинирани. Лавоазие е надживял от съпругата си, много умна жена, помагала му в изследователската работа.

До съда била отправена молба да бъде пощаден животът на Лавоазие заради огромните му заслуги към родината и науката. Съдията отхвърлил молбата със следната кратка забележка: „Републиката няма нужда от гении.“ Доста по-близо до истината са думите на големия математик Лагранж: „Само миг беше нужен да се отсеке тази глава, но може би още стотици години няма да се роди друга като нея.“

21. КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ

ОК. 280 — 337

Константин Велики е първият християнски римски император. С покръстването си и с разнообразните мерки, които насърчават разпространението на християнството, той има важна роля за превръщането му от преследвана секта в преобладаваща религия в Европа.

Константин е роден около 280 г. в град Нисус (днес Ниш). Баща му бил офицер с висок чин и Константин прекарва младежките си години в Никоидия, където се намирал дворът на император Диоклетиан.

Диоклетиан се отрича от трона в 305 г. и Константиновият баща Констанций поема управлението в западната половина на Римската империя. Една година след смъртта на Констанций войските обявяват Константин за император. Но някои пълководци не приемат това и избухват редица граждански войни. Те приключват в 312 г., когато Константин съкрушава единствения си останал противник — Максенций, в битката край Тибър, недалеч от Рим.

Сега Константин е безспорният господар на западната половина от империята, но източната се управлява от Лициний. Константин разгромява Лициний и до края на живота си остава единственият господар на Римската империя.

Не е много сигурно точно кога се е покръстил Константин. Най-разпространеното предание гласи, че в навечерието на битката край Тибър Константин видял на небето огнен кръст, придружен с думите „С този знак ще побеждаваш“. Независимо как и къде се е покръстил, Константин се посвещава най-искрено на разпространението на християнството. Една от първите му крачки в тази насока е Миланският едикт, с който християнството става законна свободна религия. Едиктът постановява да се върне църковното имущество, конфискувано при предишния период на преследвания, и определя неделята като ден за молитва.

Зад Миланския едикт не стои разбиране за необходимостта от религиозна търпимост. Напротив, Константиновото господство бележи началото на официални гонения против евреите, които ще продължат в християнска Европа още векове наред.

Константин не установява християнството като официална държавна религия. Но чрез законодателни и други мерки допринася много за разпространението му. При неговото управление става очевидно, че приемането на християнската вяра дава по-големи възможности да стигнеш до висока държавна служба, а Константиновите укази предоставят на църквата всевъзможни полезни привилегии. Изграждането на няколко от най-прочутите в света църковни сгради — църквите „Рождество“ във Витлеем и „Божия гроб“ в Ерусалим — започва също по времето на Константин.

Той е първият християнски император на Рим и това само по себе си би му осигурило място в тази книга. Но и други негови дейности имат също далечни последици. Той преизгражда и разширява стария град Византион, преименуван на Константинопол и станал негова столица. Константинопол (днешен Истанбул) ще се превърне в един от големите градове на света; той е столица на Източната римска империя, а след това векове наред и на Отоманската империя.

Освен всичко друго Константин играе значителна роля във вътрешните дела на църквата. За да разреши спора между привържениците на Арий и на Атанасий (двама християнски богослови, които проповядват противоречиви доктрини), Константин свиква първия Никейски събор (325 г.). Съборът, в който Константин взема активно участие, разрешава спора, като приема т. нар. Символ на вярата, който влиза в православното богослужение.

Още по-важни са някои от Константиновите граждански закони. Той въвежда законодателни мерки, според които някои занаяти стават наследствени (например месарството, лекарството). Освен това издава указ, който забранява на т. нар. колони (наемни земеделски работници) да напускат земята, която обработват. На съвременен език това означава, че колоните се превръщат в крепостници, придадени завинаги към земята. Този и други подобни закони помагат да се сложат основите на цялата обществена структура в средновековна Европа.

Константин решава да получи кръщение едва когато е на смъртното си ложе, макар да е ясно, че е приел християнската вяра много преди това. Не по-малко ясно е, че духовната същност на християнството му е убягнала напълно. Дори според тогавашните разбирания той е бил безмилостен и жесток. И не само към враговете си. По незнайни причини жена му и най-големият му син са умъртвени по негова воля в 326 г.

Би могло да се възрази, че като приема християнството, Константин всъщност не променя хода на историята, а само признава неизбежното. Император Диоклетиан (284–305), който подлага на ожесточени гонения християните, не успява да смаже тяхната религия — по това време християнството е вече толкова силно, че не може да бъде унищожено и с най-свирепи мерки. Ако вземем под внимание провала на всички усилия на Диоклетиан да изкорени християнството, можем да допуснем, че в крайна сметка то щеше да удържи победа и без намесата на Константин.

Подобни догадки са интересни, но не водят доникъде. Трудно можем да твърдим със сигурност какво щеше да стане, ако го нямаше Константин. Напълно ясно е обаче, че с неговата подкрепа християнството бързо се разпространява и като численост, и като влияние. От вяра на едно нищожно малцинство за сто години то се превръща в преобладаващо вероизповедание на най-голямата империя в света.

Несъмнено Константин е една от големите, централни фигури в европейската история. Трайното въздействие на неговото влияние ни накарва да го поставим по-напред дори от по-известни личности като Александър Велики, Наполеон или Хитлер.

22. ДЖЕЙМС УАТ

1736 — 1819

Шотландският изобретател Джеймс Уат, когото обикновено наричат изобретателя на парната машина, е ключова фигура в индустриалната революция. В действителност той не е първият, конструирал такава машина. Подобни устройства са описани от Херон Александрийски още през първото столетие. В 1698 г. Томас Сейвъри патентова парна машина, която служи само за изпомпване на вода, а в 1712 г. англичанинът Томас Нюкъмън патентова втора, подобрен вариант на първата. Но и тя има толкова слаба ефективност, че може само да изпомпва вода от каменовъглени мини.

Самият Уат проявява интерес към парната машина в 1764 г., когато прави макет на устройството на Нюкъмън. Макар че само една година се е обучавал като механик, Уат има голям изобретателски талант. Подобренията, които внася в конструкцията на Нюкъмън, са толкова съществени, че с право можем да го смятаме за създател на първата парна машина, намерила практическо приложение. Първото голямо подобрение в машината, патентована в 1769 г., е добавянето на две отделни камери за събиране на парата. Освен това той изолира парния цилиндър и през 1782 г. вече създава машина с двойно действие. Заедно с други по-дребни, тези нововъведения четирикратно увеличават капацитета ѝ. На практика това е равнозначно на разликата между едно хитро измислено, но не много полезно устройство и уред, който намира широко приложение в индустрията.

В 1781 г. Уат изобретява и система от зъбчати колела, които превръщат възвратно-постъпателното движение във въртливо. Това откритие увеличава многократно възможностите за използване на парната машина. Освен разните други подобрения Уат създава механизъм, с който оборотите се регулират автоматично, манометър (1790 г.), брояч, индикатор и дросел.

Самия Уат не го бивало много в търговията. Но в 1775 г. той влиза в съдружие с Матю Бултън, инженер, но и много способен

търговец. През следващите двайсет и пет години фирмата на Уат и Бултън произвежда много парни машини и двамата съдружници забогатяват. Значението на парната машина едва ли може да се подцени. Вярно, появяват се много други изобретения, които играят роля в индустриалната революция. Има нововъведения в минното дело, в металургията, в индустриалната техника. Само малка част от новостите предшестват машината на Уат: тъкачната совалка (Джон Кей, 1733) и предачната машина (Джеймс Харгрийвс, 1764). Повечето други изобретения са фактически дребни подобрения и нито едно от тях няма жизнено значение за индустриалната революция. Парната машина е нещо съвсем друго. Тя изиграва първостепенна роля и без нея индустриалната революция щеше да има съвсем друг вид. Преди това са използвани донякъде вятърните витла и водните колела, но главният източник на енергия винаги са били човешките мускули, което рязко ограничава производствения капацитет на индустрията. С изобретяването на парната машина този проблем отпада. Производителите вече имат на разположение големи количества енергия, които водят и до голямо увеличение на производството. Петролното ембарго през 1973 г. ни накара да осъзнаем колко тежко може да се отрази недостигът на енергия върху индустриалната система, но то може да ни даде представа, макар и слаба, за значението, което има за индустриалната революция изобретението на Уат.

Освен използването ѝ като енергиен източник във фабрики и заводи парната машина има и много други значителни приложения. През 1783 г. един френски маркиз я използва успешно като двигател на плавателен съд, а в 1804 г. Ричард Тревидик конструира първия парен локомотив. Тези два ранни прототипа не намират приложение в практиката. Но само след няколко десетилетия параходът и железницата ще преобразят до неузнаваемост сухопътния и водния транспорт.

Индустриалната революция настъпва почти в същия исторически период, когато се извършват Американската и Френската революция. Навремето това може да не е било очевидно, но днес виждаме и се уверяваме, че индустриалната революция е предопределена да окаже далеч по-голямо въздействие върху човешкия

бит, отколкото двете революции. И затова именно Джеймс Уат е една от най-влиятелните личности в историята.

23. МАЙКЪЛ ФАРАДЕЙ

1791 — 1867

Живеем във века на електричеството. Вярно е, че понякога наричат нашия век космически, а понякога атомен, но космическите полети и атомното оръжие независимо от първостепенното им значение оказват сравнително малко влияние върху всекидневния ни бит. А електрически уреди употребяваме постоянно. Всъщност може да се каже, че никое друго техническо постижение не е проникнало така дълбоко и всеобхватно в съвременния свят, както електричеството. Много учени са дали свой принос за опознаването и овладяването на електричеството: Шарл-Огюст де Кулон, Алесандро Волта, Ханс Кристиан Орстед и Андре-Мари Ампер са по-известните. Но над всички тях се извисяват двамата британски учени Майкъл Фарадей и Джеймс Кларк Максуел. Работите на двамата някъде се допълват една друга, но това не означава, че са си сътрудничили. Самостоятелните постижения на всеки от тях ни дават право да ги поставим на едни от предните места в тази книга.

Майкъл Фарадей е роден в 1791 г. в Нюингтън, Англия. Произхожда от бедно семейство и до голяма степен е самоук. Четиринайсетгодишен, чиракува при книжар книговец и използва тази възможност, за да чете усилено. На двайсет години посещава сказки на именития английски учен сър Хъмфри Дейви и остава очарован от него. Изпраща му писмо и накрая получава работа като негов помощник. След няколко години Фарадей вече прави самостоятелни открития. Макар да няма добра подготовка по математика, като физик експериментатор е ненадминат.

Първото му значително откритие в електричеството се отнася към 1821 г. Две години преди това Орстед е забелязал, че стрелката на обикновен магнитен компас се отклонява, ако наблизо има електрически проводник. Това навежда Фарадей на мисълта, че ако магнитът стои неподвижен, тогава ще се движи проводникът. Хванал се за това хрумване, той успява да създаде устройство, чийто

проводник се върти непрекъснато при наличието на близък магнит, стига по проводника да тече електрически ток. Фактически Фарадей е изобретил първия електромотор, първото устройство, в което електрическият ток се използва, за да движи едно тяло. Макар и примитивно, откритието на Фарадей е предтечата на всички електромотори, употребявани в днешния свят. Това е страхотен успех. Обаче практическата полза от изобретението е ограничена, тъй като няма друг начин за произвеждане на електрически ток освен с тогавашните първобитни химически батерии.

Но Фарадей е убеден, че трябва да има някакъв метод да се използва магнетизмът за производство на електричество и продължава да го търси. Ето, неподвижният магнит не предизвиква електрически ток в близък до него проводник. Но в 1831 г. Фарадей открива, че ако през халка от жица се прокара магнит, в халката тече електрически ток, докато магнитът се движи. Този ефект се нарича електромагнитна индукция и откритието на закона, на който тя се подчинява, се смята за най-голямото отделно постижение на Фарадей.

Този успех е монументален по две причини. Първо, законът има принципно значение за теоретичното разбиране на електромагнетизма. И второ, електромагнитната индукция може да се използва за продължително произвеждане на електрически ток, което Фарадей лично демонстрира, като създава първото динамо. Съвременните генератори, които доставят ток на нашите градове и заводи, са далеч по-усъвършенствани от Фарадеевото, но всички те се опират на същия принцип — електромагнитната индукция.

Фарадей има заслуги и в областта на химията. Изнамерил е начини за втечняване на газове и е открил различни химически съединения, в това число и бензола. По-голямо значение има работата му в сферата на електрохимията (изучаването на химическите ефекти на електрическият ток). Благодарение на старателните си експерименти Фарадей извежда два закона за електролизата, които също носят неговото име и полагат основите на електрохимията. Освен това от него води началото си най-съществената терминология в тази област: анод, катод, електрод и йон.

Пак Фарадей въвежда във физиката важното схващане за магнитните и електрическите силови линии. Като подчертава ролята не на самите магнити, а на полето между тях, той подготвя пътя за цял

ред постижения в съвременната физика, между които и уравненията на Максвел. Фарадей открива още, че ако поляризирана светлина се прокара през магнитно поле, поляризацията ѝ ще претърпи промяна. Това откритие е значително, защото е първото указание, че между светлината и магнетизма има връзка.

Фарадей е бил не само много умен, но и много красив и се е ползвал с голяма популярност като лектор по научни въпроси. Въпреки това се е отличавал със скромност и е бил напълно безразличен към славата, парите и почестите. Отказва да приеме каквото и да е звание и отклонява предложението да стане председател на Британското кралско дружество. Има дълъг и щастлив брак, но остава бездетен. Умира в 1867 г. близо до Лондон.

24. ДЖЕЙМС КЛАРК МАКСУЕЛ

1831 — 1879

Големият британски физик Джеймс Кларк Максвел е известен преди всичко с формулирането на четири уравнения, които отразяват основните закони за електричеството и магнетизма.

Години преди Максвел тези две области са изследвани подробно и се знаело, че са тясно свързани. Но въпреки че вече са открити различни закони за електричеството и магнетизма, те се отнасят за отделни случаи. Преди Максвел няма цялостна, единна теория. В своите четири кратки (макар и много сложни) уравнения Максвел успява да изрази точно поведението и взаимодействието на електрическите и магнитните полета.

Така той обединява много объркващи явления в единна изчерпателна теория. Вече повече от столетие Максвеловите уравнения се използват широко както в теоретичната, така и в приложната наука.

Голямо качество на тези уравнения е, че те са общовалидни, важат при всички обстоятелства. От тях могат да бъдат изведени всички известни преди това закони на електричеството и магнетизма, а и много други, непознати дотогава.

Най-същественото от новите резултати е проследено от самия Максвел. От уравненията си той стига до извода, че в електромагнитното поле са възможни периодични трептения. Веднъж предизвикани, тези трептения, наречени електромагнитни вълни, се разпространяват и в извънземното пространство. Чрез уравненията си Максвел доказва, че скоростта на електромагнитните вълни е приблизително 300 000 километра в секунда. Ученият си дава сметка, че такава е и измерената скорост на светлината. Оттук стига до извода, че самата светлина се състои от електромагнитни вълни.

Така Максвеловите уравнения се оказват основни закони не само на електричеството и магнетизма, но и на оптиката! Всъщност от тях

могат да се изведат не само всички вече известни закони на оптиката, но и много непознати факти и взаимозависимости.

Видимата светлина не е единственият възможен вид електромагнитно излъчване. Уравненията показват, че е възможно да има и други електромагнитни вълни, които се различават от видимата светлина по дължина и честота. Тези теоретични изводи се потвърждават по-късно бляскаво от Хайнрих Херц, който успява да открие невидимите вълни, чието съществуване Максвел е предвидил. А няколко години по-късно Гулиелмо Маркони демонстрира, че същите невидими вълни могат да се използват за безжично предаване, и радиото става реалност. Днес те имат приложение и в телевизията. Рентгеновите, гама-лъчите, инфрачервените и ултравиолетовите лъчи са друг пример за електромагнитно излъчване. Всички те могат да бъдат изучени чрез Максвеловите уравнения.

Славата на Максвел се дължи най-вече на изумителните му постижения в електромагнетизма и оптиката, но той има големи заслуги и в други научни области, в това число астрономическата теория и термодинамиката. Особен интерес за него е представлявала кинетичната теория за газовете. Той си дава сметка, че не всички молекули на газа се движат с една и съща скорост. Някои са по-бавни, други по-бързи, а трети изключително бързи. Максвел разработва формула, която определя (при всяка дадена температура) каква част от молекулите на определен газ с каква скорост ще се движат. Тази формула, наречена „Максвелово разпределение“, е едно от най-широко използваните научни уравнения и намира важно приложение в много дялове на физиката. Максвел е роден в 1831 г. в Единбург, Шотландия.

Преждевременно развит, на четиринайсет години изнася научен доклад пред Единбургското кралско дружество. Посещава в родния си град университет, а се дипломира в Кеймбридж. През по-голямата част от зрелия си живот е професор в различни висши учебни заведения, последното от които е Кеймбриджкият университет. Бил е женен, но нямал деца. Максвел е всепризнат като най-големия физик теоретик в целия период между Нютън и Айнщайн. На бляскавата му научна кариера е сложен преждевременно край: в 1879 г. той умира от рак малко преди четирийсет и осмия си рожден ден.

25. МАРТИН ЛУТЕР

1483 — 1546

Мартин Лутер, чието предизвикателство спрямо Римокатолическата църква поставя началото на протестантската реформация, е роден в 1483 г. в Айслебен, Германия. Той получава солидно университетско образование. Известно време (очевидно по настояване на баща си) учи право. Но не завършва правните науки, а става член на Августинския монашески орден. В 1512 г. получава от Витенбергския университет научна степен — доктор по богословие, и скоро след това вече е преподавател в него.

Лутеровите огорчения от неправдите на църквата възникват постепенно. В 1510 г. той предприема пътуване до Рим и остава изумен от користолюбието и разпуснатия живот на римското духовенство. Но непосредственият повод, който предизвиква протеста му, е практиката на църквата да продава индулгенции. (Индулгенцията е документ, издаван за опрощаване на греховете; тя намалява и срока, който грешникът трябва да прекара в чистилицето.) На 31 октомври 1517 г. Лутер поставя на вратата на църквата във Витенберг своите прословути Деветдесет и пет тези, в които порицава остро римската църква за користолюбието ѝ изобщо и за продажбата на индулгенции в частност. Лутер изпраща копие от тезите си на архиепископа на Майнц. Освен това ги напечатва и ги разпространява навред из областта.

Протестът против Римокатолическата църква бързо се разширява и скоро Лутер отхвърля правомощията на папата и на църковните събори и обявява, че той ще се ръководи само от Библията и от здравия разум. Както може да се очаква, църквата не гледа с добро око на тези възгледи. Лутер е призован да се яви пред църковни сановници и след неколkokратни подканяния да се покае. Накрая Вормската диета (1521 г.) го обявява за еретик и го отлъчва от църквата. Освен това поставя под забрана всичко, написано от него.

Естественият завършек би бил Лутер да бъде изгорен на кладата. Ала учението му вече е намерило широка подкрепа сред германския народ и голяма част от немските князе. И макар Лутер да е принуден да се укрива около година, тази подкрепа е толкова силна, че му дава възможност да избегне тежко наказание.

Лутер е продуктивен писател и много от книгите му имат силно въздействие. Една от най-значителните му работи е преводът на Библията на немски. Разбира се, това дава възможност на всеки щогоде грамотен германец да се запознае самостоятелно със Свещеното писание, без да разчита на църквата или на нейните проповедници. (Между другото, превъзходният език на Лутеровия превод оказва огромно влияние върху немския език и литература.)

Естествено, тук е невъзможно да изложим подробно учението на Лутер. Една от основните му идеи е доктрината за избавяне от греховете само чрез вяра — идея, заимствана от писанията на Свети Павел. Според Лутер човекът така е затънал в грехове, че само добрите дела не могат да го спасят от вечното проклятие. До спасение водят единствено вярата и Божията милост. Щом е така, ясно е, че продажбата на индулгенции е порочна практика, която доникъде не води. Традиционният възглед, че църквата е необходимият посредник между отделния християнин и Бога, се оказва погрешен. Ако прбследим Лутеровото учение, излиза, че изобщо няма основание Римокатолическата църква да съществува.

Освен че поставя под въпрос ролята на тази църква, Лутер протестира против редица нейни особени схващания и прояви. Например той отрича съществуването на чистилице и не приема идеята за безбрачие на духовните лица. В 1525 г. самият той се оженва за бивша монахиня и от този брак се раждат шест деца. Лутер умира в 1546 г., когато е на посещение в родния си град Айслебен.

Мартин Лутер не е първият протестантски мислител. Столетие по-рано негов предшественик е Ян Хус в Чехия, а още по-рано, през XIV век — английският богослов Джон Уиклиф. Да не говорим, че французинът Пиер Валдо, живял през XII век, с право може да се смята за един от ранните протестанти. Но учението на всеки от тях има само местно значение. В 1517 г. недоволството от католическата църква е толкова обичайно, че словото на Лутер мигом възбужда верижна реакция от протести, които скоро обхващат голяма част от

Европа. Ето защо Лутер с право е смятан за човека, сложил началото на Реформацията.

Най-непосредственият резултат от Реформацията е възникването на различни протестантски секти. Въпреки че протестантството е само разновидност на християнството, при това не най-многочислената, то все пак има повече последователи от будизма и фактически от повечето други вероизповедания.

Вторият важен резултат от Реформацията са широко разпространените религиозни войни в Европа, които избухват след нея. Някои от тях (например Трийсетгодишната война в Германия от 1618 до 1648 г.) са страшно кръвопролитни. А независимо от войните политическите конфликти между католици и протестанти ще играят през следващите няколко века важна роля в политическия живот на Европа.

Реформацията има почти незабележимо, но много важно значение за интелектуалното развитие на Западна Европа, преди 1517 г. съществува само една официално установена църква — Римокатолическата, и несъгласните с нея са заклеймявани като еретици. Подобна атмосфера положително не насърчава самостоятелното мислене. След Реформацията, когато различни страни възприемат принципа на свобода на религиозната мисъл, става по-безопасно да се обсъждат всякакви въпроси.

Заслужава да се отбележи и друго. Най-много личности в нашата класация произхождат от Великобритания. На второ място идва Германия. Иначе казано, преобладават хора от протестантските страни в Северна Европа и Америка. От друга страна, прави впечатление, че само двама — Гутенберг и Карл Велики — са живели преди 1517 г. Останалите произхождат от други краища на света, а родените в страни, които едва по-късно стават протестантски, имат относително малки заслуги към човешката култура и история. Това очевидно подсказва, че протестантството и Реформацията са причината да има толкова много именити хора от тези райони през последните 450 години. Вероятно по-голямата интелектуална свобода в тях е изиграла съществена роля.

Лутер не е безпогрешен. Макар и бунтар срещу абсолютната власт на църквата, той се отнася с изключителна нетърпимост към всички, които му се противопоставят по религиозни въпроси. Може би

тъкмо поради тази негова нетърпимост религиозните войни в Германия са далеч по-жестоки и кръвопролитни, отколкото например в Англия. Освен това Лутер е страшен антисемит и злобните му писания против евреите вероятно са прокарали пътя към ерата на Хитлерова Германия.

Лутер често подчертава колко е важно хората да се подчиняват на законната гражданска власт. Зад това прозира гледището му, че църквата не бива да се меси в гражданското управление. (Не трябва да се забравя, че Реформацията не е само богословски диспут. До голяма степен тя е националистичен германски бунт против влиянието на Рим и може би това е донякъде причината Лутер да има силната подкрепа на немското дворянство.) Но независимо от Лутеровите цели и намерения неговите изяви вероятно са накарали много немски протестанти да възприемат абсолютизма в политиката. В този смисъл писанията на Лутер вероятно също са помогнали да се проправи пътят към Хитлеровата ера.

Някои може да се запитат защо Мартин Лутер не е поставен на по-предно място в тази книга. Първо, защото, макар да е много важна личност за европейците и американците, не е така за жителите на Азия и Африка, където християните са малобройни. Колкото до повечето китайци, японци или индийци, различията между католици и протестанти почти не ги интересуват. (По същия начин едва ли много европейци се интересуват от различията между сунити и шиити — двете групи, изповядващи исляма.) Второ, Лутер се появява сравнително късно в историята и затова не може да има върху нея онова влияние, което имат Мохамед, Буда и Мойсей. Освен това през последните няколко века значението на вероизповеданието намалява и въздействието на религията върху човешките дела вероятно ще бъде далеч по-малко през следващото хилядолетие, отколкото през изминалото. Ако религиозните схващания продължават да губят значение, бъдещите историци ще отредят на Лутер още по-задно място от днешното.

И накрая, не бива да забравяме, че религиозните спорове през XVI и XVII век не са засегнали толкова много хора, колкото научните постижения през същия период. Това е главното съображение Лутер да бъде поставен след Коперник (негов съвременник), макар че е изиграл

по-голяма самостоятелна роля в Реформацията, отколкото Коперник в научната революция.

26. ДЖОРДЖ ВАШИНГТОН

1732 — 1799

Джордж Вашингтон е роден в 1732 г. в Уейкфилд — Вирджиния. Син на богат плантатор, на двайсет години той вече е наследник на значително имущество. От 1753 до 1758 г. служи в армията и участва активно в битките с французи и индианци, които му носят не само боен опит, но и престиж. Завръща се във Вирджиния към края на 1758 г., когато се оттегля от военна служба. Малко след това се оженва за Марта Дандридж Къстис, богата вдовица с две деца. (Той няма свои деца.)

Следващите петнайсет години Вашингтон се грижи за имотите си и се оказва много способен стопанин. В 1774 г., когато е избран като делегат от Вирджиния за Първия континентален конгрес^[1], той е един от най-богатите хора в колониите.

Въпреки че Вашингтон не се числи към най-ранните поборници за независимост, Вторият континентален конгрес (на който също е член) единодушно го избира за командващ континенталните войски. Този избор, напълно логичен, се дължи на бойния му опит, на богатството и репутацията му, на добрата му физика (висок, здраво сложен), на способностите му на ръководител и най-вече на решителния му и силен характер. През войната за независимост той служи безплатно и със завидна всеотдайност.

Най-забележителните постижения на Вашингтон се отнасят към времето между юни 1775 г., когато поема командването на континенталните войски, и март 1797 г., когато изтича вторият му президентски мандат. Той умира през декември 1799 г. в дома си в Маунт Върнън.

Положението на Вашингтон като най-лична фигура в създаването на Съединените американски щати се определя от три негови важни роли.

Първо, по време на войната за независимост той се радва на успехи като военен ръководител. Разбира се, той съвсем не се

доближава до класата на пълководци като Александър Велики или Юлий Цезар; победите му, изглежда, се дължат колкото на изумителната некадърност на противниците му — английските военачалници, толкова и на неговите лични качества. Но трябва да напомним, че други американски командири претърпяват жестоки поражения в тази война, а Вашингтон, макар и преживял няколко незначителни поражения, успява да я изведе до победния ѝ край.

Второ, Вашингтон е председател на Конституционното събрание. Въпреки че неговите идеи не играят съществена роля при оформянето на американската конституция, подкрепата му и самото му име допринасят много за одобряването ѝ от щатските управи. По онова време е имало значителна съпротива срещу новосъздадената конституция и без въздействието на Вашингтон никак не е сигурно дали е щяла да се приеме.

Трето, Вашингтон е първият президент на Съединените американски щати. Те наистина са имали късмет първият им президент да е човек от неговия ранг. Както се видя от историята на много южноамерикански и африкански страни, много лесно е една нова нация — макар и да започва с демократична конституция — скоро да се изроди във военна диктатура. Вашингтон е достатъчно твърд ръководител, за да не позволи новата нация да се разпадне, но няма болни амбиции да остане вечно на власт. Няма желание да бъде нито цар, нито диктатор и създава прецедент за мирно предаване на властта — прецедент, който в Съединените щати остава в сила до ден-днешен.

Джордж Вашингтон не се отличава с оригиналност и проницателност за разлика от някои други американски лидери, като Томас Джеферсън, Джеймс Мадисън, Аликзандър Хамилтън и Бенджамин Франклин. Независимо от това той е по-значителната фигура сред тези толкова умни мъже; защото Вашингтон във война и в мир дава онази жизненоважна съставка на ръководството на изпълнителната власт, без която нито едно политическо движение не може да успее. Заслугата на Мадисън за формирането на Съединените американски щати е важна; заслугата на Вашингтон — направо незаменима.

Мястото на Джордж Вашингтон в тази книга зависи до голяма степен от мнението за историческото значение на Съединените американски щати. На съвременния американец, естествено, му е

трудно да даде обективна оценка. В средата на XX век Съединените щати постигнаха по-голяма военна сила и политическо влияние дори от Римската империя, когато е била на върха си, но това политическо влияние може да не продължи толкова дълго, колкото римското. От друга страна, има голяма вероятност някои технически постижения на Съединените щати да получат много висока оценка от други култури в други времена. Изобретяването на самолета например и кацането на човек върху Луната са успехи, за които миналите епохи са могли само да мечтаят, а създаването на атомното оръжие едва ли някога ще бъде смятано за маловажно събитие. Тъй като Джордж Вашингтон е американската политическа фигура, която горе-долу отговаря на римския Октавиан Август, очевидно има основание да го поставим близо до него. И ако Вашингтон е поставен малко по-ниско, то е, защото периодът на неговото водачество е по-кратък и защото толкова други личности (Томас Джеферсън, Джеймс Мадисън и т. н.) също са имали важна заслуга за формирането на Съединените американски щати. Обаче Вашингтон се нарежда по-високо от фигури като Александър Велики и Наполеон, понеже неговите успехи и постижения са много по-трайни.

---

[1] Нещо като законодателно събрание, чиято първа и май единствена задача е била да изрази недоволство от британското владичество; по негово подобие континентални се наричат и войските, създадени от Втория конгрес. — Б. пр. ↑

27. КАРЛ МАРКС

1818 — 1883

Карл Маркс, първосъздателят на „научния социализъм“, е роден в 1818 г. в град Трир, Германия. Баща му бил правист и на седемнайсет години Маркс постъпва в Бонския университет, за да изучава също право. По-късно обаче се прехвърля в Берлинския университет, а накрая получава титлата доктор по философия от университета в Йена.

После Маркс се отдава на журналистическа дейност и известно време е редактор на кьолнския „Райнише Цайтунг“. Но скоро радикалните му политически възгледи започват да му носят неприятности и той се премества в Париж. Там се запознава с Фридрих Енгелс и между тях възниква тясно лично и политическо приятелство, което ще трае цял живот. Макар че всеки е автор на няколко отделни произведения, интелектуалното им сътрудничество е толкова свързано, че трудовете на двамата могат да се разглеждат като единно, съвместно постижение. Ето защо Маркс и Енгелс са поставени в тази книга заедно под името само на Маркс, който е смятан (струва ни се, с основание) за по-важна фигура от двамата.

Скоро Маркс е изгонен от Франция и се премества в Брюксел. Именно там публикува в 1847 г. първия си забележителен труд — „Нищета на философията“. Следващата година той и Енгелс издават „Комунистически манифест“, произведението, спечелило най-много читатели. По-късно същата година Маркс се завръща в Кьолн, но само след месеци е прокуден и оттам. Тогава се премества в Лондон, където остава до края на дните си.

Макар да печели нещичко като журналист, в Лондон Маркс се занимава предимно с изследователска работа и пише книги за политика и икономика. (През тези години той и семейството му се издържат най-вече благодарение на щедри дарения от Енгелс.) Първият том на „Капиталът“, най-важния труд на Маркс, излиза в 1867 г. След смъртта му в 1883 г. другите два тома съставя, редактира и издава Енгелс въз основа на бележки и ръкописи, оставени от Маркс.

Марксовите трудове са теоретичната основа на комунизма и на много други съвременни форми на социализма. Когато Маркс умира, още няма страна, която да е приложила на практика идеите му. Но през последващото столетие комунистически управления се установяват в много страни, между които Русия и Китай, а в редица други държави възникват марксистки движения, които се стремят да вземат властта. Дейността на марксистките партии — тя включва агитация, политически убийства, терор и бунтове преди завземането на властта и войни, жестоки репресии и кървави чистки след завземането ѝ — държи света в напрежение десетки години и е отнела живота на около 100 милиона души! През столетието след Маркс няма философ, който да е оказал толкова широко въздействие върху света. Може да смятате — както смятаме ние, — че марксизмът е икономическо и политическо бедствие, но няма съмнение, че той е забележително движение. Всъщност единствената причина Маркс да не е поставен на по-предно място в тази книга е, че той трябва да сподели заслугата — или по-скоро вината — за всичко, което се случи, с много други личности, между които бележити фигури като Ленин, Сталин и Мао Цзе-дун.

Ясно е, че Маркс заслужава високо място в тази книга. Въпросът е колко високо? Дори ако признаем огромното влияние на комунизма, пак можем да се питаме за значението на самия Маркс в рамките на комунистическото движение. Поведението на съветското правителство никога не е било строго съобразено с трудовете на Маркс. Той излага концепции като Хегеловата диалектика и принадлежната стойност, но такива абстрактни понятия едва ли са оказали въздействие върху всекидневната практика на руското или китайското ръководство.

Неведнъж е посочвано, че марксистката икономическа теория е пълна с грешки. И наистина много от Марксовите конкретни предположения се оказаха неверни. Например той предвиждаше, че трудовите хора в капиталистическите страни ще обедняват все повече и повече; очевидно това не стана. Маркс предричаше също, че буржоазията ще изчезне, като повечето нейни членове ще се превърнат в пролетариат, и само малцина ще се издигнат до класата на капиталистите. Това също не стана. Освен това той вярваше, че засилената механизация ще намали печалбите на капиталистите — предвиждане, което се оказа не само погрешно, но и доста глупаво. Обаче правилни или неправилни, икономическите теории на Маркс

нямат нищо общо с неговото влияние. Значението на един философ се определя не от правилността на неговите възгледи, а от това дали идеите му подбуждат хората към действие. Така погледнато, Маркс несъмнено има огромно влияние.

Марксистките движения подчертаваха главно четири основни идеи: 1) Малцина живеят в охолство, а повечето работници страдат от беднотия. 2) За да се избегне тази несправедливост, трябва да се установи социалистическа система, т. е. система, при която средствата за производство са в ръцете на държавата, а не на частни лица. 3) В повечето случаи единственият начин да се установи такава система е насилствената революция. 4) За да се запази социалистическата система, необходимо е дълго време да се поддържа диктатурата на комунистическата партия.

Всяка от първите три идеи е била недвусмислено изразявана далеч преди Маркс. Четвъртата е изведена донякъде от Марксовата идея за „диктатура на пролетариата“. Но времетраенето на съветската диктатура е като че ли повече резултат от практиката на Ленин и на Сталин, отколкото на учението на Маркс. Ето защо някои твърдят, че въздействието на Маркс върху комунизма е само формално, а не реално, и че уважението, отдавано на неговото учение, е само грим, само опит да се намери „научно“ оправдание за идеи и политика, които и без това са щели да бъдат възприети.

Макар такива твърдения да съдържат известна истина, те положително са пресилени. Ленин например не само твърди, че прилага учението на Маркс; той е чел трудовете му, възприел ги е напълно и вярва, че се ръководи от тях. Същото се отнася за Мао Цзедун и за много други комунистически ръководители. Вярно, Марксовите идеи може да са разбирани или тълкувани погрешно, но същото може да се каже за идеите на Исус, Буда или Мохамед. Ако цялата основна политика на марксистките правителства и движения беше извлечена директно от учението на Карл Маркс, той щеше да заслужава дори по-предно място в тази книга.

Някои Марксови идеи — например интересният възглед за „икономическото обяснение на историята“ — очевидно ще останат валидни дори след като комунизмът изчезне напълно. Обаче главният фактор за определяне мястото на Маркс ще бъде преценката за значението на комунизма в по-дългосрочна перспектива.

Едно столетие след смъртта си той имаше повече от един милиард последователи, поне формално. Това означава по-голям брой привърженици, отколкото е имала всяка друга идеология както в абсолютни числа, така и като част от населението на света. Това караше много комунисти да се надяват (а антикомунистите да се страхуват), че светът ще доживее пълното възтържествуване на марксизма.

В първото издание на тази книга писахме: „Макар да не е сигурно точно докъде ще стигне комунизмът и колко дълго ще трае, вече трябва да е ясно, че тази идеология се е окопала здраво и ще оказва силно влияние в света поне още няколко столетия.“ Сега е ясно, че тази оценка е неоснователно песимистична. Комунизмът бе отхвърлен в Русия, в другите бивши съветски републики и в повечето верни на СССР страни. Ролята на марксизма спадна главоломно през последните няколко години и имаме впечатлението, че този упадък е безвъзвратен.

Ако това е така, периодът, в който марксизмът е бил голяма сила, ще се окаже само около един век, а не столетия. Ето защо цялото влияние на Карл Маркс е по-малко, отколкото бе преценено в първото издание на книгата. Но дори при това положение той си остава значително по-важна фигура от Наполеон или Хитлер. Влиянието и на единия, и на другия е по-краткотрайно от Марксовото, а и географски е с по-малък обхват.

28. ОРВИЛ РАЙТ И УИЛБЪР РАЙТ

1871 — 1948; 1867 — 1912

Тъй като постиженията на тези двама братя са тясно преплетени, събрали сме ги на едно място и ще разкажем за тях едновременно. Уилбър Райт е роден в 1867 г. в Милвил, Индиана, а брат му Орвил — през 1871 г. в Дейтън, Охайо. И двете момчета получават гимназиално образование, но никой не е удостоен с абитуриентска диплома.

И двамата имат влечение към механиката и проявяват интерес към летенето. В 1892 г. отварят работилница, в която продават, поправят и произвеждат велосипеди. Това им осигурява средства, за да се отдадат на най-голямото си влечение — изследвания в областта на въздухоплаването. Те жадно четат книги, писани от други автори на тази тема — Ото Лилиентал, Октав Шанут и Самюъл П. Лангли. В 1899 г. започват сами да работят върху проблема с летенето. През декември 1903 г. след четиригодишен труд усилията им се увенчават с успех.

Можем да се запитаме защо братя Райт постигат успех там, където много други са се провалили. За това има няколко причини. Първо, две глави мислят по-добре от една. Братята работят винаги заедно и се допълват идеално. Второ, те решават умно, че най-напред трябва да разберат принципите на летенето, а след това да се опитат да конструират самолет с двигател. Това звучи малко парадоксално: как ще усвоиш принципите на летенето, ако преди това нямаш самолет? Отговорът е, че братя Райт се учат да летят с безмоторници. В 1899 г. започват опити с хвърчила и безмоторни самолети. Следващата година вече са готови с безмоторен самолет в пълен мащаб (с други думи, достатъчно голям да носи човек) и го откарват за изпробване в Кити Хок, Северна Каролина. Опитът не е от най-сполучливите. В 1901 г. построяват и изпробват втори, а в 1902 г. и трети. Последният има няколко много съществени нововъведения. (Някои от най-важните им патенти, които получават в 1903 г., се отнасят тъкмо за него, а не за първия им самолет.) С третия безмоторник те извършват повече от

хиляда успешни полета. Преди да конструират летателен апарат с двигател, братя Райт вече са най-добрите и най-опитните в света пилоти на безмоторни самолети.

Голямата им практика в безмоторното летене ни дава третия ключ към техния успех. Повечето конструктори, опитвали преди тях да построят самолети, имат най-вече една грижа: как да вдигнат апарата си от земята. Братя Райт правилно осъзнават, че най-големият проблем е как да овладеят самолета, когато той вече е във въздуха. Ето защо отделят много време, за да го направят по-стабилен и да поддържат управлението му по време на полет. Те успяват да измислят трипосочно управление на самолета си и така му осигуряват пълна маневреност.

Освен това братя Райт внасят важни подобрения в конструкцията на крилата. Те скоро си дават сметка, че не могат да разчитат на публикуваните дотогава данни на тази тема. Построяват си собствен ветров тунел, в който изпробват повече от двеста различно оформени крилни площи. Въз основа на тези опити успяват да направят собствени схеми, с които показват, че въздушното налягане върху крилото зависи от неговата форма. После използват данните, за да конструират крилата на своя самолет. Въпреки всички тези постижения братя Райт нямаше да успеят, ако не бяха се появили в подходящия исторически момент. Опитите за моторен полет през първата половина на XIX век са неизбежно обречени на провал. Парните локомотиви са прекалено тежки в сравнение с енергията, която произвеждат. Когато братя Райт излизат на сцената, вече са създадени ефикасни мотори с вътрешно горене. Обаче при тях съотношението между тегло и мощност е такова, че не е възможно да се използват за летящ апарат. Тъй като никой производител не е в състояние да конструира достатъчно лек и достатъчно мощен двигател, братя Райт (с помощта на един механик) сами създават подходящ мотор. За гениалните им способности говори фактът, че успяват да конструират двигател, който превъзхожда всички, произведени дотогава, и при това за сравнително кратко време. Освен това налага им се да проектират и свои витла. Витлото, което използват в 1903 г., има около 66 процента коефициент на полезно действие.

Първият полет е извършен на 17 декември 1903 г. край хълма Кил Девъл, близо до Кити Хок. Този ден всеки от братята извършва по

два полета. Полетът на Орвил Райт продължава 12 секунди и има дължина 36 метра. Последният, четвърти полет трае 59 секунди, в които Уилбър Райт прелита 255,60 метра. Конструиранието на самолета, който братята кръщават „Флайър I“ (днес хората го наричат „Кити Хок“), излиза по-малко от хиляда долара. Размахът на крилата му е към 12 метра, а теглото 300 килограма. Той има мотор от 12 конски сили, който тежи само 77 килограма. „Флайър I“ сега е изложен в Националния музей за въздушни и космически полети във Вашингтон.

Въпреки че пет души са свидетели на тези първи полети, сравнително малко вестници съобщават за събитието (и общо взето, доста неточно). Местният вестник в родния им град Дейтън изобщо не го отбелязва. Истината е, че минават почти пет години, докато светът разбере, че човекът е успял да се откъсне от земята.

След полетите близо до Кити Хок братя Райт се връщат в Дейтън, където построяват още един самолет — „Флайър II“. През 1904 г. те извършват 105 полета с него, но почти никой не им обръща внимание. Следва „Флайър III“, подобрен и много удобен модел, построен в 1905 г. Въпреки че Уилбър и Орвил много често летят в околностите на Дейтън, повечето хора не вярват, че е изобретена такава машина. В 1906 г. например парижкото издание на „Хералд Трибюн“ помества статия за братя Райт, озаглавена „Летци или лъжци“.

Но в 1908 г. двамата слагат край на всякакви съмнения. Уилбър Райт откарва един от самолетите във Франция, където изпълнява цял ред публични демонстрации, и организира компания, която да се занимае с пласмента на изобретението им. В това време Орвил Райт прави подобни публични демонстрации в Съединените щати. За жалост, на 17 септември 1908 г. самолетът, който той пилотира, се разбива. Това е единствената тежка злополука, която единият от двамата претърпява. Убит е случаен минувач, а Орвил се отървава само с две счупени ребра и крак. Успешните му полети обаче вече са убедили правителството на САЩ да подпише договор за доставката на самолети за Министерството на войната и в 1909 г. във федералния бюджет са отделени 30 000 долара за военна авиация.

Известно време между братя Райт и други претенденти за откритието се водят тежки съдебни спорове около патента, но в 1914 г. съдилищата се произнасят в полза на братята. През този период обаче

Уилбър Райт се заразява от тифна треска и умира в 1912 г. на четирийсет и пет години. Орвил Райт доживява до 1948 г. И двамата остават ергени до края на дните си.

Въпреки многото изследвания и опити, извършени преди тях, няма съмнение, че на братя Райт се пада лъвският пай от заслугата за изобретяването на самолета. Когато трябваше да решим къде да ги класираме в тази книга, главният фактор за оценката се оказва значението на самия самолет. Струва ни се, че той не е толкова важно откритие, колкото печатарската или парната машина, които видоизмениха решително самото човешко съществуване. И все пак самолетът, който се използва и в мир, и във война, безспорно има голямо значение. Само за няколко десетилетия той превърна нашата необятна някога планета в един малък свят. А успешното откъсване на човека от земята бе много важна предпоставка за развитието на космическите полети.

От памтивека човекът е мечтаел да лети. Прагматиците обаче винаги са смятали, че „леляците килимчета“ от „Хиляда и една нощ“ са само блянове, които нямат място в реалния свят. С гениалните си способности братя Райт изпълниха вековната мечта на човечеството и превърнаха вълшебната приказка в действителност.

29. ЧИНГИС ХАН

ОК. 1162 — 1227

Чингис Хан, великият монгол и завоевател, е роден около 1162 г. Баща му, дребен вожд на монголите, нарекъл момчето Темуджин, след като съкрушил друг вожд, негов противник. Когато Темуджин става на девет години, бащата е убит от членове на враждебно племе и няколко години семейството живее в постоянна опасност и лишения. Началото е неуспешно и преди да се подобри, положението на Темуджин се влошава още повече. Като малък той е пленен при нападение на противниково племе. За да не избяга, поставят на врата му дървена яка. От пълната си безпомощност като неграмотен пленник в първобитна и гола страна Темуджин ще стигне до върха и ще стане най-могъщият владетел в света.

Издигането му започва, когато успява да избяга от плен. После се съюзява с Тогрил, приятел на баща му и вожд на сродно племе, което живее в областта. Следват дълги години на междуособни войни между различните монголски племена. Темуджин лека-полека си проправя път нагоре.

Монголите открай време са известни като ловки ездаци и стръвни воители. В течение на годините те извършват спорадични набези в Северен Китай. Но преди Темуджин различните племена хабят много сили в битки помежду си. Съчетал в себе си воинско мъжество, дипломатичност, жестокост и организационни способности, той успява да ги сплоти под свое ръководство и в 1206 г. събрание на вождове монголи го провъзгласява за Чингис Хан, или „световен император“.

Тогава страхотната военна машина, организирана от него, се насочва навън към съседните страни. Първо напада държавата Ши Ши в Северозападен Китай, а после и империята в Северен Китай. Докато се водят тези сражения, възниква остър спор между него и Хваризми Шах Мохамед, който управлява значителна империя в Персия и Средна Азия. В 1219 г. Чингис повежда войските си срещу

Хваризми Шах. Средна Азия и Персия са покорени, а империята на Хваризми Шах е напълно унищожена. Докато други войски на монголите нападат Русия, Чингис Хан лично ръководи нашествието в Афганистан и Северна Индия. Той се завръща в Монголия в 1225 и умира в 1227 г.

Малко преди да умре, Чингис Хан определя за свой приемник третия си син Огадай. Умно решение, защото Огадай става превъзходен пълководец. Под негово ръководство войските на монголите продължават да настъпват в Китай, прегазват Русия и напредват към Европа. В 1241 г. полски, германски и унгарски войски са напълно съкрушени от монголите, които достигат отвъд Будапеща. Но в същата година Огадай умира и монголите се изтеглят от Европа, за да не се върнат повече.

Настъпва значителен промеждутък, докато вождовете на монголите се карат кой да поеме наследството. Но при следващите два хана (Чингисовите внуци Мангу Хан и Кублай Хан) монголите възобновяват нашествието си в Азия. В 1279 г., когато Кублай Хан е покорил напълно Китай, монголите управляват най-обширната империя в историята, владенията им обхващат Китай, Русия и Средна Азия плюс Персия и по-голямата част от Югоизточна Азия. Техни войски се подвизават успешно от Полша до Северна Индия, а властта на Кублай Хан е призната в Корея, Тибет и част от Югоизточна Азия.

При първобитните средства за транспорт по онова време империя с такива размери едва ли може да издържи дълго и скоро тя се разпада. Но монголите продължават да управляват в няколко държави от бившата империя. В 1368 г. те са прогонени почти от цял Китай. Обаче в Русия властват доста по-дълго. Златната орда, името, давано обикновено на монголското царство в Русия, създадено от Чингисовия внук Бату, успява да просъществува до XVI век, а Кримското ханство оцелява до 1783 г. Други синове или внуци на Чингис установяват династии, които господстват в Средна Азия и Персия. През XIV век тези два района са завладени от Тимур (Тамерлан), който твърди, че е далечен потомък на Чингис Хан. През XV век на Тамерлановата династия най-после е сложен край. Обаче това не означава край на завоеванията и властването на монголите. Тамерлановият праправнук Бабер нахлува в Индия, където сварва династията на Могулите

(монголите). Могоулските властелини, които накрая завладяват почти цяла Индия, остават на власт до средата на XVIII век.

В хода на историята се натъкваме на редица хора — налудничави, ако щете, — които са си поставяли за цел да завладеят света и до голяма степен са успявали. Най-бележити сред тези мегаломани са Александър Велики, Чингис Хан, Наполеон Бонапарт и Адолф Хитлер. Защо и четиримата заемат такива почетни места в тази книга? Нима в края на краищата идеите не са по-важни от войските? Не може да не се съгласим, че в последна сметка перото е по-силно от меча. Обаче значение има не само крайният резултат. Всеки един от тази четворка е държал в ръцете си толкова голяма територия и население и е упражнявал толкова огромно влияние върху живота на съвременниците си, че не можем да ги отминем като най-обикновени разбойници.

30. АДАМ СМИТ

1723 — 1790

Адам Смит, най-видната фигура в развитието на икономическата теория, е роден в 1723 г. в град Кърккалди, Шотландия. Като младеж следва в Оксфордския университет, а от 1751 до 1764 г. е професор по философия в Глазгоу. Там публикува първата си книга — „Теория за моралните чувства“, която му спечелва име в интелектуалните кръгове. Но трайната си слава дължи най-вече на големия труд „Издирвания върху естеството и причините за богатството на народите“, издаден в 1776 г. Книгата незабавно постига успех и до края на живота си Смит се радва на голяма известност и уважение. Той умира в Кърккалди в 1790 г. Смит не се е женил и няма деца.

Той не е първият, който се посвещава на икономическата наука, и много от най-известните му идеи не са оригинални. Но пръв представя изчерпателно и системно икономическа теория, която е достатъчно точна, за да служи като основа на бъдещия напредък в тази област. Ето защо може да се каже, че „Богатството на народите“ е отправната точка за съвременните изследвания на политическата икономия.

Едно от големите достойнства на книгата е, че тя разсейва много погрешни възгледи от миналото. Смит оборва по-старата меркантилистка теория, според която от първостепенно значение е държавата да разполага с големи количества злато. Неговият труд отрича и схващането на физиократите, че земята е главният източник на стойности; вместо него утвърждава основното значение на труда. Смит особено набляга на увеличаването на производството, което може да се постигне чрез разделение на труда, и атакува цял ред остарели и произволни правителствени ограничения, които само спъват развитието на индустрията.

Главна идея в „Богатството на народите“ е, че наглед хаотичният свободен пазар е фактически саморегулиращ се механизъм, който доставя онзи вид и онова количество стоки, които са най-търсени и най-необходими на обществото. Да речем, има недостиг на някой

търсен продукт. Естествено, цената му се увеличава, а тя носи големи печалби на производителя. Поради високата печалба и други ще се стремят да пуснат същия продукт. Производството му се увеличава и ще намали първоначалния недостиг. Освен това повишеното предлагане заедно с конкуренцията между производителите ще сведе стоката до нейната „нормална цена“, с други думи, до производствената ѝ стойност. Никой не си е поставял съзнателно като цел да премахне недостига, за да помогне на обществото; и въпреки това проблемът е разрешен. Всеки човек по думите на Смит „преследва само лична изгода“, но той е „воден от невидима ръка, за да постигне цел, която не влиза в намеренията му... Като преследва личния си интерес, той често пъти отстоява интереса на обществото по-резултатно, отколкото ако съзнателно си беше поставил такава цел.“ („Богатството на народите“, IV книга, II глава.)

Обаче „невидимата ръка“ не може да си свърши работата както трябва, ако свободната конкуренция се натъква на пречки. Ето защо Смит вярва дълбоко в свободната търговия и се противопоставя решително на високите мита. Фактически той е върл противник на повечето държавни мерки в търговията и свободния пазар. Такава намеса, твърди той, почти винаги намалява икономическите резултати и води до това, че в крайна сметка хората плащат по-високи цени. (Смит не е измислил термина „ненамеса на държавата“, но е направил повече от всеки друг за утвърждаването на този принцип.)

Някои остават с впечатлението, че Адам Смит е чисто и просто апологет на интересите на търговците, но това е погрешно впечатление. Много пъти и със силни думи той заклеймява монополистичната практика в търговията и настоява за премахването ѝ. Смит съвсем не гледа наивно на действителната търговска практика. Ето един характерен пасаж от „Богатството на народите“: „Хората от една и съща професия рядко се събират, но разговорите им все завършват със заговор срещу простолюдието или с някаква сплетня за повишаване на цените.“

Адам Смит така добре организира и излага икономическото си учение, че само след няколко десетилетия предишните икономически школи вече са забравени. Всъщност всички техни положителни страни са включени в системата на Смит, в която той последователно излага и недостатъците им. Приемниците на Смит, между които икономисти

като Томас Малтус и Дейвид Рикардо, доразработват и усъвършенстват неговата система, без да променят основните ѝ насоки, и я превръщат в структура, която днес наричаме класическа икономика. Макар съвременната теория да е прибавила в нея нови неща, тя е до голяма степен естествено продължение на класическата икономика.

В „Богатството на народите“ Смит донякъде предсеща възгледите на Малтус за пренаселеността. Но докато Рикардо и Карл Маркс твърдят, че нарастването на населението няма да даде възможност надниците да надхвърлят необходимия за съществуване минимум, Смит заявява, че в условията на увеличаващо се производство е възможно да се увеличават и надниците. Фактите показват нагледно, че Смит е бил прав по този въпрос, а Рикардо и Маркс са сгрешили.

Въпросът за влиянието на Смит върху законодателството и държавната политика стои съвсем отделно от въпроса за правилността на неговите възгледи и влиянието му върху по-късните теоретици. „Богатството на народите“ е написана с голяма вещина и яснота, които ѝ осигуряват широка читателска публика. Доводите на Смит против държавната намеса в търговията и търговските дейности и в полза на ниските мита и свободната търговия оказват решително влияние върху политиката на много държави през целия XIX век. Неговото въздействие в тази област се чувства дори в наши дни.

Икономическата теория преживя голям напредък след него и тъй като някои от идеите му бяха заменени, лесно е да подценим значението на Адам Смит. Но истината е, че той е първосъздателят и основателят на икономическата теория като системно изследване и затова е важна фигура в историята на човешката мисъл.

31. ЕДУАРД ДЕ ВЕР, ИЗВЕСТЕН ПОВЕЧЕ КАТО УИЛЯМ ШЕКСПИР 1550 — 1604

Великият английски драматург и поет Уилям Шекспир е всепризнатият най-голям писател, съществувал някога. Има доста спорове около неговата самоличност, която ще разгледаме по-нататък, но талантът и успехите му не се оспорват от никого.

Шекспир е написал най-малко трийсет и шест пиеси, 154 превъзходни сонета и няколко стихотворения. Сред пиесите са шедьоври като „Хамлет“, „Макбет“, „Крал Лир“, „Юлий Цезар“ и „Отело“. При неговата гениалност, постижения и заслужена слава може да изглежда малко странно, че името му не стои по-напред в тази книга. Поставихме Шекспир на 31-во място не защото подценяваме художествените му постижения, а само поради убеждението, че, общо взето, дейците на литературата и изкуството упражняват сравнително малко влияние върху човешката история.

Дейността на един религиозен водач, учен, политик, изследовател или философ често пъти оказва въздействие върху развитието на други области от човешките стремления. Например научните постижения се отразяват силно върху икономическия и политическия живот, но засягат и религиозните вярвания, философските убеждения и развитието на изкуството.

Обаче един велик живописец, въпреки че може да упражни голямо влияние върху последователите си, едва ли ще окаже сериозно въздействие върху развитието на музиката и литературата, а още по-малко върху науката, изследванията или други сфери на човешката дейност. Подобни констатации може да се направят за поетите, драматурзите и композиторите. Художествените творци оказват влияние само върху изкуството и по-конкретно върху онази област от него, в която работят. Именно по тази причина нито един деец на литературата, музикалното или изобразителното изкуство не фигурира

между първите дваайсет в тази книга и малцина са онези, които изобщо са включени в нея.

Тогава защо в нея има все пак дейци на изкуството? Отговорът е, че общата ни култура — в социологическия смисъл на думата — се оформя донякъде и от изкуството. То помага да се създаде спойката на обществото. И не случайно е характерен белег на всяка човешка цивилизация.

Освен това насадата от изкуството е пряко свързана с живота на отделната личност. Иначе казано, всеки човек прекарва част от времето си в четене на книги, гледане на картини и т. н. Дори ако слушането на музика не оказва никакво влияние върху останалата ни дейност, то все пак е някаква част от живота ни. Но пък самото изкуство се отразява върху другите ни дейности и в известен смисъл върху целия ни живот. Изкуството е връзката с душите ни, то е израз на най-дълбоките ни чувства и ги прави ценни за всички.

В някои случаи художествените произведения имат явно или недотам явно философско съдържание, което може да повлияе върху разбиранията ни по други въпроси. Разбира се, това става по-често при литературните произведения, отколкото при музикалните творби или живописи. Например когато в „Ромео и Жулиета“ (III действие, I сцена) князът казва: „Ала убитият убил е пръв, а кой ще плаща тази първа кръв?“, тази мисъл (независимо дали я приемаме, или не) крие философско съдържание и е много по-вероятно да повлияе на политическите ни разбираня, отколкото, да речем, съзерцаването на „Мона Лиза“.

Очевидно няма спор, че Шекспир заема първостепенно място сред литературните дейци. В наши дни сравнително малко хора четат Чосър, Виргилий и дори Омир, освен ако не са включени в учебната програма. Обаче едно представление на Шекспирова пиеса положително ще привлече многолюдна публика. Способността му да сътвори изящна фраза е ненадмината и той често е цитиран дори от хора, които никога не са чели или гледали негови пиеси. Освен това ясно е, че неговата популярност не е просто мимолетна мода. Творбите му доставят удоволствие на читатели и зрители вече близо четири столетия. И тъй като са издържали проверката на времето, разумно е да допуснем, че ще се радват на популярност още векове наред.

Когато оценяваме значението на Шекспир, не бива да забравяме, че ако той не се беше родил, нямаше да ги има и пиесите му. (Разбира се, същото може да се каже за всеки деец на изкуството и литературата, но този фактор няма особено значение, когато оценяваме влиянието на по-незначителни творци.)

Въпреки че е писал на английски, Шекспир в пълния смисъл на думата е международен писател. Макар английският да не е универсален език, той стои по-близо до това понятие от всеки друг. Освен това Шекспировите пиеси са превеждани навред по света и се четат и представят в много и много страни.

Има, разбира се, популярни автори, чиито творби някои литературни критици не одобряват. Такова нещо няма при Шекспир, чието творчество се радва на безрезервна възхвала от всички литературни изследователи. Цели поколения драматурзи са изучавали неговите произведения и са се мъчили да достигнат литературните им достойнства. От това съчетание между огромно въздействие върху други писатели и неувяхваща международна популярност става ясно, че Шекспир заслужава достойно място тук. Обаче отдавна се води спор за самоличността на човека, писал под това име.

Общоприетото мнение, което и ние приехме безкритично в първото издание на тази книга, е, че това е същият онзи Уилям Шекспир, роден в Стратфорд на Ейвън в 1564 г. и починал там в 1616 г. Обаче като преценихме внимателно доводите на скептиците и контрадоводите на „ортодоксално“ мислещите, стигнахме до извода, че скептиците имат по-силни аргументи и възприехме благоразумно тяхното гледище.

Повечето свидетелства сочат, че Уилям Шекспир е бил псевдоним, използван от Едуард де Вер, XVII граф на Оксфорд, а Уилям Шакспир (Shaxpere, Shakspeyr, Shagspere или Shaxbere) е фамилното име — изписвано различно, но почти винаги без е след първата сричка, поради което се произнася с късо а^[1], — на един преуспяващ търговец, чиято работа го отвежда в Лондон, но който няма нищо общо с театъра и писането на пиеси.

Не искаме да кажем, че Де Вер е писал пиеси от името на Шакспир. Приживе Шакспир не е бил смятан за автор на пиесите и никога не е имал такива претенции. Идеята, че Шакспир е великият драмописец Уилям Шекспир, възниква едва в 1623 г., седем години

след смъртта на търговеца Шакспир, когато се появява първото фолио издание^[2] на Шекспирови пиеси. Издателите са включили в книгата уводни думи, в които се намеква (макар да не е казано директно), че авторът е човекът от Стратфорд на Ейвън.

За да разберем защо не е възможно Шакспир да е драматургът, първо трябва да се запознаем с общоприетата версия на биографията на Шекспир.

Шекспировият баща Джон, някога доста заможен човек, изпада в трудно положение и малкият Уилям е отгледан в недоимък. Въпреки това той се учи в стратфордското класическо училище, където изучава латински и класическа литература.

Когато Уилям е на осемнайсет години, от него забременява млада жена на име Ан Хатауей.

Както е редно, той се оженва за нея и след няколко месеца тя ражда. Подир две и половина години тя ражда отново, този път близнаци. Така Уилям трябва да издържа жена и три деца, когато е само на двайсет и една години.

Няма сведения за неговата дейност и местонахождение през следващите шест години, но в началото на 1590 г. той вече е в Лондон като член на актьорска труппа. Уилям е много добър актьор, но скоро се отдава на писане на пиеси и стихове. В 1598 г. той вече е възхваляван като най-великия между всички английски писатели, живи или мъртви. Уилям остава в Лондон около двайсет години, през което време написва трийсет и шест пиеси, 154 сонета и няколко стихотворения. След няколко години вече е заможен и е в състояние да купи в 1597 г. скъпа къща в Стратфорд. През цялото това време семейството му остава там, но той продължава да го издържа.

Колкото и странно да е, той не публикува нито една от знаменитите пиеси, които е написал. Но безскрупулни печатари разбират, че в тях се крие печалба, и издават незаконно половината от пиесите. Макар тези незаконни издания да са често пъти нескопосни и объркани, Шекспир не прави опит да се намеси.

Към 1612 г., когато е четирийсет и осем годишен, той най-неочаквано престава да пише, връща се в Стратфорд и заживява отново с жена си. Умира там през април 1616 г. и е погребан в църковния двор. Камъкът на предполагаемия му гроб не носи никакво име, но малко по-късно му е издигнат паметник на близкия зид. Три

седмици преди смъртта си той оставя завещание, в което приписва почти цялото си имущество на голямата си дъщеря Сузана. Тя и потомците ѝ продължават да живеят в скъпата къща в Стратфорд, докато и последният от рода умира в 1670 г.

Трябва да отбележим, че голяма част от изложеното е скалъпено от биографи, които застъпват общоприетата версия. Няма никакви документи или данни, които да показват, че Шекспир е учил в стратфордското класическо училище. А и никой ученик или учител оттам не е твърдял, че е бил съученик или преподавател на прочутия драматург. Освен това от нищо не личи той да е бил някога актьор.

Въпреки всичко на пръв поглед официалната версия изглежда правдоподобна. Ала вгледаме ли се в нея отблизо, веднага възникват трудности и съмнения.

Първият проблем — отбелязван дори от мнозина „правоверни“ биографи — е, че разполагаме с много малко информация за живота на Шекспир, много по-малко, отколкото бихме очаквали за такава знаменита личност. Като се опитват да обяснят тази изненадваща липса на сведения, някои хора казват: „Та той е живял кажи-речи преди четиристотин години. Естествено е повечето от документите от и за него да са се изгубили.“ Но да се мисли така, означава да се подценява много количеството информация, с което разполагаме за времето на Шекспир.

Той не е живял в някоя изостанала страна или в тъмна епоха, а в Англия по времето на кралица Елизабет — една просветена епоха, когато имаме печатници, когато материалите за писане са нещо най-обикновено и когато много хора са знаели да четат и пишат. Разбира се, документи се губят, но от тази епоха са запазени непокътнати няколко милиона оригинални документи.

Поради големия интерес към Уилям Шекспир цяла армия учени вече три поколения издирва данни и търси информация за най-прославения литературен гений в света. Като страничен продукт от тези издирвания са открити купища сведения за всеки друг голям поет от онова време, а също и за много по-незначителни творци. Но за Шекспир са намерени само трийсетина случайни бележки и в нито една от тях не е отбелязано, че той е поет или драматург.

Разполагаме с несравнимо повече сведения за живота на Франсиз Бейкън, кралица Елизабет, Бен Джонсън или Едмънд Спенсър, а за

Шекспир — почти нищо. Знаем дори много повече за посредствен поет като Джон Лили.

Особено бие на очи съпоставката с Айзък Нютън, най-големия научен гений в историята. Разполагаме с хиляди оригинални документи от и за Нютън (който, както Шекспир, произхожда от малко градче в Англия). Вярно, Нютън е роден седемдесет и осем години след Шекспир. Но пък имаме много подробна информация за Галилей (роден осемдесет и девет години по-рано) или дори за Бокачо (роден в 1313 г.).

По време на годините, прекарани в Лондон, великият драматург е оставал практически невидим. А той, предполага се, е прекарал цели двайсет години там (1592–1612). Но през целия този двайсетгодишен период никъде не е отбелязано някой да е видял на живо големия актьор и драматург. Когато хората са виждали прочутия актьор Ричард Бърбидж или са срещали драматурга Бен Джонсън, те са отбелязвали това като заслужаващо внимание събитие. Но ако през двайсетте години, когато Шекспир е бил всеизвестен, някой го е гледал на сцената или е разговарял с него за поезия, или си е кореспондирал с него, или го е срещал на прием или на улицата, този някой не е намерил за необходимо да отбележи това. Възможно ли е?

Единственото смислено обяснение на изложените факти и въпроси е, че името Уилям Шекспир е псевдоним, използван успешно от автора, за да скрие своята самоличност, и че хората, които са го срещали, просто не са знаели, че виждат великия Уилям Шекспир. (Очевидно Шакспир, чието име е толкова сходно, не би могъл да се крие под такъв псевдоним.)

Може би още по-голямо недоразумение в официалната версия е отношението към Шакспир в родния му град. Макар да се предполага, че Шакспир е бил най-големият писател в Англия и отличен актьор, сякаш никой в Стратфорд на Ейвън не е знаел, че той е толкова прочута и необикновена личност! Това е още по-чудно, ако си спомним, че той заминава от Стратфорд беден, а се завръща богат — промяна, която поне би събудила любопитството на приятели и съседи. А истината е, че през целия му живот нито един от неговите приятели и съседи в Стратфорд — никой дори от семейството му — не говори за Шакспир като за актьор, драматург, поет или литературен деец изобщо.

А какво да кажем за ръкописи на пиесите с почерка на самия Шакспир? Те биха доказали без съмнение кой е авторът. За жалост такива ръкописи няма. Няма дори ранни бележки, никакви откъси или непубликувани недовършени работи. Фактически, ако не смятаме шест подписа върху съдебни документи, няма нищо, написано с неговия почерк! Никакви бележки, никакви бележници или тетрадки, никакви дневници. Не се е намерило нито лично писмо от него, нито поне делово. (Дори най-ранните му биографи не съобщават да са видели макар и един ред с неговия почерк.) Ако се съди от наличните сведения, Шакспир не само не е авторът, ами е бил полу-, дори неграмотен.

Тук е мястото да кажем, че родителите, жената и децата на Шакспир са били все неграмотни. Вярно, човек не избира родителите си, а може да си избере спътничката в живота според други качества, а не според грамотността ѝ, но е много малко вероятно, че човек, отдал се на писменото слово, ще остави дъщерите си да израснат неграмотни. Ако Шакспир е наистина Шекспир, това ще е единственият случай в историята, когато един толкова изявен автор е оставил децата си неграмотни. Остава въпросът за завещанието на Шакспир. Оригиналният документ е запазен: това са три страници, в които доста подробно се описва имуществото и се поставят редица определени изисквания. Но никъде не се споменава каквото и да било за стихове, за пиеси и ръкописи, за незавършени работи или авторски права. Не е отбелязано нищо за никакви лични книги или документи. Няма и намек, че завещателят би желал останалите пиеси да се издадат (въпреки че най-малко двайсет още не са били отпечатани), или че той изобщо е писал някога пиеси и стихове. Това е завещание на един необобразован, вероятно дори неграмотен търговец.

Можем да отбележим още, че във време, когато английските поети неизменно уреждали помпозни погребения и съчинявали дълги поетични хвалебствия, ако някой от тях почине, смъртта на Шакспир в 1616 г. не е отбелязана от нито един английски писател. Бен Джонсън, който по-късно твърди, че е бил голям почитател и приятел на Уилям Шекспир, дори не е благоволил да изкаже едно съболезнование по този повод и изобщо не е отбелязал това събитие. Явно другите поети от онова време не са виждали какво общо има търговецът от Стратфорд с великия драматург.

Според нас изложените доводи са вече достатъчни и не са нужни повече доказателства, че Шакспир не е драматургът и че Уилям Шекспир е псевдоним, използван, за да се скрие самоличността на истинския автор. Има и други силни аргументи, че Шакспир не е авторът на пиесите, въпреки че в конкретния случай те не са решаващи.

Например неведнъж е посочвано, че повечето драматурзи и писатели включват в произведенията си много случки от собствения си живот. (Много често те дори се оказват главното в повествованието.) Но в пиесите на Шекспир няма случки и събития, които биха могли да ни доведат до биографията на Шакспир.

И още един аргумент: авторът Уилям Шекспир очевидно е бил изключително образован човек; вижте неимоверно богатия му речник (далеч по-богат от речника на всеки друг драматург), познанията му по латински и френски, точното боравене с юридическата терминология и огромните му знания в областта на класическата литература. А всички са съгласни, че Шакспир не е стъпвал в университет и, както обяснихме вече, много е съмнително дали е посещавал поне гимназия.

Има още много други страни в живота на Шакспир, които не се вменят в хипотезата, че той е знаменитият автор Уилям Шекспир. Лесно бихме могли да изпишем още много страници за несъстоятелността на тази хипотеза. (Читателят, който се интересува от повече подробности, може да ги намери в превъзходната книга на Чарлтън Огбърн „Загадъчният Уилям Шекспир“.) Разбира се, „правоверните“ биографи са съчинили хипотетични обяснения за всяка несъстоятелност и за всеки от проблемите, които вече отбелязахме. Някои от тези обяснения са неправдоподобни, макар че всяко поотделно е поне възможно.

Например възможно е — въпреки че човек се старае да къта писмата си, получени от прочути люде — по чиста случайност да са изчезнали безследно всички писма, които Шакспир е писал, заедно с всички оележки, бележници и ръкописи. Възможно е най-големите английски поети да са съчинили онази детинщина, която стои като епитафия върху надгробния му камък. Възможно е човекът, чиито пиеси показват, че се е прекланял пред интелигентните, образовани жени, да е допуснал собствените му дъщери да останат неграмотни. И възможно е нито един от приятелите, от семейството и от съседите в

Стратфорд да не вижда в това толкова прославно име актьора, поета, драматурга. Не е много вероятно, но е възможно!

Обаче в конкретния случай, както и в повечето други, цялото е по-голямо от всяка от съставните му части. Да имаме само едно-две недоразумения в официалната биография, бихме могли да приемем дори и най-несъстоятелните. Но не можем да не забележим, че нито едно от тях не се вмести естествено в официалната биография. Всяко от тях изисква специално обяснение за всеки отделен случай, често доста несъстоятелно. Проблемът е, че Уилям Шакспир от Стратфорд на Ейвън е бил почти неграмотен търговец от малък град и нито образованието му, нито характерът му, нито постъпките му, нито семейството му и съседите му говорят за него нещо, което да съответства на великия писател Уилям Шекспир.

Е, добре, щом Шакспир не е авторът на пиесите, тогава кой е той? Изказват се много предположения, от които най-известното е, че авторът е именитият философ Франсиз Бейкън. Но през последните години се натрупаха доказателства, които недвусмислено сочат Едуард де Вер.

Знаем много неща за Едуард де Вер: водил е авантюристичен живот и много събития от живота му са намерили отражение в пиесите. Роден е в 1550 г., син и наследник на XVI граф на Оксфорд, много богат и високопоставен аристократ. Както се полага на приемника на титла, водеща началото си от времето на норманското нашествие, младият Едуард получава обучение в обичайните за един млад лорд насоки: езда, лов, военно изкуство, а също и по-странични занимания като музика и танци. Не е пренебрегнато и академичното му образование. Имал е частни учители по френски и латински, както и по други предмети. Накрая завършва Кеймбриджкия университет и получава научна степен (магистър) от Оксфорд. След това изучава право и получава разрешение да практикува от едно от четирите прочути лондонски адвокатски сдружения.

Баща му умира, когато Едуард е само на дванайсет години, а майката се омъжва повторно. Момчето остава дълго при нея. То е поставено под опека и за настойник му е определен Уилям Сесил, кралският ковчежник на Англия и дългогодишен член на личния съвет на кралица Елизабет. Като най-възрастен и най-доверен съветник на кралицата Сесил е един от най-влиятелните хора в Англия.

Както подобава на високия му ранг, младият Де Вер е смятан за част от семейството на Сесил. (Загадъчната случка, при която Де Вер убива един от лакеите на Сесил, остава извън вниманието на съда благодарение влиянието на Сесил.) Когато наближава двайсетте, той е представен в двореца, където се запознава с всички видни личности и със самата кралица. Тя остава с отлични впечатления от младия човек, който е не само много умен, добре сложен и обаятелен, но има и чудесен външен вид, тъй че скоро става един от любимците ѝ.

На двайсет и една години Де Вер се оженва за Ан Сесил, дъщеря на настойника му. Тъй като двамата са отгледани заедно и тя му е едва ли не сестра, този брак изглежда доста необичаен.

На двайсет и четири години Де Вер се отправя на дълго пътешествие из Европа. Посещава Франция и Германия, прекарва десетина месеца в Италия и се завръща в Англия през Франция. При прекосяването на Ламанша корабът му е нападат от пирати, които се готвят да поискат откуп за пленниците си. Ала Де Вер уведомява пиратите, че е личен приятел на кралица Елизабет, и те намират, че е много по-благоразумно да го освободят незабавно, без да искат откуп. (Нещо много сходно се случва с героя на „Хамлет“.)

Междувременно жена му Ан е родила дъщеря девет месеца, след като Де Вер е напуснал Англия. Той обаче твърди, че детето не е негово, обвинява Ан в изневяра и отказва да живее с нея. Много историци намират това за неоснователно. Очевидно Де Вер стига до същия извод и след петгодишна раздяла се връща отново при Ан. (Несправедливи обвинения в измяна срещу непорочна млада съпруга се срещат често в пиесите на Шекспир. Например „Всичко е добре, когато свършва добре“, „Зимна приказка“, „Отело“. И в повечето случаи несправедливо обвинената съпруга прощава на мъжа си.)

По време на петгодишната раздяла с жена си Де Вер има любовна връзка с една придворна дама, която също забременява от него. Разгневена, кралица Елизабет заповядва да го арестуват и да го заточат в Лондонската кула. След няколко месеца той е освободен, но друг приятел на младата дама, ядосан от постъпката на Де Вер, го напада и ранява зле. Между двете семейства избухват улични свади, които продължават, докато кралицата не заплашва всички със затвор, ако не прекратят враждата. (Това ни напомня за „Ромео и Жулиета“.)

След като Де Вер се връща при жена си, двамата имат пет деца. Тогава Ан, само трийсет и две годишна, умира скоропостижно. Четири години по-късно Де Вер се оженва повторно и втората му съпруга го надживява.

По това време финансовите дела на Де Вер, които са в лошо състояние поради навика му да пражосва, се подобряват решително. В 1586 г., когато е на трийсет и шест години, кралица Елизабет му отпуска доживотна пенсия в размер на 1000 лири стерлинги годишно. Това е нечувана сума, равна на 100 000 днешни долара, при това освободени от данъци! Особено като се има предвид, че Елизабет е била прочута скръндза. Колкото и да е чудно, това благодеяние, не е свързано с никакви бъдещи задължения или минали заслуги. Пенсията се изплаща редовно до кончината на кралицата в 1603 г, а и после от нейния приемник крал Джеймс I.

Де Вер винаги е проявявал силен интерес към поезията и театъра, имал е много приятели литератори и като младеж е писал стихове и пиеси под собственото си име. (Тези ранни пиеси са изчезнали, но няколко стихотворения са запазени. Някои от тях са много добри, макар и далеч под равнището на зрелия Уилям Шекспир.) Нито едно от тях обаче не е отпечатано, тъй като тогава се смятало, че не е редно аристократ да пише стихове за публикуване. (Днес подобно отношение изглежда, най-меко казано, странно, но историците са единодушни, че по онова време е било нещо обичайно и че това табу почти никога не е нарушавано.)

След отпуснатата от кралица Елизабет пенсия Де Вер вече не написва и ред под собственото си име. Но след няколко години започват да се появяват стихове и пиеси от невидимия автор Уилям Шекспир.

Защо Елизабет е отпуснала на Де Вер тази необикновено щедра сума? Причината за това никъде не е изложена, но очевидното обяснение е, че кралицата — както много други монарси преди нея — е решила да покровителства даровития творец с надеждата, че в творбите си той ще славослови нейното господство. Ако това е така, тя не е похарчила парите си напразно. И наистина, няма владетел — нито преди, нито след нея, — който да е направил по-добър избор!

След като получава пенсията, Де Вер, който преди това е много деен, се оттегля почти напълно от дворцовия живот. Предполага се, че

през последните си петнайсет години той пише и редактира великите пиеси и стихове, създали името Уилям Шекспир. Умира в 1604 г. по време на чумна епидемия и е погребан близо до родния си дом в Хакни, недалеч от Стратфорд. (В Англия има два града с това име и по онова време този е бил по-големият от Стратфорд на Ейвън.)

За разлика от Шакспир — или от всяка друга личност, предполагаема да е истинският автор — Едуард де Вер очевидно отговаря на всички изисквания да бъде загадъчният Уилям Шекспир.

Има превъзходно образование, изучавал е право и е знаел чужди езици (положително латински и френски, а вероятно и други).

Той е аристократ, запознат отблизо с дворцовия живот и с дворцовите интриги.

Имал е достатъчно свободно време, за да пише пиесите си.

Познати и приятели непрекъснато го представят като много умен и много надарен.

Цял живот е проявявал интерес към театъра и е добре известно, че като младеж е писал стихове и пиеси под истинското си име. Приживе изрично е посочван като един от благородниците, писали стихове, които не са публикувани (поради споменатото табу) с неговото име. Освен това е възхваляван като най-способния благородник, занимавал се с такава дейност. (За това има запазени документи.)

В пиесите на Уилям Шекспир има много случки и герои, очевидно пряко свързани със събития и личности от живота на Едуард де Вер. (Някои от тях вече отбелязахме, но има и много други.)

Единственият въпрос, който остава, ако приемем, че Де Вер е авторът на пиесите, е: Защо е пазил в тайна своята самоличност? Има няколко възможни обяснения.

1. По онова време е имало строга забрана благородници да пишат стихове за публикуване или пиеси за комерсиалния театър.

2. Де Вер е бил известен като дворянин. Тъй като много от пиесите имат за тема дворцовия живот, ако признае авторството си, хората естествено (и може би с право) биха допуснали, че някои действащи лица в пиесите са обидни пародии на действителни придворни. В наши дни подобно нещо се смята за приемлива, ако не за приятелска постъпка, която не може да бъде повод за съдебно

преследване. Обаче според едновременните норми тя би предизвикала най-малкото съдебен процес, а по-вероятно — дуел.

3. Много от сонетите на Уилям Шекспир са адресирани към някаква жена, в която той е влюбен. Следователно, ако признае авторството си, би засегнал собствената си съпруга.

4. А най-лошото е, че много от останалите сонети са адресирани към същество от мъжки пол и често са тълкувани като свидетелство, че авторът има хомосексуални наклонности или че е бисексуален. Независимо дали такова тълкуване е правилно (а повечето критици смятат, че не е), признаването на авторството на сонетите би предизвикало сплетни, които положително биха смутили живота на семейство Де Вер.

Нито един от тези отговори може би не е достатъчно убедителен сам по себе си. Но взети заедно, те обясняват напълно защо Де Вер е трябвало да крие своята самоличност. Много е възможно обаче той да е имал и други, неизвестни за нас съображения. Не е изключено например като условие за отпуснатата му пенсия кралица Елизабет да е настоявала той да спазва обществените норми — да се избягват дуели между придворните, — като не публикува нищо с истинското си име.

Независимо дали имаме задоволително обяснение за причината да се крие като автор, във всяко друго отношение Де Вер отговаря напълно на изискванията да бъде Шекспир. И нека не забравяме, никой друг не се доближава дори до тези изисквания! Струва ни се напълно сигурно, че истинският автор е Де Вер.

И един последен въпрос: как е станало тъй, че за автор на пиесите е смятан търговецът Шакспир? Това гледище очевидно води началото си от три обяснения, всяко от които е дадено няколко години след смъртта на Шакспир и всяко от които е донякъде двусмислено. Освен ако не става дума за необичайно съвпадение, явно някой (или някои) съзнателно е предизвикал бъркотия. Кой и защо?

Не можем да сме сигурни в отговора на този въпрос, но най-вероятното е, че бъркотията е предизвикана от членовете на семейство Де Вер, когато решават (около 1620 г.) да публикуват събраните му творби и да продължат да пазят истинското му име в тайна. Съображенията им вероятно са подобни на неговите: страх от скандал (а може би и други мотиви, например обещание, дадено на монарха). И

за да бъде измамата пълна, решават да представят друго лице за автор. Шакспир е очевидният избор поради сходството в имената. Освен това той е починал преди няколко години, тъй че не би могъл да разобличи измамата; в Лондон е почти неизвестен, а в родното му градче малцина са онези, които биха заподозрели нещо нередно. Вероятно е било доста лесно да се извърши измамата. Бен Джонсън, който е автор на уводните стихове към първото фолио издание, е бил увещан да включи няколко двусмислени реда, които подсказват (без да го казват директно и без да се прибегва до чиста лъжа), че авторът произхожда от Стратфорд на Ейвън. По някакъв начин е било уредено да се издигне там паметник с надпис, който включва силни (макар и двусмислени) похвални думи. И тъй като самоличността на Уилям Шекспир дотогава винаги е държана в тайна, няколко намека, че това е търговецът от Стратфорд на Ейвън, са били предостатъчни, за да се пръкне официалната биография. По онова време никой не е и помислял да проверява фактите. (Тогава към литературните биографии се проявява несравнимо по-малък интерес, отколкото в наши дни.) По времето, когато е написана първата биография на Шекспир (1709), онези, които са знаели истината, отдавна са измрели и митът за авторството на Шакспир от Стратфорд на Ейвън вече е бил утвърден.

---

[1] На английски Шекспир се изписва Shakespeare, така че правилното произношение е Шейкспир. — Б. пр. ↑

[2] Фолио издание — книга, чиито коли са от сгънат на две печатарски лист. — Б. пр. ↑

32. ДЖОН ДАЛТЪН

1766 — 1844

Джон Далтън е английският учен, който в началото на XIX век въвежда в науката хипотезата за атома. По този начин той дава основната идея, която прави възможен огромния напредък на химията оттогава.

Разбира се, той не е първият, който смята, че всички материални предмети са съставени от огромен брой изключително малки неделими частици, наречени атоми. Тази идея е изложена още от древногръцкия философ Демокрит (460–370 пр. Хр?), а може би дори още по-рано. Същата хипотеза е възприета от Епикур (друг гръцки философ) и е изложена бляскаво от латинския поет Лукреций в прочутата му поема „За природата на нещата“.

Теорията на Демокрит (неприета от Аристотел) остава пренебрегната през средновековието и не оказва влияние върху съвременната наука. Няколко именити учени от XVIII век (между тях и Айзък Нютън) поддържат сходни хипотези. Ала нито една от ранните теории за атома не е намерила изражение като величина и не е прилагана при научните изследвания. А най-важното е, че никой не е съзирал връзката между философските догадки за атома и неумолимите факти на химията.

И тук вече идва Далтън. Той представя ясна количествена теория, която може да се използва за обяснение на химични експерименти и може да бъде проверена лабораторно.

Макар терминологията на Далтън да се различава малко от днешната, той дава ясен израз на понятия като атоми, молекули, елементи и химични съединения. Той дава ясно да се разбере, че макар общият брой атоми в света да е огромен, различните видове атоми са доста малко. (В книгата му са изредени дваисет елемента, т.е. видове атоми; днес са известни малко повече от сто.)

Въпреки че отделните видове атоми се различават по тегло, Далтън твърди, че два атома от един и същи вид притежават еднакви

свойства, в това число и еднаква маса. Усъвършенстваните съвременни експерименти показват, че има изключения от това правило. Всеки отделен химически елемент има два или повече вида атоми — наречени изотопи, — които леко се различават по маса, макар че химическите им свойства са почти еднакви. В книгата си Далтън включва таблица, на която е отбелязана масата на различните видове атоми — първата таблица от този род, която е основна характеристика на всяка количествена атомна теория.

Освен това Далтън заявява недвусмислено, че всеки две молекули на едно и също химическо съединение са съставени от едно и също съчетание от атоми. (Например всяка молекула на азотния окис се състои от два атома азот и един атом кислород.) От това следва, че всяко химическо съединение — независимо как е получено или къде се намира — винаги съдържа едни и същи елементи в едни и същи пропорции. Това е законът за неизменните пропорции, открит експериментално няколко години по-рано от Жозеф Луи Пруст, френски химик.

Далтън представя така убедително своята теория, че след двацет години тя е възприета от повечето учени. Освен това химиците се придържат към изложената в книгата на Далтън програма: определят точно относителното атомно тегло, анализират химическите съединения по тегло, определят точното съчетание от атоми, които съставят всеки вид молекула. Тази програма се радва на небивал успех.

Невъзможно е да се подцени значението на хипотезата за атома. Тя е ключът към разбирането на химията. Освен това тя е неизменно въведение към съвременната физика. И само защото атомът толкова често е обсъждан преди Далтън, този учен не заема по-предно място в тази книга.

Далтън е роден в 1766 г. в село Игълсфилд, Северна Англия. Училищното си обучение завършва формално, когато е само на единайсетгодишна възраст, а в науката е почти изцяло самоук. Той е усърден младеж и на дванайсет години става вече учител. Почти до края на живота си е частен преподавател. На петнайсет години се преселва в град Кендал, а на двацет и шест — в Манчестер, където живее до смъртта си в 1844 г.

В 1787 г., когато е на двацет и една, Далтън започва да проявява интерес към метеорологията. Шест години по-късно публикува книга

на тази тема. Изучаването на въздуха в атмосферата събужда интереса му към свойствата на газовете изобщо. Чрез редица експерименти открива два важни закона за тях. Първият, който представя в 1801 г., гласи, че обемът на газа е правопропорционален на температурата. (Той е известен като закон на Шарл — по името на френския учен, открил го няколко години преди Далтън, но не публикувал своите резултати.) Вторият, открит също в 1801 г., се нарича закон на Далтън за частичните налягания.

В 1804 г. Далтън формулира атомната си теория и изготвя списък с атомни тегла. Обаче основният му труд — „Нова система на химическата философия“, излиза едва в 1808 г. Той го прави прочут и през следващите години Далтън получава много почести и отличия.

Между другото, Далтън страдал от неспособност да различава някои цветове. И което е типично за него, тази неспособност събудила любопитството му. Той се заема с изследването ѝ и публикува научен труд — първия на тази тема, откъдето и споменатият недъг носи неговото име — далтонизъм.

33. АЛЕКСАНДЪР ВЕЛИКИ

356 ПР. ХР. — 323 ПР. ХР.

Александър Велики, най-прочутият завоевател от античния свят, е роден в 356 г. пр. Хр. в Пела, главния град на Македония. Баща му Филип Македонски е бил човек с необикновени способности и прозорливост. Филип увеличава и реорганизира македонските войски и ги превръща в бойна сила от най-висока класа. Отначало той ги използва, за да покори близките райони на Северна Гърция, после се обръща на юг и завладява по-голямата част от самата Гърция. След това Филип създава федерация на гръцките градове-държави, на която сам застава начело. Той възнамерява да обяви война на обширната Персийска империя източно от Гърция; и наистина нашествието вече е започнало в 336 г. пр. Хр., когато Филип, само на четирийсет и шест години, е убит от млад благородник.

Александър остава без баща едва двацетгодишен, но се възкачва на трона без всякакви затруднения. Филип е взел всички мерки синът му да го наследи и младият Александър вече има значителен военен опит. Бащата се е погрижил и за духовното му развитие. Частен учител на Александър е блестящият Аристотел, може би най-великият учен и философ на античния свят.

В Гърция и в северните територии населението, покорено от Филип, вижда в неговата смърт добра възможност да отхвърли македонското владичество. Само за две години след възкачването си на трона Александър успява да усмири и двата района. И тогава насочва вниманието си към Персия.

В течение на две столетия персийците са владели огромна територия, която се простира от Средиземноморието чак до Индия. Макар Персия вече да не е на върха си, тя все още е страшен противник — най-голямата, най-мощната и най-богатата империя на земята.

Александър започва да навлиза в Персийската империя в 334 г. пр. Хр. Но тъй като част от войската трябва да пази владенията му в

Европа, започва рискованото си начинание само с 35 000 войници — съвсем малоброен състав в сравнение с многочислените персийски войски. Въпреки липсата на числено превъзходство Александър печели редица решителни победи над персийците. За успехите му има три главни фактора. Преди всичко войската, която Филип му е оставил, е много по-добре обучена и организирана от персийската. На второ място, като пълководец Александър е гений, може би най-големият на всички времена. И третият фактор е неговото лично мъжество. Макар да насочва иззад линиите началните етапи на всяка битка, Александър предвожда лично кавалерийската атака. Това е опасно и той често е раняван. Но войниците виждат, че Александър е готов да сподели с тях опасностите, а не ги кара да поемат рискове, каквито сам не би поел. Това дава изумителен ефект върху бойния им дух.

Александър повежда войската си първо през Мала Азия, където съкрушава разположените там персийски сили. После преминава към Северна Сирия и разбива огромната персийска войска край Ис. След това преминава още по на юг и след трудна неколкomesечна обсада завладява финикийския град Тир (в днешен Ливан). Докато трае обсадата на Тир, Александър получава писмо от персийския цар, който предлага да му отстъпи половината от империята си в замяна на мирен договор. Парменион, един от Александровите пълководци, намира това предложение за изгодно. „Ако бях на мястото на Александър, бих го приел“, отбелязва той. „Аз също — отговаря Александър, — ако бях на мястото на Парменион.“

След като завзема Тир, Александър продължава на юг. След двумесечна обсада пада и Газа. Египет се предава без съпротива и там Александър спира за малко, за да починат войските му. Тогава, едва двайсет и четири годишен, той е коронясан като фараон и е обявен за божество. След това тръгва с войските си обратно към Азия и в решителната битка при Арбел в 331 г. пр. Хр. разбива окончателно много по-голямата персийска войска.

След тази победа Александър повежда армията си към Вавилон, след което завладява Суза и Персепол. Персийският цар Дарий III е убит в 330 г. пр. Хр. от свои военачалници, за да не му дадат възможност да се предаде на Александър. Въпреки това Александър побеждава и убива приемника на Дарий III, а след тригодишни боеве покорява Източен Иран и навлиза в Средна Азия.

Сега, когато е покорил цялата Персийска империя, Александър би могъл да се прибере у дома и да преустрои новите си владения. Но жаждата му за завоевания е неутолена и той продължава към Афганистан. Оттам прехвърля планинския масив Хиндукуш и навлиза в Индия. Спечелва редица победи в Западна Индия и възнамерява да продължи към източната ѝ част. Но войниците му вече са изтощени от дългогодишните боеве и отказват да продължат, тъй че Александър неохотно се връща в Персия.

Там Александър се занимава година и нещо с преустройство на империята и войската си. То е много съществено. Александър е възпитан да вярва, че гръцката култура е единствената истинска цивилизация, а всички негръцки народи са диваци. Това, разбира се, е преобладаващият възглед по времето на елинизма и той е бил изповядван дори от Аристотел. Но въпреки че разбива без остатък персийските войски, Александър си дава сметка, че персийците съвсем не са диваци и че всеки персиец може да бъде толкова интелигентен, способен и заслужаващ уважение, колкото и всеки грък. Ето защо на Александър му хрумва идеята да обедини в едно двете части на империята си, да създаде съвместна гръцко-персийска култура и царство, оглавявано, разбира се, от самия него. Доколкото можем да съдим, той наистина е възнамерявал да постави на равна нога персийци, гърци и македонци. За да осъществи своите намерения, той взема много персийци в своята войска. Освен това устройва голямо празненство, наречено „Бракосъчетание между Изтока и Запада“, на което неколкостотин македонски войници биват официално оженени за азиатски булки. Макар че е женен преди това за азиатска принцеса, самият Александър се оженва за дъщерята на Дарий.

Ясно е, че с преустроената си войска Александър се готви за нови завоевания. Известно е, че е възнамерявал да нахлуе в Арабия, а вероятно и в районите на север от Персийската империя. Възможно е да е предвиждал ново нашествие в Индия или завладяването на Рим, Картаген и Западното Средиземноморие. Каквито и да са били намеренията му, оказва се, че нови завоевания не последват. В началото на юни 323 г. пр. Хр., когато се намира във Вавилон, Александър внезапно заболява от треска и след десет дни умира. Още не е навършил трийсет и три години.

Александър не е посочил свой приемник и скоро след смъртта му избухва борба за власт. В нея са избити майката, вдовиците и децата на Александър. Накрая империята е поделена между неговите военачалници.

Тъй като Александър умира млад и непобеден, има много догадки какво би могло да се случи, ако не беше починал. Ако беше повел войските си към земите на Западното Средиземноморие, вероятно би имал успех и в такъв случай цялата история на Западна Европа сигурно щеше да бъде съвсем различна. Но такива догадки, колкото и да са интересни, нямат връзка с оценката на действителното му влияние.

Александър е може би най-драматичната фигура в историята и неговите постижения и личност остават източник на възхищение. Истинските факти от живота му са наситени с толкова драматизъм, че около името му възникват десетки легенди. Неговата амбиция явно е била да стане най-великият воин на всички времена и той очевидно заслужава това определение. Като индивидуален боец в него се съчетават способност и мъжество. Като пълководец той е ненадминат и в единайсетгодишните бойни действия не е изгубил нито една битка.

Наред с това той е интелигент, учил при Аристотел, и поклонник на поезията на Омир. Давайки си сметка, че хората от негръцки произход не са непременно диваци, той проявява много по-голяма далновидност от повечето гръцки мислители по онова време. От друга страна, той е изненадващо късоглед в политиката. Макар постоянно да излага на опасност живота си в битките, не се е погрижил да определи свой наследник и това довежда до бързото разпадане на империята му след неговата смърт.

Александър е известен с обаянието си и обикновено проявявал изключително благородство и милосърдие към победените врагове. От друга страна, бил влюбен в себе си и се случвало да бъде жесток. Веднъж в пианска свада убил един от най-близките си помощници — Клейт, който бил спасил живота му.

Както Наполеон и Хитлер, Александър е оказал огромно въздействие върху своето поколение. Но влиянието му няма обхвата на тяхното по простата причина, че средствата за пътуване и съобщения по онова време не са му дали възможност да се разпростре в по-големи предели.

В крайна сметка най-важният резултат от Александровите завоевания е, че създават близък досег между гръцката и средноизточната цивилизация, от което и двете култури се обогатяват. По времето на Александър и непосредствено след него гръцката култура прониква бързо в Иран, Месопотамия, Сирия, Юдея и Египет; преди него тя също е навлизила в тези райони, но много бавно. Освен това Александър разпространява гръцкото влияние в Индия и Средна Азия, където то изобщо не е достигало преди него. Но това културно влияние в никакъв случай не е едностранно. По времето на елинизма (столетията непосредствено след Александър) източните идеи — по-конкретно религиозните — навлизат в гръцкия свят. И тъкмо тази елинистична култура — предимно гръцка, но със силен източен привкус — в края на краищата достига Рим.

По време на завоеванията си Александър основава повече от двайсет нови града. Най-прочутият от тях е Александрия в Египет, който скоро се превръща в един от най-красивите в света и във важно научно и културно средище. Някои други като Херат и Кандахар в Афганистан също стават забележителни градове.

Александър, Наполеон и Хитлер, изглежда, са доста близки по влияние. Но оставаме с впечатлението, че при вторите двама то е по-краткотрайно. По тази причина Александър е поставен малко по-напред от тях, въпреки че краткосрочното му въздействие отстъпва по обхват на тяхното.

34. НАПОЛЕОН БОНАПАРТ

1769 — 1821

Прочутият френски генерал и император Наполеон е роден в Аячо, Корсика, в 1769 г. Цялото му име е Наполеон Бонапарт. Франция се е сдобила с Корсика само петнайсет месеца преди неговото раждане и в ранните си години Наполеон е корсикански националист, в чиито очи французите са потисници. Въпреки това той е изпратен да учи военно дело във Франция и когато го завършва през 1785 г. на шестнайсетгодишна възраст, получава чин младши лейтенант от френската армия.

Четири години по-късно избухва Френската революция и новите френски управници се замесват във войни с няколко чужди сили. Първата възможност да се отличи Наполеон получава в 1793 г. при обсадата на Тулон, в която французите си възвръщат града от англичаните. Там той оглавява артилерията. (По това време той вече се е отказал от корсиканските си националистически идеи и се смята за французин.) За проявите си при Тулон е повишен в чин бригаден генерал, а в 1796 г. му е възложено да командва френската армия в Италия. Там в 1796/97 г. постига нечувани победи и се завръща в Париж като герой.

В 1798 г. Наполеон оглавява френското нашествие в Египет. Този поход се оказва катастрофален. Наполеоновите войски се радват на успехи, но английската флота под ръководството на лорд Нелсън разбива френската и в 1799 г. Наполеон изоставя войските си в Египет и се завръща във Франция.

Там открива, че народът го е запомнил повече с подвизите му в Италия, отколкото с провала на експедицията в Египет. Наполеон използва това и месец след завръщането си участва в преврат заедно с абата Сиейес и други лица. Превратът довежда на власт ново правителство, в което Наполеон заема длъжността първи консул. Макар че има нова, уж по-добра конституция, одобрена с народен

плебисцит, тя е само параван за военната диктатура на Наполеон, който скоро взема връх над останалите превратаджии.

Наполеон израства като властник невероятно бързо. През август 1793 г. преди обсадата на Тулон той е никому неизвестен нисш офицер, чийто произход не е съвсем френски. По-малко от шест години след това, едва трийсетгодишен, той е безспорният властелин на Франция и ще остане такъв повече от четиринайсет години.

Докато е на власт, Наполеон въвежда важни преобразования във френската администрация и в правната система. Например реформира финансовото устройство и съдебната власт; създава Френската банка, Френския университет и централизира администрацията. Макар всяка от тези промени да има значение — в някои случаи трайно — за самата Франция, те не дават отражение върху външния свят.

Ала една от неговите реформи ще се отрази далеч отвъд границите на Франция. Става дума за създадения от него френски граждански кодекс, прочутия Наполеонов кодекс. В много отношения той олицетворява идеалите на Френската революция. Например според него не може да има привилегии поради произхода и всички граждани са равни пред закона. Наред с това кодексът е толкова близък до старите френски закони и нрави, че не се приема от френския народ и от професионалните юристи. Но, общо взето, той е умерен, добре съставен, написан стегнато и с изключителна яснота. Ето защо не само има дълъг живот във Франция (днешният френски граждански кодекс удивително прилича на Наполеоновия), но е възприет с някои местни видоизменения в много други страни.

Наполеон неотстъпно е следвал линията, че е защитник на революцията. Независимо от това в 1804 г. той се обявява за император на Франция. На всичко отгоре възкачва трима от братята си на тронове на други европейски държави. Тези постъпки, не ще и дума, предизвикват съпротивата на някои френски републиканци, според които той е извършил предателство спрямо идеалите на Френската революция. Но големи неприятности на Наполеон създават само войните му в чужбина.

В 1802 г. Наполеон подписва в Амиен мирен договор с Англия, който трябва да даде на Франция отдых след цяло десетилетие почти непрекъснати бойни действия. Обаче още на следващата година договорът е нарушен и следват редица войни с Англия и нейните

съюзници. Въпреки че Наполеоновите войски печелят победи по суша, не е възможно Англия да бъде покорена, ако не бъде сразена нейната флота. За нещастие на Наполеон в решителната битка при нос Трафалгар в 1805 г. английската флота спечелва съкрушителна победа; оттук нататък английският контрол върху моретата не може да бъде сериозно оспорван. Въпреки че шест седмици след Трафалгар идва най-голямата победа на Наполеон — при Аустерлиц срещу армиите на Австрия и Русия, тя не може да компенсира небивалото морско поражение.

В 1808 г. Наполеон глупаво въвлича Франция в дълга и безсмислена война на Иберийския полуостров, в която френските войски се мъчат с години. Но най-големият му гаф е походът в Русия. В 1807 г. Наполеон се среща с руския цар в Тилзит и в сключения там договор двамата се вричат във вечно приятелство. Но съюзът между тях постепенно се разпада и в 1812 г. Наполеон повежда великата си армия към Русия.

Резултатът е добре известен. Руските войски побягват след откъслечни боеве с Наполеон и той напредва бързо. През септември вече е превзел Москва. Но русите подпалват града и по-голямата част от него е унищожена. След като чака пет седмици в Москва с напразната надежда, че русите ще просят мир, Наполеон започва отстъплението си. Но вече е много късно. Съчетанието от руски войници, руска зима и лошо снабдяване скоро превръща отстъплението в безредно бягство. От Русия се измъкват живи по-малко от десет процента от великата френска армия.

Други европейски страни като Австрия и Прусия разбират, че сега им се представя възможност да отхвърлят френското иго. Те обединяват силите си против Наполеон и в битката при Лайпциг през октомври 1813 г. Наполеон претърпява още едно съкрушително поражение. Следващата година той абдикира и е заточен на Елба, малък остров край италианския бряг.

В 1815 г. Наполеон избягва от Елба и се завръща във Франция, където е посрещнат радушно и е върнат на власт. Но другите европейски сили бързат да му обявят война и сто дни след завръщането му той претърпява окончателното си поражение при Ватерло. След Ватерло Наполеон е заточен от англичаните на малкия

остров Света Елена в южната част на Атлантическия океан. Той умира там от рак в 1821 г.

Военното поприще на Наполеон е невероятен парадокс. Неговият гений в тактическо отношение е изумителен и ако трябва да го оценяваме само в тази област, той може би ще е най-великият пълководец на всички времена. Но в голямата стратегия е бил склонен да прави невероятни гафове като нахлуването в Египет и в Русия. Стратегическите му грешки са толкова безподобни, че той не може да бъде поставен в първите редици на военните предводители. Дали това не е неточна оценка след повторен размисъл? Не, струва ни се. Един от критериите за значението на даден пълководец е способността му да избягва пагубни грешки. Много трудно е да подцениш най-великите пълководци като Александър Велики, Чингис Хан и Тамерлан, чиито войски никога не са търпели поражение. Понеже Наполеон в крайна сметка е победен, всички негови завоевания в чужбина се оказват краткотрайни. След окончателното му поражение в 1815 г. Франция притежава по-малко територия, отколкото в 1789 г., когато избухва Френската революция.

Наполеон, разбира се, е егоманиак, който често е сравняван с Хитлер. Но между двамата има съществена разлика. Докато Хитлер се ръководи до голяма степен от една човеконенавистна идеология, Наполеон е просто амбициозен опортюнист, който не е имал интерес да извършва масови убийства. В Наполеоновия режим няма нищо, което да може да се сравнява с нацистките концентрационни лагери.

Много голямата слава на Наполеон може да ни подведе на надценен влиянието му. Неговото краткотрайно влияние наистина е огромно, може би по-голямо от влиянието на Александър Велики, макар и по-слабо от Хитлеровото. (Смята се, че приблизително 500 000 френски войници са загинали по време на Наполеоновите войни; за сравнение данните сочат, че 8 000 000 германци са загинали във Втората световна война.) С каквото и мерило да си служим, Наполеоновата дейност е причинила смъртта на далеч по-малко негови съвременници, отколкото безумствата на Хитлер.

Колкото до дълготрайното влияние, Наполеон стои като че ли по-напред от Хитлер, но по-назад от Александър Велики. Наполеон извършва обширни административни промени във Франция, но към нея се числи по-малко от една седемдесета от населението на света.

Тези промени трябва да се разглеждат в подходяща перспектива. Те са оказали много по-малко въздействие върху живота на отделния французин, отколкото многобройните технически нововъведения през последните две столетия.

Казват, че Наполеоновата ера е дала възможност, т. е. време, да се утвърдят промените, наченати от Френската революция, и да се укрепят придобивките, извоювани от буржоазията. В 1815 г., когато монархията е възстановена, тези промени са така добре вкоренени, че е немислимо връщане към социалните схеми на предишния режим. Най-важните промени са въведени преди Наполеон: в 1799 г., когато той взема властта, вече е много късно за всякакво връщане към предишното статукво. Обаче въпреки монархическите си амбиции Наполеон всъщност помага да се разпространят в цяла Европа идеалите на Френската революция.

Освен това той оказва голямо, макар и косвено въздействие върху историята на Латинска Америка. Нахлуването му в Испания дотолкова отслабва испанското правителство, че в течение на няколко години то изгубва контрола си върху своите колонии в Латинска Америка. И тъкмо в този период на фактическа автономия се зараждат латиноамериканските движения за независимост.

Но сред всички Наполеоновы действия се откроява едно, което, макар и несвързано с главните му планове, има най-трайни и най-значителни последици. В 1803 г. Наполеон продава обширен къс земя на Съединените щати. Той си дава сметка, че ще се окаже трудно да се бранят от англичаните френските владения в Северна Америка, а освен това му липсват средства. Продажбата на Луизиана — може би най-голямата мирна сделка за земя в цялата история — превръща Съединените щати в нация с почти континентални размери. Трудно е да се каже какво биха представлявали Съединените щати без Луизиана; но несъмнено щяха да бъдат много различни от това, което са днес. Съмнително е дали без нея щяха да станат велика сила.

Наполеон, разбира се, не е единственият виновник за продажбата на Луизиана. Американското правителство очевидно също е изиграло някаква роля. Но френското предложение е било толкова изгодно, че вероятно всяко друго правителство би го приело, докато решението на френските власти да продадат Луизиана е резултат от произволната преценка на един-единствен човек — Наполеон Бонапарт.

35. ТОМАС ЕДИСОН

1847 — 1931

Всестранно развитият изобретател Томас Алва Едисон е роден в 1847 г. в градчето Милано в американския щат Охайо. Ходил е на училище само три месеца и директорът на училището го смятал за олигофрен!

Едисон създава първото си изобретение — гласозаписващ уред, когато е само на двайсет и една години. Уредът няма никакъв успех на пазара и след това Едисон заляга върху изобретяването на устройства, за които разчита, че ще намери пласмент. Малко след уреда за запис на гласове изобретява вид телеграф, разработен предимно за нуждите на фондовата борса, и го продава за четирийсет хиляди долара, огромна сума за онова време. Следват редица други изобретения и скоро Едисон става много богат и много известен. Може би най-оригиналното му изобретение е фонографът, който той патентова в 1877 г. Обаче много по-съществено за бита е изобретяването на познатата ни електрическа лампа в 1879 г.

Едисон не е първият човек, измислил електрическото осветление. Няколко години по-рано за осветяване на парижките улици вече са били използвани дъгови лампи. Но Едисоновата лампа заедно със създадената от него система за пренасяне на тока прави електрическото осветление много удобно за домашна употреба. В 1882 г. Едисоновата компания в Ню Йорк започва да произвежда електричество за домашни нужди. Производството на ток за битова употреба бързо се разпространява из целия свят.

Като създава първата компания, която доставя електричеството у дома, Едисон полага основите на огромна индустрия. В наши дни електроцентралата ни дава ток не само за осветление, но и за безброй домашни електрически уреди — от телевизора до пералнята. Освен това изобретената от него енергопроизводителна система стимулира чувствително използването на електричеството за индустрията.

Едисон има огромен принос и за създаването на кинокамерата и прожекторния апарат. Той внася важни подобрения в телефона, където неговият въглероден микрофон решително подобрява звука, в телеграфа и в пишещата машина. Между другите му открития са диктофонът, циклостилът и акумулаторът. Общо Едисон е патентовал повече от хиляда различни изобретения — наистина невероятно постижение.

Една от причините за изумителната му производителност е, че още в началото на дейността си той създава голяма работилница в Менло Парк, Ню Джърси, където наема група способни помощници. Това е прототипът на големите изследователски лаборатории, каквито по-късно създават много индустриални фирми. Организираната от Едисон съвременна, добре съоръжена изследователска лаборатория, в която много хора работят в екип, е едно от най-важните му изобретения, което, разбира се, не е могъл да патентова.

Едисон не е само изобретател; той се занимава и с производствена дейност и създава няколко индустриални компании. Най-важната от тях ще се окаже „Дженерал Електрик къмпани“.

Макар по темперамент да не е стопроцентов учен, Едисон има едно забележително научно постижение. В 1882 г. открива, че в условия на почти пълен вакуум електрическият ток може да преминава между две жици, които не се допират. Това явление, наречено Едисонов ефект, представлява значителен интерес не само за теорията, но намира и важно практическо приложение. След време то води до създаването на електронната лампа, а с това и до основите на електрониката.

Почти през целия си живот Едисон е страдал от силно увреден слух, но е компенсирал този недостатък с изумителната си работоспособност. Женил се е два пъти (първата му жена умира млада) и от всеки брак има по три дъщери. Умира в 1931 г. в Уест Ориндж, Ню Джърси.

За таланта на Едисон не може да има спор. Всички са съгласни, че той е най-големият изобретателски гений, живял някога. Списъкът на откритията му вдъхва страхопочитание, въпреки че повечето от тях може би щяха да бъдат направени от други трийсетина години по-късно. Но ако разгледаме всяко поотделно, ще видим, че нито едно от тях няма изключително важно значение. Електрическата лампа

например, макар и широко използвана, не е незаменима част от съвременния бит. Фактически флуоресцентните лампи, които работят върху съвсем друг принцип, също имат широко приложение, а всекидневието ни нямаше да бъде много по-различно, ако изобщо нямаше електрически лампи. Преди появата им са използвани свещи, маслени и газени лампи, които са смятани за относително добър източник на светлина.

Фонографът действително е умно изобретение, но кой ще се наеме да твърди, че той е преобразил живота ни така, както радиото, телевизията или телефонът? Освен това през последните години бяха създадени съвсем различни методи за звукозапис като касетофона и ако днес няхаме фонограф или грамофон, това едва ли би се усетило. Много от Едисоновите патенти са свързани с подобрения на вече съществуващи изобретения, и то в удобен за употреба вид. Но те, макар и съществени, не могат да имат важно значение в развитието на човешката история.

Въпреки че нито едно отделно изобретение на Едисон няма жизненоважно значение, не бива да забравяме, че те са повече от хиляда на брой. Тъкмо по тази причина поставихме Едисон по-високо от именити изобретатели като Гулиелмо Маркони и Аликзандър Грейъм Бел.

36. АНТОНИ ВАН ЛЕВЕНХУК

1632 — 1723

Антони ван Левенхук, човекът, открил микробите, е роден в 1632 г. в град Делфт, Холандия. Произхожда от средно буржоазно семейство и през по-голямата част от съзнателния си живот е заемал дребна длъжност в градската управа.

Голямото откритие на Левенхук се дължи на това, че любимото му занимание е била микроскопията. По онова време, разбира се, не е било възможно да си купиш микроскоп от магазина и Левенхук е конструирал сам своите уреди. Той не е бил професионален майстор на лещи, а и не е преминал обучение в тази област; но майсторлъкът, който е постигнал, е наистина забележителен и далеч надхвърля вещината на професионалистите от онова време.

Въпреки че оптическият микроскоп е бил изобретен цяло поколение преди Левенхук^[1], той не прибегва до него. Напротив, след много грижлива и прецизна изработка на малки лещи с много къс фокус Левенхук успява да постигне по-силно увеличение, отколкото дават съществуващите микроскопи.

Една от оцелелите негови лещи увеличава около 270 пъти, а има признаци, че е правил и по-силни.

Левенхук е изключително търпелив и внимателен наблюдател, който се отличава с много остро зрение и безгранична любознателност. С лещите си той изследва най-разнообразни материали — от човешкия косъм до кучешка сперма, от дъждовна вода до дребни насекоми, мускулни влакна, кожна тъкан и др. Води си старателно бележки и прави подробни рисунки на всичко, което наблюдава.

От 1673 г. Левенхук влиза в кореспонденция с английското Кралско научно дружество, водеща научна институция по онова време. Въпреки липсата на високо образование (завършил е само прогимназия и не знае друг език освен холандски) в 1680 г. е избран за негов член. Освен това става член-кореспондент и на Френската академия на науките.

Левенхук се е женил два пъти и има шест деца, които не са му оставили внуци. Радвал се е на добро здраве и е бил работоспособен до дълбока старост. Посещавали са го мнозина видни личности, между които руският цар (Петър Велики) и английската кралица. Умира в 1723 г. в родния си град Делфт на деветдесет години.

На Левенхук дължим не едно и две забележителни открития. Той пръв описва сперматозоидите и един от първите — червените кръвни телца. Противопоставя се на теорията за самозараждането на нисшите форми на живот и представя убедителни доказателства, че тя е неправилна. Успява да докаже например, че бълхите се размножават по обичайния за крилатите насекоми начин.

Най-голямото си откритие прави в 1674 г., когато за пръв път наблюдава микроби. Това е едно от най-великите бактериологични постижения в човешката история. В капка вода Левенхук открива цял един нов, неподозиран свят, който гъмжи от живот. Въпреки че сам той още не предполага това, този нов свят ще има огромно значение за хората. И наистина тези „микроскопични мънички твари“, които изследователят е наблюдавал, често имат власт над живота и смъртта ни. Изучавайки ги, Левенхук успява да открие микроби на всевъзможни места: в извори и локви, в дъждовната вода, в устата и в червата на хората. Той описва различни видове бактерии, както и протозои^[2], и определя техните размери.

Великото откритие на Левенхук ще намери практическо приложение едва по времето на Пастър, близо две столетия по-късно. Фактически целият предмет на микробиологията остава почти недокоснат до XIX век, когато се създават усъвършенствани микроскопи. Ето защо може да се твърди, че ако Левенхук не беше съществувал и не беше направил откритията си дотогава, това едва ли би имало някакво значение за напредъка на науката. Безспорно е обаче, че той е откривателят на микробите и че благодарение на него научният свят узнава за съществуването им.

Понякога се говори, че Левенхук само по чиста случайност се е натъкнал на важно научно откритие. Нищо не може да бъде по-далеч от истината. Откриването на микроорганизмите е естествена последица от това, че той усърдно конструира микроскопи с невиджани дотогава качества и проявява търпение и прецизност като

изследовател. С други думи, неговият успех е резултат от вещина и усилената работа — точно обратното на чистата случайност.

Откриването на микробите е едно от малкото наистина важни научни постижения, което се дължи най-вече на работата на един-единствен човек. Левенхук е работил сам. Откриването на едноклетъчните и бактериите няма предистория и — за разлика от повечето други успехи в биологията — в никакъв случай не е естествен резултат от натрупани преди това биологични познания. Този фактор заедно с прилагането на откритието му предопределят високото място на Левенхук в тази книга.

---

[1] Според едни изследователи микроскопът е изнамерен от холандеца Захарий Янсен (1590), а според други — от Корнелиус Дребел (1610). — Б. пр. ↑

[2] Протозоа (гр.) — едноклетъчни животински организми. — Б. ред. ↑

37. УИЛЯМ Т. Г. МОРТЪН

1819 — 1868

Името Уилям Томас Грийн Мортън вероятно не говори нищо на повечето читатели. Но той е много по-забележителен от редица други именити личности, защото е главният „виновник“ за обезболяването при хирургически операции.

Малко са откритията в цялата история, които обикновеният човек цени толкова високо и които така дълбоко се отразяват върху неговото състояние. Косите ти се изправят, като си представиш хирургията в онези дни, когато лекарят е трябвало да реже костите на пациент в пълно съзнание. Възможността да се пресече болката е наистина едно от най-големите благодеяния, което човек е направил на ближните си.

Мортън е роден в 1819 г. в Чарлтън, Масачузетс. Като младеж следва в Балтиморския колеж за зъбна хирургия. От 1842 г. практикува като зъболекар. Известно време (1842 — 1843) е съдружник на Хорас Уелс, малко по-възрастен от него зъболекар, който се интересува от обезболяващи средства. Но, както изглежда, съдружието между двамата не се оказало печелившо и приключва в края на 1843 г.

Година по-късно Уелс започва да прави опит с азотист окис (райски газ) като упойващо средство. И го използва ефикасно в зъболекарската си практика в Хартфърд, Кънектикът. Но за зла врага публичната демонстрация, която се залавя да направи в Бостън, излиза безуспешна.

Като зъболекар Мортън се специализира в поставянето на изкуствени зъби. За да стане както трябва, необходимо е първо да се извадят корените на старите зъби. По времето, когато още няма упойващи средства, това е крайно болезнено и е очевидна необходимостта, от някаква анестезия. Мортън правилно преценява, че райският газ няма да е достатъчно ефикасен за неговите цели и търси някакво по-силно средство.

Чарлз Т. Джаксън, ерудиран доктор и учен, когото Мортън познава, му предлага да използва етер. Упойващите му свойства са открити преди повече от триста години от прочутия швейцарски медик и алхимик Парацелз; едно-две съобщения в същия смисъл са публикувани и в началото на XIX век. Но нито Джаксън, нито някой от писалите на тази тема го е използвал при хирургична операция.

Етерът звучи многообещаващо за Мортън и той прави опити първо върху животни (в това число върху любимото си куче), а после и върху себе си. Най-сетне на 30 септември 1846 г. се представя идеална възможност да бъде изпробван и върху пациент. Някакъв човек на име Ебън Фрост влиза в Мортъновия кабинет с непоносим зъбобол и е готов да опита всичко, което би облекчило болката му при неизбежното вадене. Мортън използва етер и изважда зъба. Когато идва на себе си, Фрост заявява, че не е изпитал никаква болка. Подобър резултат едва ли би могъл да се очаква и Мортън вече предчувства успеха, славата и големите пари.

Въпреки че на операцията е имало очевидец, а на другия ден за нея е съобщено и във вестниците, тя не привлича широко внимание. Явно е необходима по-красноречива демонстрация. Ето защо Мортън помолва д-р Джон Уорън, старши хирург в Масачузетската главна болница в Бостън, да му позволи да покаже нагледно пред група медици своя метод за обезболяване. Д-р Уорън се съгласява и в болницата е насрочена демонстрация. Там на 16 октомври 1846 г. пред значителна аудитория от лекари и студенти по медицина Мортън обезболява с етер подлежащия на операция пациент Гилбърт Абът; след това д-р Уорън изважда тумор от врата му. Упойката се оказва напълно ефикасна и демонстрацията се радва на огромен успех. За нея мигновено съобщават много вестници и тя е пряката причина за широката употреба на упойки в течение на следващите няколко години.

Няколко дни след като Абът е опериран, Мортън и Джаксън подават молба за патент. Получават го още на следващия месец, но това не пречи да избухнат противоречия. Мортън настоява, че той има най-голяма заслуга за въвеждането на анестезията, но това се оспорва от неколцина медици и най-вече от Джаксън. На всичко отгоре надеждите на Мортън, че неговото нововъведение ще го направи богат, не се сбъдват. Повечето лекари и болници, които използват етера, не си

правят труда да отделят за автора проценти от приходите. Цената на съдебните дела около въпроса чия е заслугата скоро превишава средствата, които Мортън е получил за откритието си. Отчаян и обеднял, той умира в Ню Йорк в 1868 г., ненавършил четирийсет и девет години.

Ползата от обезболяването в стоматологията и при сериозни хирургически операции не подлежи на съмнение. Ето защо, когато преценяваме значението на Мортън, най-трудно е да решим доколко заслугата за въвеждането на анестезията трябва да бъде разделена между него и други лекари с претенции в тази насока. Главните между тях са Хорас Уелс, Чарлз Джаксън и Крофърд Лонг, медик от Джорджия. Мортън очевидно има далеч по-голям принос от останалите, за което му даваме и съответното място в тази класация.

Вярно е, че Хорас Уелс започва да прилага обезболяване в зъболекарската си практика близо две години преди Мортън да използва етер. Но анестезията на Уелс с райски газ няма и не може да има решаващо значение в хирургията. Въпреки някои добри свойства той просто не е достатъчно силна упойка, за да бъде използван самостоятелно при големи хирургически операции. Днес той върши работа в сложно съчетание с други обезболяващи средства, а понякога и в стоматологията. Етерът пък е изумително ефикасен и употребата му внесе коренни промени в хирургията. В много отделни случаи може да се намерят и по-добри от етера обезболяващи лекарства или техни комбинации. Но въпреки някои неудобства (лесно се възпламенява и обикновено предизвиква гадене след употреба) той си остава най-универсалната упойка, открита някога. Лесно се транспортира и прилага и, което е най-важното, съчетава безопасност и силно въздействие.

Крофърд Лонг (роден в 1815 и починал в 1878 г.) е медик от Джорджия, използвал етер при хирургическа операция още в 1842 г., т.е. четири години преди демонстрацията на Мортън. Лонг обаче публикува своите резултати чак в 1849 г., когато ползата от етера в хирургията вече е добре известна на лекарите благодарение на Мортъновата демонстрация. С други думи, от работата на Лонг полза са имали само шепа пациенти, докато Мортън е дал облекчение на много, много хора.

Чарлз Джаксън е предложил на Мортън да опита с етер и му е дал добри съвети как да го прилага на пациентите. Но самият Джаксън не го е използвал в решителна степен при хирургична операция и преди успешния опит на Мортън не се е постарал да информира медицинските среди за познанията си върху етера. Тъкмо Мортън, а не Джаксън рискува репутацията си, като прави публична демонстрация. Ако Гилбърт Абът беше умрял на операционната маса, Чарлз Джаксън надали щеше да поеме някаква отговорност за това.

Къде е мястото на Уилям Мортън в тази класация? Можем да направим уместно сравнение между Мортън и, да речем, Джоузеф Листър. И двамата са медици; и двамата са се прославили с въвеждането на нова техника или процедура, внесла коренни промени в хирургията и акушерството; фактически никой от тях не е първият, който използва тези нововъведения, огласени и популяризирани с негови усилия; всеки от тях трябва да сподели с други заслугите си. Поставяме Мортън по-високо от Листър, защото по принцип сме убедени, че практиката на анестезията е по-важна от въвеждането на антисептичните превръзки. Все пак съвременните антибиотици могат да компенсират донякъде липсата на антисептични средства при хирургична намеса. Но без упойка сложни и продължителни операции са невъзможни и дори по-прости процедури често се отлагат, а това може да бъде фатално. Публичната демонстрация на практично средство за обезболяване, извършена от Мортън в онази октомврийска утрин на 1846 г., е един от вододелите в човешката история. И може би нищо не обобщава по-добре постижението му от надписа върху неговия паметник:

УИЛЯМ Т. Г. МОРТЪН

Открил и възвестил обезболяващо,
от болки тежки той спаси ни;
хирургията мъка беше —
науката избави ни от болка.

38. ГУЛИЕЛМО МАРКОНИ

1874 — 1937

Гулиелмо Маркони, изобретателят на радиото, е роден в 1874 г. в Болоня, Италия. Произхожда от заможено семейство и се обучава при частни учители. В 1894 г., когато е двайсетгодишен, научава за опитите, извършени преди няколко години от Хайнрих Херц. Те категорично показват, че има невидими електромагнитни вълни, които се движат в пространството със скоростта на светлината. Маркони мигом се запалва от идеята, че с тях могат да се изпращат сигнали на големи разстояния, и то без проводници. Това ще даде възможност да се установят връзки, непостижими с телеграфа. Според този метод например може да се изпращат съобщения до кораби в открито море.

Само след една година — в 1895 г., Маркони успява да създаде апарат, който работи.

В 1896 г. той го показва в Англия и получава първия патент за това откритие. Скоро Маркони създава компания и първите „маркониграми“ са изпратени през 1898 г. Следващата година той успява да изпрати безжични съобщения през Ламанш. Макар че получава най-важния си патент в 1900 г., Маркони продължава да прави и да патентова много подобрения на откритието си. В 1901 г. успява да изпрати радиосъобщение през Атлантическия океан, от Англия до Нюфаундленд.

Значението на неговото изобретение красноречиво се потвърждава в 1909 г., когато параходът „Република“ се поврежда при сблъскване и започва да потъва в морето. Благодарение на радиотелеграфа бързо пристига помощ и всички пътници с изключение на шестима са спасени. Същата година Маркони е удостоен с Нобелова награда за откритието си. Следващата година той успява да предаде по радиотелеграфа съобщение от Ирландия до Аржентина — разстояние, което надхвърля десет хиляди километра.

Всички тези съобщения са предавани с точки и чертички, по Морзовата азбука. Вече се знае, че чрез радиовълни може да бъде

възпроизведен човешки глас, но това става едва в 1906 г.

Радиопредаванията в широк мащаб започват чак в началото на 20-те години, но след това популярността и значението на радиото нарастват много бързо.

Откритие с изключително ценни патентни права не може да не предизвика съдебни спорове. Но те бързо заглъхват след 1914 г., когато съдилищата признават очевидното първенство на Маркони. В по-късните си години той прави забележителни изследвания в областта на късите и ултракъсите вълни. Умира в Рим в 1937 г.

Тъй като Маркони е известен изключително като изобретател, ясно е, че неговото влияние е правопрпорционално на значението на радиото и преките му производни. (Маркони не е измислил телевизията, но радиото е много важен неин предтеча и ни се струва справедливо да му отдадем поне част от заслугата за появата ѝ.) Несъмнено безжичните комуникации са изключително нужни в съвременния свят. С тях се предават новини и забавни програми, използват се за военни цели и научни изследвания, в работата на полицията и т. н. Макар в някои отношения телеграфът (изобретен повече от половин век по-рано) да служи не по-зле, в много случаи радиото остава незаменимо. То ни свързва с автомобили, кораби в открито море, летящи самолети и дори с космолети. Радиото очевидно е позабележително изобретение от телефона, защото всяко телефонно съобщение може да бъде предадено и по радиото, докато радиоинформациите стигат и до места, недостъпни за телефона.

Класираме Маркони по-високо от Аликзандър Грейъм Бел просто защото безжичната връзка е много по-съществено откритие от телефона. Поставихме Едисон малко по-високо от Маркони заради огромния брой негови открития, въпреки че нито едно от тях не може да се сравнява с радиото. Тъй като радиото и телевизията са само малка част от практическото приложение на теоретичните постановки на Майкъл Фарадей и Джеймс Максвел, струва ни се справедливо Маркони да бъде класиран доста зад тях. От друга страна, очевидно е, че само шепа от най-изявените политически фигури са оказали такова въздействие върху света както Маркони, затова той заслужава доста високо място в тази класация.

39. АДОЛФ ХИТЛЕР

1889 — 1945

Трябва да признаем, че само с чувство на погнуса включваме Адолф Хитлер в тази книга. Неговото влияние е почти изцяло пагубно, тъй че нямаме никакво желание да величаем човека, чиято главна заслуга е смъртта на около трийсет и пет милиона души.

Адолф Хитлер е роден в 1889 г. в Браунау, Австрия. Като младеж прави безуспешни опити да стане художник, но се превръща в пламенен германски националист. През Първата световна война служи в германската армия, ранен е и получава два медала за храброст.

Поражението на Германия го изумява и разгневява. Трийсетгодишен, в 1919 г., той се включва в малка дясна мюнхенска партия, която скоро ще се назове Национал-социалистическа партия на германските работници (за по-кратко — Нацистка партия). След две години става безспорен неин водач (на немски — фюрер).

Под водачеството на Хитлер Нацистката партия бързо набира сили и през ноември 1923 г. прави опит за преврат, известен като „Мюнхенския пуч“. Когато опитът се проваля, Хитлер е арестуван, изправен на съд и осъден. Но е пуснат от затвора, след като излежава по-малко от година от присъдата си.

В 1928 г. Нацистката партия все още е малка. Но с настъпването на голямата икономическа криза в Америка избухва всеобщо недоволство от традиционните политически партии. Нацистите бързо набират мощ и през януари 1933 г., на четирийсет и четири години, Хитлер става канцлер на Германия.

Непосредствено след това Хитлер въвежда диктатура, като използва държавния апарат, за да смаже всяка съпротива. Не бива да се мисли, че този процес се свежда до постепенно ерозиране на гражданските права или на правата на обвинените криминални престъпници. Всичко става много бързо и често пъти нацистите дори не си правят труда да се занимават със съдебни дела. Много от политическите им противници са смазвани от бой или направо

избивани. Въпреки това в предвоенните години Хитлер има искрената подкрепа на повечето германци, защото успява да намали безработицата и да съживи икономиката.

Тогава Хитлер поставя Германия на пътя на завоеванията, който ще доведе до Втората световна война. Първите си териториални придобивки спечелва практически без бой. Англия и Франция, улисани в собствените си икономически проблеми, така отчаяно се нуждаят от мир, че не се намесват, когато Хитлер нарушава Версайския договор и започва да изгражда германската армия, нито когато неговите войски окупираат Рейнската област и строят там укрепления (март 1936 г.), нито когато със сила анексира Австрия (март 1938 г.). Те дори приемат мълчаливо (септември 1938 г.) анексирането на Судетската област, добре укрепения граничен район на Чехословакия. Международното споразумение, известно като Мюнхенски пакт, на което англичаните и французите разчитат да донесе „мир в наши дни“, оставя Чехословакия с вързани ръце и само няколко месеца по-късно Хитлер завзема останалата част от страната. На всеки етап той хитро съчетава аргументи в полза на действията си със заплахи, че ще започне война, ако желанията му не бъдат изпълнени, и всеки път западните демокрации отстъпват кротко. Англия и Франция обаче са твърдо решени да бранят Полша, следващата цел на Хитлер. Той бърза да вземе предпазни мерки, като през август 1939 г. подписва „пакт за ненападение“ със Сталин — всъщност агресивен съюз, с който двамата диктатори се разбират как да си поделят Полша. Девет дни по-късно Германия напада Полша, а след още шестнайсет дни същото прави и Съветският съюз. Въпреки че Англия и Франция обявяват война на Германия, Полша много скоро е разгромена.

1940 г. е знаменателна година за Хитлер. През април неговите армии поглъщат Дания и Норвегия. През май прегазват Холандия, Белгия и Люксембург. През юни Франция капитулира. Но по-късно същата година британците устояват на дълга поредица нападения на германските военновъздушни сили — прословутата „Битка за Англия“ — и Хитлер така и не успява да извърши нашествие в Британия.

През април 1941 г. той завладява Гърция и Югославия. През юни същата година напада и Русия, погазвайки пакта за ненападение. Неговите войски прекосяват огромни пространства от Съветския съюз, но не им се удава да се справят преди зимата с Червената армия.

Въпреки че вече воюва на два фронта — с Англия и с Русия, през декември 1941 г. Хитлер обявява война и на Съединените щати — само няколко дни след като японците нападат американската военноморска база в Пърл Харбър.

Към средата на 1942 г. Германия подчинява такава част от Европа, каквато никога не е владяна от която и да било държава; освен това тя държи и значителна част от Северна Африка. Повратът във войната настъпва през втората половина на 1942 г., когато Германия губи решителните битки в египетския Ел Аламеин и в руския Сталинград. След тези два удара военното щастие започва бързо да ѝ изменя.

Окончателното поражение на Германия изглежда вече неизбежно, но Хитлер не се отказва от тази авантюра. Независимо от страхотните загуби в жива сила и техника Германия продължава да воюва повече от две години след сталинградската битка. Жестокият край идва през пролетта на 1945 г. — на 30 април Хитлер, който се намира в Берлин, прибегва до самоубийство; седем дни по-късно Германия капитулира.

През годините, когато е на власт, Хитлер следва политика на геноцид, която няма равна на себе си в историята. Той е фанатичен расист, който храни особено злобна омраза към евреите. И публично си поставя за цел да заличи всички евреи от лицето на земята. При неговия режим нацистите изграждат големи концентрационни лагери, снабдени с масивни газови камери. Във всяка страна, попаднала в ръцете на Хитлер, се устройват хайки срещу невинни мъже, жени и деца, които намират смъртта си в тези камери. Само за няколко години в тях са умъртвени близо 6 000 000 евреи.

Но те не са единствените жертви на Хитлер. При неговия режим са избити чудовищен брой руснаци и цигани, както и много други, смятани за низшестоящи в расово отношение или за врагове на държавата. Не бива да си въобразяваме, че тези убийства са спонтанни действия, извършени в разгара на ожесточени битки. Хитлеровите лагери на смъртта са така съзнателно и грижливо организирани, както се изгражда голямо търговско предприятие. Водят се регистри, определят се квоти, убитите старателно се претърсват за златни пломби и венчални халки, а от труповете на жертвите се произвежда сапун. Хитлер дотолкова е бил увлечен в тази смъртоносна програма,

че дори към края на войната, когато Германия страда от недостиг на гориво за домашни и военни нужди, конските вагони все още се носят към лагерите на смъртта в изпълнение на своята гнусна и военнорезполезна задача.

Има няколко основания да смятаме, че славата на Хитлер няма да е бързопреходна. Преди всичко, в очите на широки кръгове от хора той е най-големият злодей на всички времена. Щом като Нерон и Калигула, чиито безобразия са нищо в сравнение с неговите, се помнят добре вече двайсет века и са символи на жестокостта, спокойно можем да предречем, че славата на Хитлер, който безспорно е най-големият злодей в историята, ще се носи още векове наред. Разбира се, Хитлер ще се помни, защото е и главният виновник за Втората световна война, най-голямата, която светът познава. След появата на ядреното оръжие вече е много малка вероятността сблъсък от подобен мащаб да избухне в бъдеще. Така че дори след две-три хиляди години Втората световна война ще остане едно от най-големите събития в историята.

Хитлер ще бъде известен и с целия си необичаен и интересен живот. Изумително е, че този чужденец (да не забравяме, той е роден в Австрия, а не в Германия) без политически опит, без средства и политически връзки успява за по-малко от четиринайсет години да се домогне до ръководния пост на една голяма световна сила. Ако съдим по способността му да увеличи масите, можем да кажем, че Хитлер е най-даровитият оратор в цялата история. И накрая, пълчените методи, с които упражнява властта си, няма да бъдат забравени скоро.

Може би няма друга фигура в историята, която да е оказала такова влияние върху живота на съвременниците си. Освен десетките милиони, загинали във войната, избухнала по негова вина, и в нацистките концентрационни лагери, милиони още остават без покрив или животът им е напълно съсипан.

При всяка преценка за Хитлеровото влияние трябва да се вземат под внимание два фактора. Първо, голяма част от събитията през този период вероятно изобщо нямаше да се случат, ако не беше Хитлер. В това отношение той се различава рязко от личности като Чарлз Дарвин или Симон Боливар. Вярно е, разбира се, че самото положение в Германия и Европа улесни Хитлер. Неговите милитаристични и антисемитски изказвания например сигурно са намирали отзвук сред мнозина от слушателите му. Но пък и няма признаци, че в

мнозинството си германците от 20-те и 30-те години са очаквали или искали правителството им да следва екстремистка политика като Хитлеровата, както и няма признаци, че други немски лидери биха следвали евентуално същата политика. Събитията от Хитлерово време не бяха предвидени поне приблизително от нито един външен наблюдател.

И второ, цялото нацистко движение се доминира в изключителна степен от един-единствен водач. Маркс, Ленин, Сталин и други изиграха важна роля за възхода на комунизма. Но националсоциализмът няма бележит водач нито преди Хитлер, нито след него. Той изведе нацистите до властта и през цялото време поддържа ръководната си роля. Когато умря, с него умряха Нацистката партия и нейното правителство.

Макар че влиянието на Хитлер върху живота на неговите съвременници е толкова голямо, върху бъдните поколения то очевидно ще бъде слабо. Хитлер не можа да осъществи нито една от главните си цели и ако все пак окаже някакво въздействие върху следващите поколения, то ще бъде в посока, обратна на замислената от него. Например Хитлер много държеше да разшири влиянието и територията на Германия. Но новите му завоевания, макар и огромни, се оказаха мимолетни — днешна Германия заема по-малка територия, отколкото имаше, когато той завзе властта.

Хитлер изгаряше от желание да унищожи евреите; но само петнайсет години след идването му на власт възникна първата от 2000 години насам независима еврейска държава. Хитлер ненавиждаше и комунизма, и Русия. Обаче непосредствено след смъртта му и донякъде в резултат на започнатата от него война руснаците успяха да разширят своя контрол над голяма част от Източна Европа и комунистическото влияние в света се разрасна чувствително. Хитлер презираше демокрацията и се надяваше да я заличи не само в други страни, а и в самата Германия. Въпреки това Германия днес е действена демокрация, а гражданите ѝ проявяват по-голяма нетърпимост към авторитарната власт, отколкото всяко германско поколение преди Хитлер. Каква е равносметката от това необичайно съчетание — огромно влияние върху съвременниците и незначително върху бъдните поколения? Въздействието на Хитлер по онова време е толкова огромно, че на тази база той трябва да заеме доста почетно

място в нашата класация. Но пък се налага да го поставим много по-назад от Ши Хуанг Ти, Октавиан Август и Чингис Хан, чиято дейност е оставила следи векове след тях. Най-близкият паралел е с Наполеон и Александър Велики. Така погледнато, Хитлер е разбунил света дори повече от тях; но го поставяме малко по-ниско от двамата, тъй като те са оказали по-дълготрайно влияние.

40. ПЛАТОН

427 ПР. ХР. — 347 ПР. ХР.

Идеите на древногръцкия философ Платон са отправна точка на западната политическа философия и на голяма част от нашата нравствена и метафизична мисъл. Неговите разсъждения на тези теми се четат и изучават повече от 2300 години. В този смисъл Платон е един от великите предтечи на западната мисъл.

Платон, който произхожда от бележит атински род, е роден около 427 г. пр. Хр. Като младеж се сближава с именития философ Сократ, който става негов приятел и учител. В 399 г. пр. Хр. Сократ, тогава седемдесетгодишен, е изправен пред съда по мъгляви обвинения в безбожие и развращаване на атинската младеж. Осъден е на смърт и присъдата е изпълнена.

Умъртвяването на Сократ — когото Платон нарича „най-мъдрия, най-справедливия и най-свестния от всички хора, които познавам“ — оставя у него трайна неприязън към демократичното управление.

Скоро след смъртта на Сократ Платон напуска Атина и през следващите десет-дванайсет години пътува по чужбина. Към 387 г. пр. Хр. се завръща в Атина, където основава школа — Академията^[1], която работи повече от деветстотин години.

През останалите четирийсет години от живота си Платон се занимава в Атина предимно с философия — преподава и пише. Най-бележитият му ученик е Аристотел, който постъпва в Академията на седемнайсет години, когато Платон е на шейсет. Платон умира осемдесетгодишен в 347 г. пр. Хр.

Платон е написал трийсет и шест съчинения, повечето на политически и нравствени теми, но има и произведения по въпроси на метафизиката и теологията. Очевидно не е възможно да обобщим съчиненията му в няколко изречения. Но с риск да опростим идеите му, ще се опитаме да резюмираме главните политически възгледи, изложени в най-прочутото Платоново произведение — „Републиката“, където са застъпени схващанията му за идеалното общество.

Най-добрата форма на управление, внушава Платон, е аристокрацията. Под това той разбира не наследствена аристокрация или монархия, а аристокрация по заслуги — с други думи, управление на най-свестните и най-мъдрите личности в държавата. Те трябва да се избират не чрез вота на гражданите, а чрез кооптация^[2].

Лицата, които вече са членове на управляващата класа на наставниците (управници-мъдреци), трябва да допускат в редиците си нови хора само въз основа на личните им качества. Платон смята, че всички — и мъже, и жени — трябва да получат възможност да покажат, че са годни да станат членове на класата на наставниците. Платон е първият от големите философи и дълго време ще остане единственият, който застъпва идеята за пълно равенство между двата пола. За да се осигури равна възможност за всички, Платон предлага децата да се възпитават и обучават от държавата. Първо, те трябва да получат цялостна физическа подготовка, като не се пренебрегват музиката, математиката и други академични дисциплини. На няколко етапа те полагат обстойни изпити. Младежите с по-нисък успех се пренасочват към стопанската дейност на обществото, а отличилите се продължават да учат. Допълнителното обучение включва не само нормалните учебни дисциплини, но и философия, под което Платон разбира неговата метафизична доктрина за идеалните форми.

На трийсет и пет години на младежите, показали убедително, че са овладели теоретичните принципи, им предстои още петнайсетгодишно обучение, което включва практическа работа. И само онези, които докажат, че са в състояние да използват наученото в житейската практика, могат да бъдат допуснати в класата на наставниците. Предпочитани са младежите, показали недвусмислено, че отделят живо внимание на общественото благополучие.

Членството в класата на наставниците не бива да служи за примамка. Не се предполага те да бъдат богати. Допуска се само минимално количество лична собственост и нямат право на частни къщи. Те ще получават точно определена заплата (не много висока) и не могат да притежават нито злато, нито сребро. Не им е разрешено и да създават отделни семейства — те ще се хранят общо, съпругите и съпрузите също са общи. Наградата за тези философи-царе не е материалното богатство, а задоволството от това, че служат на

обществото. Такива са накратко вижданията на Платон за идеалната република.

„Републиката“ е четиво, предпочитано от мнозина векове наред. Трябва да отбележим обаче, че политическата система, описана в нея, не е послужила за модел на нито едно гражданско правителство. В отрязъка между Платоновото и нашето време в повечето европейски държави са властвали наследствени монархии. През последните столетия някои страни възприеха демократична форма на управление: освен това има военна диктатура или демагогска тирания, какъвто е случаят с Хитлер и с Мусолини. Нито една от тези власти не прилича на Платоновата идеална република. Теориите на Платон никога не са възприемани от някоя политическа партия, нито пък са служили за база на политически движения, както теориите на Карл Маркс. В такъв случай трябва ли да стигнем до извода, че, макар и почитани, Платоновите съчинения са останали напълно пренебрегнати в практиката? Не, струва ни се. Вярно е, че нито едно гражданско правителство в Европа не е оформяно по Платоновия модел; но пък има поразително сходство между положението на католическата църква в средновековието и Платоновата класа на наставниците. И при нея съществува самовъзпроизвеждащ се елит, а на членовете му се вътълпява една официална философия. По принцип всички мъже независимо от произхода си имат право да останат членове на духовенството (жените изобщо не влизат в сметката). Също по принцип духовните лица не могат да се женят и се предполага, че трябва да се ръководят в дейността си само от грижата за своето паство, а не от желание да се обогатяват.

Платоновите идеи дават отражение и върху управленската структура на Съединените щати. Мнозина членове на американското Конституционно събрание са познавали политическите възгледи на Платон. Разбира се, целта е била американската конституция да даде поле за изява на народната воля. Но имало е и друга цел — да осигури възможност за управници да се избират най-умните и най-свестните.

Когато оценяваме значението на Платон, бедата е там, че неговото влияние през вековете е хем широко, хем някак неусетно и косвено. Освен политическите му теории, неговите разсъждения върху нравствеността и метафизиката са въздействали на мнозина философи след него. Ако в тази класация Платон е поставен значително по-ниско

от Аристотел, то е главно защото Аристотел е и забележителен учен, и философ. От друга страна, поставяме Платон по-високо от мислители като Томас Джеферсън и Волтер, тъй като техните политически възгледи са въздействали върху света в течение само на две-три столетия, докато влиянието на Платон остава непоклонимо повече от двайсет и три века.

---

[1] Името „Академия“ произхожда от „градината на Академ“ (митичен герой), където се събирали на дебати атинските философи и където Платон основава и своята школа. — Б. пр. ↑

[2] Кооптация (лат.) — самопопълване на изборна организация или законодателно тяло, без допитване до органа, който е определил първоначалния им състав. — Б. ред. ↑

41. ОЛИВЪР КРОМУЕЛ

1599 — 1658

Оливър Кромвел, блестящият военен предводител, който в английската гражданска война изведе парламентарните сили до победа, е вдъхновителят за установяване на парламентарната демокрация като форма на управление в Англия.

Кромвел е роден в 1599 г. в Хънтингтън. В младежките си години живее в една Англия, разкъсвана от религиозни противоречия и управлявана от крал, който непоколебимо вярва в абсолютната монархия. Самият Кромвел, провинциалист от знатен произход, е предан пуритан. В 1628 г. е избран за член на парламента, но остава в него кратко време, тъй като на следващата година крал Чарлз I го разпуска и решава да управлява страната еднолично. Едва в 1640 г., когато му трябва пари, за да води война против шотландците, кралят свиква нов парламент. Този нов парламент, чийто член отново е Кромвел, настоява за мерки, които да гарантират, че кралят няма да възстанови деспотичната си власт. Чарлз I обаче не желае да бъде подчинен на парламента и в 1642 г. избухва война между кралските привърженици и застъпниците на парламента.

Кромвел взема страната на парламентарните сили. Той се завръща в Хънтингтън и организира кавалерия, която да воюва срещу краля. В четиригодишната битка неговите забележителни воински способности му печелят все по-голямо признание. Кромвел играе главната роля както в съдбоносното сражение при Марстън Мур (2 юли 1644 г.), което бележи поврат във военните действия, така и в решителния бой край Нейзби (14 юни 1645 г.). В 1646 г. войната приключва. Чарлз I е пленен, а Кромвел е всепризнат като победоносен предводител на парламентарните сили.

Но мир не настъпва, защото парламентарните сили са разделени на фракции, които преследват доста различни цели, и защото кралят, който знае това, отказва да се примири. След година започва втора гражданска война, предизвикана от опита на избягалия от

пленничество крал да събере своите бойни сили. В резултат на подновения конфликт кралските сили са разгромени от Кромуел, по-умерените членове на парламента са отстранени, а Чарлз I е екзекутиран през януари 1649 г.

Сега Англия става република (наречена камънуелт), управлявана временно от държавен съвет, чийто председател е Кромуел. Но роялистите скоро набират сили в Ирландия и Шотландия. Те дават подкрепата си на бъдещия Чарлз II, сина на екзекутирания крал. Това предизвиква нахлуването на войските на Кромуел в Ирландия и Шотландия. Продължителните бойни действия завършват в 1652 г. с пълен разгром на роялистките сили.

Сега, когато битките са приключили, е време да се установи ново управление. Остава обаче въпросът каква конституционна форма да има то. Докато Кромуел е жив, този въпрос остава неразрешен. Пълководецът пуритан е извел до победа противниците на абсолютната монархия; но нито победата, нито престижът му са достатъчни, за да разрешат социалните конфликти на последователите му и да ги накарат да се споразумеят за нова конституция. Тези конфликти се преплитат дълбоко и с религиозните вражди, които разделят протестантите както едни от други; така и от римокатолиците.

Когато Кромуел поема властта, от Дългия парламент от 1640 г. е останало само едно незначително, непредставително екстремистко малцинство, така нареченият Ръмп-парламент, т. е. остатъци. Отначало Кромуел се мъчи да се спогоди с него за произвеждането на нови избори. Но не успява и го разпуска със сила. Оттогава до смъртта на Кромуел се създават и разпускат три различни парламента. Приемат се две различни конституции, ала не намират задоволително приложение. През целия този период Кромуел управлява с помощта на армията. Фактически той е военен диктатор. Но многократните му опити да въведе демократични процедури, както и отказът му да се възкачи на трона, който му предлагат, показват, че той не се стреми към диктатура; тя просто е неизбежна, тъй като последователите му не са способни да установят резултатно управление.

От 1653 до 1658 г. Кромуел управлява Англия, Шотландия и Ирландия, носейки титлата лорд-протектор. През тези години той осигурява на Британия, общо взето, добро управление и порядъчна администрация. Подобрява някои от прекалено строгите закони и

подкрепя образованието. Кромвел е привърженик на религиозната търпимост и позволява на евреите да се настанят отново в Англия и да изповядват своята религия. (Преди това крал Едуард I ги е прогонил и повече от три столетия те са били изгнаници.) Кромвел води и успешна външна политика. Умира в Лондон от малария в 1658 г.

Наследява го най-големият му син — Ричард Кромвел, който обаче управлява кратко време. В 1660 г. на трона е възстановен Чарлз II. Трупът на Оливър Кромвел е изровен от гроба и увисва на бесилка. Този злонамерен акт не може да скрие факта, че битката за абсолютна монархия е изгубена. Чарлз II много добре разбира това и не се опитва да оспори върховенството на парламента. Когато приемникът му Джеймс II се мъчи да възстанови абсолютната монархия, той скоро е свален с безкръвна революция през 1688 г. В резултат се стига до заветната цел на Кромвел — конституционна монархия, в която кралят стои по-ниско от парламента, и до политика на религиозна търпимост.

През трите столетия след смъртта на Оливър Кромвел неговият характер не е престанал да бъде предмет на спорове. Многобройните му критици го изобличават като лицемер, като изтъкват, че докато все настоявал за върховенството на парламента и се противопоставял на абсолютизма, фактически установил военна диктатура. Но преобладава мнението, че преклонението на Кромвел пред демокрацията е напълно искрено, въпреки че независими от него обстоятелства са го принуждавали да упражнява понякога диктаторска власт. Хората, които споделят това мнение, отбелязват, че той никога не е бил неискрен, че е отказал короната и е отричал постоянната диктатура. Управлението му обикновено е било умерено и толерантно.

Как да оценим цялостното влияние на Кромвел върху историята? Разбира се, той е известен най-вече като блестящ военен командир, разгромил роялистките сили в английската гражданска война, и това е главното му значение. Тъй като в началото на войната, преди Кромвел да излезе начело, парламентаристите търпят поражения, много е възможно, ако не беше той, те да не стигнат до окончателната победа. Успехите на Кромвел довеждат до това, че в Англия се установява и поддържа демократично управление.

Не бива да се мисли, че рано или късно всичко това бездруго щеше да стане. През XVII век по-голямата част от Европа се движи по пътя на абсолютизма; победата на демокрацията в Англия е събитие,

което противостои на общата тенденция. По-късно примерът на английската демокрация ще изиграе важна роля във френското Просвещение и Френската революция и в крайна сметка — в установяването на демократични управления в Западна Европа. Освен това няма съмнение, че победата на демократичните сили в Англия има съществен принос и за установяването на демокрация в Съединените щати и в други бивши английски колонии като Канада и Австралия. Макар че самата Англия заема много малка част от света, демокрацията тръгва от нея към райони, които съвсем не са малки.

Щяхме да поставим Оливър Кромвел по-високо, ако не се налагаше да отдадем на философа Джон Лок почти равна заслуга за установяването на демократични институции в Англия и Съединените щати. Трудно е да преценим относителното значение на Кромвел, човек най-вече на действието, и на Лок, човек на идеите. Но ако вземем под внимание духовния климат по времето на Лок, можем да кажем, че подобни на неговите идеи вероятно скоро щяха да възникнат дори Лок да не беше съществувал. А без Кромвел парламентарните сили почти сигурно щяха да изгубят войната.

42. АЛИКЗАНДЪР ГРЕЙЪМ БЕЛ

1847 — 1922

Аликзандър Бел, изобретателят на телефона, е роден в Единбург, Шотландия, в 1847 г. Макар че е посещавал само няколко години училище, има добро образование — обучават го майка му и баща му, а и сам заляга над учението. Интересът на Бел към възпроизвеждането на гласове възниква съвсем естествено — баща му е бил специалист в областта на фонетиката, занимавал се с изправяне на лош изговор и преподавал на глухи.

В 1871 г. Бел се преселва в Бостън, САЩ. В 1875 г. там прави открития, които довеждат до създаването на телефона. През февруари 1876 г. иска патент за изобретението си и след няколко седмици го получава. (Интересно е да отбележим, че в същия ден, но малко по-късно от Бел, друг човек на име Илайша Грей подава молба за патентоване на подобно устройство.)

След като молбата му за патент е удовлетворена, Бел представя изобретението си на Централното изложение във Филаделфия. То предизвиква голям интерес и е отличено с награда. Въпреки това компанията „Уестърн Юниън Телеграф“, на която предлагат срещу 100 000 долара правата върху изобретението, отказва да ги купи. Затова през юли 1877 г. Бел и сътрудниците му създават собствена компания, предшественичка на днешната Ей Ти Ти (Американ Телефон енд Телеграф Къмпани). Телефонът скоро се радва на небивал търговски успех, докато накрая Ей Ти Ти става най-голямата частна корпорация в света. (Впоследствие тя се разпада на няколко по-малки компании.)

Бел и съпругата му, която през март 1879 г. държи около 15 процента от акциите на телефонната компания, едва ли са имали представа какви фантастични печалби ще донесе тя. За седем месеца те продават по-голямата част от акциите си на средна цена 250 долара едната. През ноември те се продават вече по 1000 долара едната. (Предишния март, когато акциите вървят по 65 долара, съпругата на Бел го умолява да разпродават незабавно, тъй като се страхува, че те

никога вече няма да стигнат споменатата цена!) През 1881 г. двамата разпродават неразумно една трета от останалите им акции. Въпреки това в 1883 г. вече разполагат с около един милион долара.

Макар че забогатява благодарение на откритието си, Бел нито за миг не се отказва от изследователската си работа и успява да изобрети още няколко полезни, макар и не толкова важни приспособления. Интересите му са разнообразни, но главната му грижа си остава да помага на глухите. Жена му всъщност е глухо момиче, което той някога е обучавал. Ражда двама синове и две дъщери, но момчетата умират още съвсем малки. В 1882 г. Бел получава американско гражданство. Умира в 1922 г.

Когато оценявахме влиянието на Бел, се ръководехме от значението на неговото изобретение — телефона. Според нас то е съществено, защото малко са откритията, така широко навлезли в бита ни и оказали толкова огромно въздействие върху него.

Поставяме Бел малко по-ниско от Маркони, тъй като радиото има по-разнообразно приложение. Един телефонен разговор може по принцип да се води и чрез радиото, но в много случаи (да речем, връзка със самолет по време на полет) телефонът не може да замени радиото. Да беше само това съображение, щяхме да класираме Бел значително по-ниско от Маркони. Обаче трябва да имаме предвид два други фактора. Първо, отделният телефонен разговор може да се води и по радио, но би било изключително трудно цялата ни телефонна мрежа да се замени равностойно със съответна радиосистема. Второ, Бел е първият човек, открил начин за възпроизвеждане на звука. Нещо повече, по-късно неговият метод, макар и приспособен, се използва от изобретателите на радиоприемника, грамофона и други уреди от този род. Отчитайки това влияние, поставяме Аликзандър Бел само малко по-ниско от Маркони.

43. АЛИКЗАНДЪР ФЛЕМИНГ

1881 — 1955

Аликзандър Флеминг, откривателят на пеницилина, е роден в 1881 г. в Локфийлд, Шотландия. След като завършва медицинската школа в лондонската болница „Света Мария“, Флеминг се залавя с изследвания в имунологията. По-късно, като военен лекар през Първата световна война, насочва вниманието си към инфектирани рани и забелязва, че голяма част от антисептичните средства увреждат телесните клетки дори повече, отколкото вредят на микробите. Дава си сметка, че му е необходимо някакво лекарство, което ще унищожава бактериите, без да вреди на човешките клетки.

След войната се връща в болницата „Света Мария“ и продължава да се занимава с изследванията си. В 1922 г. открива субстанция, която нарича лизозим. Той се произвежда от човешкото тяло, състои се от слюз и сълзоподобна течност и не е вреден за телесните клетки. Лизозимът унищожава някои микроби, но за жалост не и онези, които са особено опасни за човека. Това откритие, макар и интересно, няма голямо значение.

Флеминг стига до големия си успех едва в 1928 г. Изложена на въздух, една от лабораторните му стафилококови култури хваща плесен. Флеминг забелязва, че там, където е плесенясало, бактериите са изчезнали. Той правилно стига до извода, че плесента произвежда някаква субстанция, която унищожава стафилококовите бактерии. Не след дълго Флеминг успява да докаже, че това вещество спира развитието и на много други вредни бактерии. Субстанцията, наречена от него пеницилин по името на плесента (пеницилинум нотатум), която я произвежда, се оказва напълно безвредна както за хората, така и за животните.

Получените от Флеминг резултати са публикувани в 1929 г., но почти никой не им обръща внимание. Флеминг е отбелязал, че пеницилинът би могъл да намери голямо приложение в медицината. Обаче не бил в състояние да разработи метод за пречистването му и

повече от десет години това чудодейно лечебно средство остава в забвение.

Най-после в края на 30-те години двама английски медици — Хауард Уолтър Флори и Ернст Борис Чейн — попадат на Флеминговата публикация. Те повтарят опита му и постигат същите резултати. После пречистват пеницилина и го изпробват върху лабораторни животни. През 1941 г. експериментират и върху болни хора. Опитите им показват недвусмислено, че новото лекарство има изумителен ефект.

С подкрепата на британските и американските власти на сцената излизат фармацевтичните компании и сравнително скоро разработват технология за производство на пеницилин в големи количества. Отначало той се използва само за военни, пострадали в сраженията, но през 1944 г. с него вече се лекуват и цивилни както в Британия, така и в Америка. Когато в 1945 г. войната завършва, пеницилинът намира приложение в целия свят.

Откриването на пеницилина дава голям тласък на изследователските търсения за други антибиотици, които скоро довеждат до изнамирането на много „чудотворни лекарства“. Въпреки това пеницилинът остава най-широко употребяваният антибиотик.

Една от причините за продължаващото му господство е, че действа ефикасно срещу най-различни вредни микроорганизми. Той лекува сифилис, гонорея, червена треска и дифтерит, някои форми на артрит, бронхит, менингит, отравяне на кръвта, циреи, костни инфекции, пневмония, гангрена и различни други заболявания.

Друго негово предимство е голямата му безопасност. Дози от 50 000 единици пеницилин дават резултат при някои инфекции: но има случаи, когато са инжектирани 100 милиона единици дневно, без да има лош страничен ефект. Вярно, някои са алергични към пеницилина, но за повечето хора това лекарство е идеалното съчетание от ефективност и безопасност. Пеницилинът вече е спасил живота на милиони и несъмнено в бъдеще ще спаси поне още толкова, затова едва ли някой ще оспори значението на Флеминговото откритие. Разбира се, точното място на Флеминг в тази книга ще зависи от това, каква част от заслугата ще отдадем на Флори и Чейн. Смятаме, че големият дял от нея се пада на Флеминг, който е главният автор на откритието. Без него може би щяха да изминат години, докато пеницилинът бъде открит. Веднъж публикувани неговите резултати,

рано или късно неминуемо щеше да се стигне до подобрена технология за производство и пречистване на пеницилин.

От щастливия си брак Флеминг има едно дете. В 1945 г. той е удостоен с Нобелова награда за откритието си, която разделя с Флори и Чейн. Флеминг умира в 1955 г.

44. ДЖОН ЛОК

1632 — 1704

Прочутият английски философ Джон Лок е първият, който обобщава в смислена форма основните идеи на конституционната демокрация. Те оказват силно въздействие както на създателите на Съединените щати, така и на много от видните философи на френското Просвещение.

Роден е в 1632 г. в Рингтън, Англия. Завършва Оксфордския университет, където в 1656 г. получава титлата бакалавър, а в 1658-ма — магистър. Като младеж проявява голям интерес към науката, а на трийсет и шест годишна възраст е избран за член на Кралското научно дружество. Установява приятелски връзки с известния химик Робърт Бойл, а по-късно се сприятелява и с Айзък Нютън. Проявява интерес и към медицината и в тази област получава бакалавърска титла, но практикува рядко.

Повратен момент в живота на Лок е запознанството му с граф Шафтсбъри, на когото става секретар и семеен лекар. Шафтсбъри е виден изразител на либерални политически идеи и крал Чарлз II го праща за известно време в затвора заради политическата му дейност. В 1682 г. Шафтсбъри забягва в Холандия, където умира следващата година. Лок, който поради близките си връзки с него също е заподозрян, избягва в Холандия в 1683 г. Остава там, докато крал Джеймс II, приемникът на Чарлз, е свален от успешната революция в 1688 г. Лок се завръща в родината си в 1689 г. и остава да живее там. Не се оженва и умира в 1704 г.

Лок става известен най-вече с книгата си „Съчинение за човешкото разбиране“ (1690), в която разглежда произхода, естеството и пределите на човешкото знание. Неговите възгледи са в основата си емпирични, явно повлияни от Франсиз Бейкън и Рене Декарт. На свой ред идеите на Лок оказват влияние върху философи като Джордж Баркли, Дейвид Хюм и Имануел Кант. Въпреки че това съчинение на Лок е най-оригиналният му труд, едно от прочутите класически

произведения на философията, то оказва по-малко въздействие върху историческото развитие, отколкото неговите политически произведения.

В „Писмо за търпимостта“ (чието първо издание в 1689 г. е анонимно) Лок поддържа възгледа, че държавата не бива да пречи на свободната верска изява. Лок не е първият англичанин, който се обявява за религиозна търпимост на всички протестантски секти; обаче убедителните му аргументи в полза на търпимостта увеличават обществената подкрепа на неговите схващания. Освен това Лок разширява принципа за търпимостта, който според него трябва да се отнася не само за християните: „... от гражданските права не бива да се изключват заради вероизповеданието си нито езичници, нито мохамедани, нито евреи“. Лок обаче е на мнение, че търпимостта не трябва да се отнася за католиците, които според него дължат вярност на чужд господар, а не на атеизма. Според съвременните норми не би трябвало да го смятаме за особено толерантен, ала здравият разум изисква да го преценяваме според господстващите по негово време идеи. Фактически за неговите читатели са били много по-убедителни аргументите му в полза на религиозната търпимост, отколкото изключенията, които допуска. Благодарение отчасти на произведенията на Лок в наши дни религиозната търпимост вече се отнася и за онези групи, които той е изключвал от този принцип.

Още по-голямо значение имат неговите „Два трактата за управлението“ (1689), в които Лок излага основните идеи на либералната конституционна демокрация. Въздействието на този труд върху политическата мисъл в целия англоезичен свят е много дълбоко. Лок твърдо вярва, че всеки човек притежава естествени права, които включват не само право на живот, но и на лична свобода и право на собственост. Главната задача на властта, твърди Лок, е да закриля всеки човек и имуществото на поданиците. Понякога наричат това схващане „теория на нощния страж за управлението“.

Като отрича така нареченото божествено право на кралете, Лок поддържа убеждението си, че всяко управление получава власт само със съгласието на управляваните. „Свободата на всеки човек в обществото означава, че той не е подчинен на никоя друга законодателна власт освен на тази, установена със съгласието на поданиците.“ Лок подчертава дебело идеята за обществения договор.

Тя е заимствана донякъде от произведенията на по-ранния английски философ Томас Хобс (1588–1679). Но докато Хобс използва идеята за обществения договор, за да оправдае абсолютизма, според Лок общественият договор може да бъде отменен:

„...когато законодателите се стремят да отнемат и унищожат имуществото на хората или да ги сведат до положението на роби на една произволна власт, те се поставят в състояние на война с народа, който тогава вече не е подчинен никому и му остава само обичайният изход, който Бог е дал на всички за борба против силата и насилието.“

И още: „...у народа все още остава върховната власт да отмени или измени законодателството, когато реши, че даден законодателен акт влиза в противоречие с доверието, оказано на законодателите.“ Лок отстоява решително правото на революция. Повлиял е на Томас Джеферсън и други американски революционери.

Той е привърженик на принципа за разделение на властите; но смята, че законодателната власт трябва да стои над изпълнителната (и следователно над съдебната, която според него е част от изпълнителната). Привърженик на върховенството на законодателната власт, Лок положително би се противопоставил на правото на съдилищата да обявяват за неконституционни някои законодателни актове.

Макар да вярва твърдо в принципа, че решителната дума има мнозинството, Лок все пак дава да се разбере, че никоя власт не разполага с неограничени права: Мнозинството не може да нарушава естествените права на хората и не е свободно да ги лишава от правото на собственост. Управлението може да отнема собственост само със съгласието на управляваните.

От всичко това става ясно, че Лок е изразил по същество главните идеи на американската революция почти цяло столетие преди нея. Силно впечатление прави влиянието му върху Томас Джеферсън. Идеите на Лок проникват и на Европейския континент — по-конкретно във Франция, където са косвеният фактор, който довежда до Френската революция и до френската Декларация за правата на човека.

Макар личности като Волтер и Томас Джеферсън да са попрославени от Лок, произведенията му предхождат техните и са им оказали силно въздействие. Ето защо логично е, струва ни се, той да стои по-напред от тях в тази книга.

45. ЛУДВИГ ВАН БЕТХОВЕН

1770 — 1827

Лудвиг ван Бетховен, най-великият композитор, е роден в 1770 г. в град Бон, Германия. Музикалната му дарба се проявява още в най-ранна възраст, а първата му публикувана творба датира от 1783 г. Като младеж посещава Виена, където го представят на Моцарт, но познанството им трае доста кратко. В 1792 г. Бетховен се връща във Виена и известно време учи при Хайдн, тогава виден виенски композитор. (Моцарт умира предишната година.) Бетховен остава до края на живота си във Виена, по онова време музикалната столица на света.

Необикновената виртуозност на Бетховен като пианист прави силно впечатление и той се радва на успех както като изпълнител, така и като учител. Композира много, творбите му се приемат добре и от двайсет и пет годишна възраст той вече е в състояние да ги продава с лекота на издателите.

Когато Бетховен приближава трийсетте, се появяват първите признаци на глухотата му. Нищо чудно, че младият композитор е дълбоко разтревожен от тази страшна неприятност. Известно време дори го гложди мисълта за самоубийство.

Годините от 1802 до 1815 се смятат от някои за средния период в Бетховеновото творчество. Глухотата му се засилва и той започва да избягва общуването с други хора. Това оставя у хората погрешното впечатление, че Бетховен е мизантроп. Има няколко любовни връзки с млади дами, но всички те, изглежда, завършват злополучно и той остава неженен.

Бетховен продължава да композира много, но с течение на годините обръща все по-малко внимание на произведения, които се харесват на тогавашната музикална публика. Въпреки това продължава да жъне успехи.

Когато приближава петдесетте, Бетховен оглушава напълно. Последницата е, че престава да изнася публични концерти и се затваря

още повече в себе си. Композира по-рядко и музиката му става по-трудно разбираема. Той вече твори само за самия себе си и за някаква идеална бъдеща публика. Говори се, че веднъж казал на някакъв критик: „Те не са за вас, а за по-късна епоха.“

Една от най-жестоките иронии на съдбата е, че най-даровитият композитор на всички времена е страдал от глухота. Ако със свръхчовешко усилие на волята Бетховен беше успял да поддържа въпреки недъга си качеството на своите композиции, това пак би било почти невероятно постижение. Но истината е по-необикновена от чистата измислица: в действителност през годините на пълна глухота Бетховен не само запазва равнището на предишните си композиции, но отива и по-далеч. Творбите, създадени през този последен период, са признати от всички за най-великите му шедеври. Той умира на петдесет и седем години във Виена през 1827 г.

Огромното Бетховеново творчество включва девет симфонии, трийсет и две сонати за пиано, пет концерта за пиано, десет сонати за пиано и цигулка, поредица от великолепни струнни квартети, вокална музика, музика за театър и още много други. Обаче по-важно е не количеството на творбите му, а тяхното качество. В тях великолепно се съчетават силно чувство и съвършен композиционен строеж. Бетховен показва нагледно, че инструменталната музика не може да бъде смятана повече за второстепенно изкуство и със собствените си композиции я издига до най-високи върхове.

Бетховен е крайно оригинален композитор и много от неговите нововъведения са оставили трайна следа. Той увеличава числеността на оркестъра. Удължава симфонията и разширява обхвата ѝ. Показва огромните възможности на пианото и помага то да се превърне в първостепенен музикален инструмент. Бетховен бележи прехода от класическата към романтичната музика и от творбите му е вдъхновено почти всичко, с което се характеризира романтизмът.

Бетховен оказва силно влияние на много по-късни композитори, на творци с толкова разнообразни стилове като Брамс, Вагнер, Шуберт и Чайковски. Той проправя път на Берлиоз, Густав Малер, Рихард Щраус и много други.

Ясно е, струва ни се, че Бетховен трябва да стои над всички музиканти. Въпреки че Йохан Себастиан Бах се радва на почти еднакъв престиж, Бетховеновите творби се изпълняват по-често и пред

по-широка публика от неговите. Освен това многобройните Бетховенови нововъведения оказват по-дълбоко влияние върху развитието на музиката, отколкото творбите на Бах.

В заключение нека кажем, че политическите и нравствените идеи се изразяват по-лесно и по-ясно чрез слово, а не чрез музика и в този смисъл литературата е по-въздействащо изкуство от музиката. Тъкмо по тази причина сме поставили Шекспир малко по-високо, при все че Бетховен е най-личната фигура в историята на музиката. А сравнявайки го с Микеланджело, много силно повлия обстоятелството, че повечето хора предпочитат да слушат музика, отколкото да съзерцават живопис или скулптура. Ето защо смятаме, че композиторите имат, общо взето, по-голямо въздействие от живописците и скулпторите, които са им равностойни по значение в собственото си изкуство. В крайна сметка, стори ни се уместно да поставим Бетховен някъде по средата между Шекспир и Микеланджело.

46. ВЕРНЕР ХАЙЗЕНБЕРГ

1901 — 1976

В 1932 г. Нобеловата награда за физика е присъдена на немския физик Вернер Карл Хайзенберг за ролята му в създаването на квантовата механика, едно от най-значителните постижения в цялата история на науките.

Механиката е онзи дял от физиката, който се занимава с общите закони, на които се подчинява движението на материалните предмети. Тя е най-фундаменталният дял от най-фундаменталната наука. През първите години на XX век постепенно става ясно, че приетите вече закони в механиката не са в състояние да определят поведението на изключително малки обекти, например на атомите и техните частици. Това е колкото отчайващо, толкова и озадачаващо, тъй като тези закони действат безпогрешно, когато се прилагат към макроскопични обекти (т. е. по-големи от отделните атоми).

В 1925 г. Вернер Хайзенберг предлага нова формулировка за физиката, по същество коренно различна от класическото определение на Нютън. С известни видоизменения от последователите на Хайзенберг новата теория се оказва изключително успешна и днес се приема, че е възможно да се използва при всички физични системи независимо от техния вид и размер.

Математически може да се докаже, че когато става дума само за макроскопични системи, предвижданията на квантовата механика се различават от класическите по количества, толкова малки, че не може да се измерят. (Ето защо класическата механика — която като математика е много по-проста от квантовата — все още се използва за повечето научни изчисления.) Но когато става дума за системи с атомни измерения, предвижданията на квантовата механика се различават чувствително от предвижданията на класическата механика; експериментално е доказано, че в такива случаи предвижданията на квантовата механика са точните.

Един от резултатите на новата теория е прословутият „принцип на несигурността“, който самият Хайзенберг формулира в 1927 г. Той е общоприет като един от най-задълбочените и трайни принципи в цялата наука. Принципът на несигурността определя известни теоретични предели на възможността да се правят научни измервания. Изводите от този принцип имат огромно значение. Щом основните физични закони не позволяват на учения — дори при най-идеални обстоятелства — да се добере до точни познания за системата, която се е наел да изследва, ясно е, че не може да се предвиди напълно бъдещото поведение на тази система. Съгласно принципа на несигурността тази трудност не може да се преодолее с никакви подобрения в измерителния ни апарат. Принципът на несигурността показва недвусмислено, че по самото естество на нещата физиката не е в състояние да постигне нещо повече от статистически предвиждания. (Например учен, който изследва радиоактивността, може да предположи, че от един трилион радиоеви атоми два милиона ще излъчват на другия ден гама-лъчи. Обаче не е в състояние да предвиди дали определен радиев атом ще стори същото.) В много случаи от практиката това не е голяма спънка. Когато става дума за много големи числа, статистическите методи често дават солидна основа за изводи; но при малки стойности не може да се разчита на статистическите предвиждания. Фактически, когато се работи с малки системи, принципът на несигурността ни принуждава да се откажем от представите си за чисто физическа случайност. И това е най-дълбоката промяна в основната философия на науката; толкова дълбока, че велик учен като Айнщайн отказва да я приеме. „Не мога да приема — казал веднъж той, — че Бог играе на зарове с Вселената.“ Обаче такова отношение по същество се виждат принудени да възприемат повечето съвременни физици.

Ясно е, че от теоретично гледище квантовата теория, може би дори в по-голяма степен от теорията за относителността, е изменила основното ни разбиране за материалния свят. Ала последиците от нея не са само философски.

Между приложенията ѝ в практиката са модерни устройства като електронните микроскопи, лазерите и транзисторите. Тя намира широко приложение в атомната физика и атомната енергия, дава основата на знанията ни по спектроскопия и се използва широко в

астрономията и химията. Намира приложение и в теоретичните изследвания на най-различни теми като свойствата на течния хелий, вътрешния състав на звездите, феромагнетизма и радиоактивността.

Вернер Хайзенберг е роден в Германия в 1901 г. В 1923 г. получава докторат по теоретична физика от Мюнхенския университет. От 1924 до 1927 г. работи в Копенхаген заедно с известния датски физик Нилс Бор. Първият му значителен труд върху квантовата механика е публикуван в 1925 г., а формулировката му на принципа на несигурността се появява в 1927 г. Хайзенберг умира в 1976 г. на седемдесет и четири години. Надживяват го жена му и седемте му деца.

При това значение на квантовата механика читателят може би ще се запита защо Хайзенберг не е поставен на по-предно място в тази книга. Но той не е единственият голям учен, участвал в разработката на квантовата механика. Значителен дял имат предшествениците му Макс Планк, Алберт Айнщайн, Нилс Бор и френският учен Луи дьо Броглие. Освен това много други учени, между които австриецът Едвин Шрьодингер и англичанинът П. А. М. Дирак, внасят важен принос в квантовата теория в годините непосредствено след публикуването на Хайзенберговия основополагащ труд.

Въпреки това смятаме, че Хайзенберг е главната фигура в развитието на квантовата механика и макар заслуга да имат и други, неговото постижение му дава право на висока класация в тази книга.

47. ЛУИ ДАГЕР

1787 — 1851

Луи Дагер е човекът, който към края на 30-те години на миналия век успява да разработи първия практичен начин за фотографиране.

Дагер е роден в 1787 г. в град Кормей, в Северна Франция, като младеж е художник. Когато става на около трийсет и пет години, създава така наречената диорама, фантастична поредица от панорамна живопис, изложена със специални светлинни ефекти. Докато се занимава с нея, проявява интерес към разработката на механизъм за автоматично възпроизвеждане на изгледи без помощта на четки и боя — с други думи, на камера.

Първите му опити да създаде такъв апарат са безуспешни. В 1827 г. се запознава с Жозеф Никефор, който също се опитва (по това време с малко по-голям успех) да изобрети камера, две години по-късно двамата стават съдружници. В 1833 г. Никефор умира, но Дагер не се отказва от усилията си. В 1837 г. той вече е успял да разработи практичен метод за фотографиране, наречен на негово име дагеротипия.

В 1839 г. Дагер го показва публично, без да го патентова; в отплата френското правителство отпуска пожизнена пенсия и на него, и на сина на Никефор. Оповестяването на изобретението предизвиква голяма сензация. Дагер става герой на деня и е обсипван с почести, а дагеротипията бързо намира широко приложение. Скоро след това той преставя да работи. Умира в 1851 г. в крайградската си къща близо до Париж.

Малко са откритията, намерили толкова разнообразно приложение както фотографията. Тя се използва практически във всяка научноизследователска област. Намира широко приложение в индустрията и във войската. За някои тя е сериозно изкуство, а за милиони — любимо занимание. Фотографиите носят информация (или дезинформация) в учебния процес, журналистиката и рекламата. И понеже снимките могат да напомнят живо за миналото, те се

превръщат в най-разпространения сувенир. Разбира се, кинематографията е важно допълнително развито изкуство, което не само служи главно за развлечение, но намира и толкова широко приложение, колкото и фотографията.

Няма изобретение, което да е резултат само от работата на един-единствен човек, така че по-раншните усилия на много хора са подготвили пътя за постижението на Дагер. Тъй наречената камера обскура (устройство, подобно на съвременната камера, само че без филм) е създадена най-малко осем столетия преди Дагер. През XVI век Джироламо Кардано прави важна стъпка напред, като поставя леци в отвора на камера обскура. Това я прави интересен предшественик на съвременната камера; но понеже произведеният от нея образ няма никаква трайност, камерата на Кардано едва ли може да се смята за фотография. Друго важно откритие прави в 1727 г. Йохан Шулце, който забелязва, че сребърният нитрат е чувствителен към светлината. Той използва това, за да създаде няколко краткотрайни образа, но не преследва целта си докрай.

Предшественикът, който стига най-близо до Дагеровото изобретение, е Никефор, станал по-късно негов съдружник. Около 1820 г. Никефор открива, че юдейският битум, вид черна смола, е чувствителен към светлината. Като съчетава това светлочувствително вещество с камера обскура, Никефор успява да произведе първите в света фотографии. Ето защо някои смятат, че Никефор трябва да бъде признат като откривателя на фотографията. Обаче неговият начин е съвсем непрактичен, тъй като изисква деветчасово експониране и дори тогава резултатът е доста мъглява снимка.

При дагеротипията образът се отбелязва върху плака, намазана със сребърен йодид. За експониране са нужни петнайсет до дваайсет минути, което прави този метод, макар и тежък, удобен за практическо приложение. Две години след като Дагер огласява своя начин, други хора предлагат леки видоизменения: като светлочувствителен материал към сребърния йодид се прибавя сребърен бромид. Тази малка промяна води до важен резултат — съкращава решително времето за експониране и прави практически възможно да се произвеждат фотографски портрети.

В 1839 г. малко след като Дагер е оповестил изобретението си, английският учен Уилям Хенри Фокс Талбът обявява, че е разработил

различен метод за фотографиране, който включва изваждане първо на негативи, както това става днес. Заслужава да се отбележи, че Талбът е направил своите фотографии в 1835 г., две години преди първата дагеротипия. Талбът, който се занимава с още няколко проекта, не е намерил за необходимо да продължи незабавно фотографските си експерименти. Ако беше го сторил, вероятно щеше да разработи годно за продан фотографско устройство преди Дагер и днес щеше да бъде смятан за откривателя на фотографията.

През годините след Дагер и Талбът има огромни подобрения във фотографията: мокри плаки, сухи плаки, ролков филм, цветна фотография, кинофилми, полароид и ксерография.

Въпреки че много хора са участвали в създаването на фотографията, смятаме, че Луи Дагер е с най-голяма заслуга. Преди него няма реална фотографска техника, докато дагеротипията е практична и скоро намира широко приложение. Освен това неговото добре разгласено изобретение дава стимул за по-нататъшното му подобряване. Вярно, днешната фотографска практика е много различна от дагеротипията; но дори да я нямаше, дагеротипията пак би ни дала приложим фотографски метод.

48. СИМОН БОЛИВАР

1783 — 1830

Симон Боливар често е наричан „южноамериканският Джордж Вашингтон“ заради приноса му в освобождаването от испанско владичество на пет южноамерикански страни (Колумбия, Венецуела, Еквадор, Перу и Боливия). Едва ли има друга политическа фигура, изиграла толкова решителна роля в историята на целия континент. Боливар е роден в 1783 г. в Каракас, Венецуела, и произхожда от аристократично семейство с испанско потекло. През годините, когато се оформя, изпитва силното влияние на идеите на френското Просвещение. Между философите, чиито трудове чете, са Джон Лок, Русо, Волтер и Монтескьо.

В младежките си години Боливар посещава няколко европейски страни. В 1805 г. на върха на Авентинския хълм в Рим Боливар произнася прословутата си клетва, че няма да се успокои, докато отечеството му не бъде освободено от испанското господство.

През 1808 г. Наполеон Бонапарт нахлува в Испания и поставя родния си брат начело на управлението. Като лишава испанското кралско семейство от реална политическа власт, Наполеон открива златна възможност пред южноамериканските колонии да се вдигнат на борба за политическата си независимост.

Революцията против испанското господство във Венецуела започва в 1810 г., когато испанският губернатор там е свален. В 1811 г. е обнародвана официална декларация за независимост и същата година Боливар става офицер в революционната армия. Но следващата година испанските войски си възвръщат контрола върху Венецуела. Водачът на революцията Франсиско Миранда е хвърлен в затвора, а Боливар избягва от страната.

Следващите години се водят войни, в които временни победи се редуват със съкрушителни поражения. Преломният момент настъпва в 1819 г., когато Боливар повежда малката си опърпана армия през реки, долини и високите проходи в Андите, за да нападне испанските войски

в Колумбия. Там той печели съдбовната битка при Бояса (7 август 1819 г.), която е същинската повратна точка в борбата. Венецуела е освободена в 1821 г., а Еквадор — в 1822 г.

През това време аржентинският патриот Хосе де Сан Мартин е освободил от испанско господство Аржентина и Чили и вече се е насочил към Перу. През лятото на 1822 г. двамата освободители се срещат в еквадорския град Гуаякил. Но не успяват да постигнат съгласие по единен план за сътрудничество и координация на усилията им в борбата против Испания. Сан Мартин няма желание да се бори за лично надмощие с амбициозния Боливар (което само би улеснило испанците), решава да се откаже от командната си роля и се оттегля завинаги от Южна Америка. В 1824 г. Боливаровите армии вече са освободили територията, на която сега е Перу, а в 1825 г. испанските войски в Горно Перу (днешна Боливия) са обърнати в бягство.

Останалите години на Боливар не са толкова успешни. Силно впечатление му е направил примерът на Съединените американски щати и той дори мисли за федерация на новите южноамерикански нации. Фактически Венецуела, Колумбия и Еквадор вече са образували република Голяма Колумбия, чийто президент е Боливар. За жалост центробежните тенденции в Южна Америка са много по-силни, отколкото са били в северноамериканските колонии. Когато в 1826 г. Боливар свиква Конгрес на испаноамериканските държави, отзовават се само четири от тях. Вместо повече страни да се присъединят към голяма Колумбия, републиката скоро започва да се разпада. Започва гражданска война и в 1828 г. е извършено покушение върху Боливар. В 1830 г. Венецуела и Еквадор се отцепват. Давайки си сметка, че самият той е пречка за мира, Боливар подава оставка през април 1830 г. Когато умира през декември същата година, той е обезсърчен и беден изгнаник от родната си Венецуела.

Боливар явно е бил много амбициозен човек, а и изискванията на самото време налагат понякога да се държи като диктатор. Въпреки това, когато трябва да избира, е готов да подчини личните си амбиции на общественото благополучие, на демократичния идеал и не прибегва към диктаторски похвати. Веднъж дори му предлагат трон, но той отказва. Несъмнено чувства, че прозвището „Ел Либертадор“ (Освободителят), с което народът го е удостоил, е по-висока чест от всяка кралска титла. Не може да има съмнение, че Боливар е най-

личната фигура в освобождаването на испанска Америка от колониално господство. Той дава идеологическото ръководство на освободителното движение — пише статии, издава вестник, произнася речи, пише писма. Неуморен е в събирането на фондове за подкрепа на борбата. И е главният военен ръководител на революционните сили.

Въпреки това би било грешка да мислим, че Боливар е велик пълководец. Армиите, които побеждава, нито са големи, нито имат добро ръководство. Самият Боливар не се отличава с особени дарби като тактик или стратег. (Това едва ли е изненадващо, защото не е получил никакво военно обучение.)

Но Боливар компенсира всички свои несъвършенства с несломимия си дух пред лицето на врага. След всяко поражение, нанесено от испанците, някои са готови да се откажат от борбата, но Боливар отново събира войски и продължава решително битката.

По наше мнение Боливар е много по-влиятелна фигура от личности като Юлий Цезар или Карл Велики, защото промените, които носи, се оказват далеч по-трайни и защото засегнатите от тях райони са по-обширни. Но Боливар е поставен по-ниско от Александър Велики, Адолф Хитлер и Наполеон, тъй като събитията по тяхно време не биха се случили, ако тях ги нямаше, докато, от друга страна, е трудно да повярваме, че южноамериканските страни не биха постигнали тъй или иначе своята независимост със или без Боливар.

Най-интересно и показателно е сравнението, което можем да направим между него и Джордж Вашингтон. Подобно на Вашингтон Боливар предвожда малки и зле обучени войски. Средства не достигат и често е необходим вдъхновен водач, който да крепи армията единна.

За разлика от Вашингтон Боливар освобождава още приживе всички свои роби. Освен това чрез прокламация и клауза в конституцията той усилено се стреми да премахне робството в освободените земи. Опитите му невинаги се увенчават с успех и когато умира, то все още съществува в района.

Боливар е интересна и сложна личност — драматичен, дръзновен и романтичен. Хубавец, той има много любовни приключения. Той е далновиден идеалист, но му липсват административните способности на Вашингтон и по-лесно се поддава на ласкателства. Боливар е далеч по-амбициозен от Вашингтон — от което освободените райони нямат особена изгода. От друга страна, материалната изгода изобщо не го

интересува. Той е богаташ, когато започва да се занимава с политика, и бедняк, когато се оттегля от нея.

Земите, които Боливар освобождава от колониално господство, са значително по-обширни от първоначалната територия на Съединените щати. Въпреки това е ясно, че той стои доста по-ниско от Вашингтон просто защото САЩ са играли по-важна роля в историята от страните, освободени от Боливар.

49. РЕНЕ ДЕКАРТ

1596 — 1650

Рене Декарт, прочутият френски философ, учен и математик, е роден в 1596 г. в село Ла Хайе. В ранните си години посещава престижно йезуитско училище — колежа „Ла Флеш“. Двайсетгодишен, получава научна степен по право от университета в Поатие, но никога не го е практикувал. Макар че има превъзходно образование, Декарт е убеден, че никоя област с изключение на математиката не дава истински знания. Вместо да продължи образованието си, решава да пътува из Европа и да види света с очите си. Семейството му е заможно, така че разполага с достатъчно средства, за да си го позволи.

От 1616 до 1628 г. Декарт се отдава на пътешествия. Служи за кратко време в три различни армии (холандската, баварската и унгарската), при все че очевидно не е участвал в бойни действия. През тези години той формулира нещо, което е според него главен метод за откриване на истината. На трийсет и две годишна възраст Декарт решава да използва своя метод, за да представи разбираема картина на света. Тогава се установява в Холандия, където остава през следващите двамадесет и една години. Избира Холандия, защото там има по-голяма свобода на мисълта и защото предпочита да стои по-далеч от парижките шумни забавления.

Около 1629 г. написва „Правила за насочване на ума“, книга, в която излага метода си. (Но тя е непълна и вероятно не е била предназначена за публикуване; издадена е за първи път повече от петдесет години след смъртта му.) От 1630 до 1634 г. включително Декарт използва метода си, за да изучава задълбочено различни науки. За да вникне по-добре в анатомията и физиологията, прави дисекции. Започва самостоятелни сериозни изследвания в оптиката, метеорологията, математиката и още няколко дяла от науката.

Декарт възнамерява да представи научните си резултати в книга, озаглавена „Льо Монд“ („Светът“). Обаче в 1633 г., когато тя е почти завършена, научава, че църковните власти в Италия са предявили

обвинение срещу Галилей, защото проповядва Коперниковата теория, според която Земята се върти около Слънцето. Въпреки че Холандия не е подчинена на римокатолическата власт, Декарт все пак намира за по-благоразумно да не издава книгите си, тъй като той също застъпва Коперниковата теория. Вместо нея в 1637 г. той издава най-прочутия си труд — „Размишление върху метода за правилно насочване на разума и откриване на истината в науките“ (обикновено се съкращава като „Размишление върху метода“). Книгата е написана на френски, а не на латински, за да могат да я четат всички интелигентни хора, включително и които нямат класическо образование. „Размишление върху метода“ съдържа притурка от три съчинения, в които Декарт дава примери за откритията, до които е стигнал чрез своя метод. В първата част — „Оптика“, Декарт представя закона за рефракция на светлината (открит впрочем по-рано от Вилеборд Снел). Разглежда лещите и разни оптични инструменти; описва как функционира окото и различни негови увреждания; представя теория за светлината, която е ранен вариант на вълновата теория, формулирана по-късно от Кристиан Хюйгенс. Втората част на притурката съдържа първото виждане за метеорологията. Той разглежда облаците, дъжда и вятъра и дава правилно обяснение на дъгата. Оборва схващането, че топлината се състои от невидима течност и стига до правилния извод, че тя е форма на вътрешно движение. (Но това схващане вече е застъпено от Франсиз Бейкън и други учени.) В третата част на притурката — „Геометрия“, Декарт представя най-голямото си откритие — аналитичната геометрия. Това е важен успех на математиката, който подготвя пътя на Нютън към висшата математика.

Може би най-интересната част от философията на Декарт е неговата отправна точка. Като вижда колко много неточни, но общоприети понятия има, той решава, че за да стигне до истината, трябва да тръгне от самото начало. Ето защо започва да подлага на съмнение всичко — всичко, което са му казвали учителите, всички свои най-съкровени убеждения, всички свои представи, опрени на здравия разум — дори съществуването на външния свят, дори собственото си съществуване. С една дума, всичко.

Това, разбира се, води до един проблем: как е възможно да преодолееш такова универсално съмнение и да добиеш сериозни познания за каквото и да било? Обаче чрез редица преки метафизични

доводи Декарт със задоволство успява да докаже, че самият той съществува („Дишам, следователно съществувам“), че съществува Бог и съществува и външният свят. Това са отправните точки на Декартовата теория.

Значението на Декартовия метод е двустранно. Първо, той поставя в центъра на философската си система основния епистемологичен^[1] въпрос: „Какъв е произходът на човешкото знание?“ По-ранни философи са се опитвали да определят естеството на света. Декарт ни учи, че този въпрос не може да получи задоволителен отговор, ако не се свърже с въпроса „Откъде го знам?“.

Второ, Декарт внушава, че не би трябвало да започваме с вяра, а със съмнение. (Това е правопротивоположно на гледището на Свети Августин и повечето средновековни богослови, които поставят на първо място вярата.) Вярно е, че Декарт след това продължава, за да стигне до правоверни богословски изводи. Читателите му обаче обръщат много по-голямо внимание на предложението от него метод, отколкото на изводите, до които стига.

В своята философия Декарт подчертава разликата между душата и всичко материално и в това отношение застъпва изцяло идеята за дуализма. За тази разлика са говорили и други, но Декартовите писания предизвикват философски разисквания по темата. Въпросите, които повдига той, винаги са интересували философите и все още не са решени.

Много силно впечатление прави навремето и схващането му за материалната Вселена. Той смята, че целият свят — с изключение на Бог и човешката душа — действа механично и следователно всички природни явления могат да бъдат обяснени с механични причини. Ето защо Декарт отхвърля решително астрологията, магьосничеството и всички форми на суеверие. Той отхвърля също и богословските обяснения на явленията и събитията. (С други думи, търси преки механични причини и не приема, че събитията се случват, за да служат на някаква далечна крайна цел.) От Декартовите възгледи следва, че животните са по същество сложни машини и че човешкото тяло също се подчинява на обикновените закони на механиката. Оттогава насам тази идея е една от основните в съвременната психология.

Декарт вярва в научните изследвания и е убеден, че от приложението им в практиката обществото само ще спечели. Той

смята, че учените трябва да избягват мъгляви понятия и да се опитват да представят света в математически уравнения. Всичко това звучи много съвременно. Но Декарт, макар лично да е извършвал наблюдения, не е наблягал истински на огромното значение на експеримента в науката.

Прочутият британски философ Франсиз Бейкън говори за необходимостта от научни изследвания и за ползата от тях няколко години преди Декарт. Прословутата мисъл на Декарт „Дишам, следователно съществувам“ също не е оригинална: тя е изразена преди повече от 1200 години, вярно, с други думи, от Свети Августин. Също така Декартовото „доказателство“ за съществуването на Бог е само разновидност на антологичния аргумент, изложен за първи път от Свети Анселм (1033–1109).

В 1641 г. Декарт издава друга прочута книга — „Съзерцания“. Неговите „Начала на философията“ излизат в 1644 г. И двете са написани първоначално на латински, но в 1647 г. се появяват в превод на френски.

Въпреки че Декарт е изискан автор с очарователен стил, тонът на произведенията му е изненадващо старомоден. Той често звучи (вероятно поради рационалистичния си подход) като средновековен схоластик. За разлика от Франсиз Бейкън, роден трийсет и пет години преди Декарт, който звучи съвсем съвременно.

Както се вижда от произведенията му, Декарт твърдо вярва в Бога. Той се смята за добър католик, но църковните власти не одобряват неговите възгледи и трудовете му са включени в католически списък на забранени книги. Дори в протестантска Холандия (по онова време най-толерантната страна в Европа) Декарт е обвиняван в атеизъм и има главоболия с властите.

В 1649 г. Декарт приема щедрот предложение на шведската кралица Кристина да се пресели в Стокхолм и да стане неин частен учител. Декарт обичал топлите стаи и предпочитал да става късно. И стигнал до отчаяние, когато разбрал, че кралицата иска уроците ѝ да започват в пет часа сутринта! Уплашва се, че студените утрини ще го погубят, както и става: не след дълго хваща пневмония и през февруари 1650 г. умира — само четири месеца след пристигането си в Швеция.

Декарт не се е женил. Имал е обаче една дъщеря, която за жалост умира млада.

Много от съвременниците на Декарт критикуват неговата философия отчасти защото намират, че тя се отличава със заобиколен начин на мислене. Някои по-късни философи сочат много недостатъци в системата му, а и днес малцина са онези, които биха я подкрепили изцяло. Ала значението на един философ не зависи единствено от точността на неговата система: по-важно е дали идеите му — или по-скоро идеите, които хората извличат от неговите произведения — имат широко въздействие. На тази основа едва ли може да има съмнение, че Декарт е важна фигура.

Поне пет от Декартовите идеи оказват силно въздействие върху европейската мисъл: а) механичният му възглед за Вселената; б) положителното му отношение към научните изследвания; в) важното значение на математиката в науката; г) идеята към всичко да се подхожда с неверие; д) вниманието, което философът отделя на епистемологията.

Като оценяваме цялостното значение на Декарт, не можем да не се съобразим с внушителните му научни постижения и по-конкретно с откриването на аналитичната геометрия. Именно това ни убеди да го поставим доста по-високо от изтъкнати философи като Волтер, Русо и Франсиз Бейкън.

---

[1] Епистемология (гр.) — изучаване на значението и обективната стойност на науките; разпространено в буржоазната философия название на теорията на познанието. — Б. ред. ↑

50. МИКЕЛАНДЖЕЛО

1475 — 1564

Великият ренесансов художник Микеланджело Буонароти е бележита личност в историята на изобразителното изкуство. Блестящ живописец, скулптор и архитект, той оставя след себе си шедеври, които векове наред правят незаличимо впечатление на зрителите. Неговите творби оказват дълбоко въздействие върху по-нататъшното развитие на европейската живопис и скулптура.

Микеланджело е роден в 1475 г. в италианското градче Капрезе, на около 65 километра от Флоренция. Талантът му се проявява в ранна възраст и на тринайсет години той вече е чирак на прочутия художник Гирландайо във Флоренция. Лоренцо Великолепни, управникът на града и покровител на Микеланджело, го взема да живее в двореца на Медичите почти като член на семейството, когато художникът е петнайсетгодишен. Микеланджеловият огромен талант винаги бие на очи, тъй че папи и светски управници често му възлагат поръчки. Въпреки че живее на различни места, художникът прекарва по-голямата част от живота си във Флоренция и Рим. Умира в Рим в 1564 г., малко преди осемдесет и деветия си рожден ден. До края на живота си остава ерген.

Макар да не е чак такъв универсален гений както по-възрастния си съвременник Леонардо да Винчи, Микеланджело прави невероятно впечатление с дееспособността си и разнообразното си творчество. Той е единственият художник, ако не и единственият човек, достигнал най-високите върхове в две отделни прояви на човешкия дух. Като живописец Микеланджело се нарежда на върха или почти на върха с качеството на най-изящните си работи и с въздействието си върху по-късни художници. Огромната поредица от фрески, с които е украсил потона на Сикстинската капела в Рим, с право се слави като едно от най-великите художествени постижения на всички времена.

Независимо от това в собствените си очи Микеланджело е преди всичко скулптор и според много критици е най-великият ваятел, живял

някога. Неговите статуи на Давид и Мойсей и прочутата му „Пиета“ са все творби, ненадминати като изкуство.

Микеланджело е много надарен архитект. Между добре известните му постижения в тази област е проектираната от него Капела на Медичите във Флоренция. В течение на дълги години той е главният архитект и на римската катедрала „Свети Петър“.

Микеланджело е автор и на много стихотворения, от които около 300 са запазени и досега. Многобройните му сонети и стихове са издадени едва доста години след смъртта му. Те ни дават възможност да вникнем по-дълбоко в неговата личност и ясно показват, че е даровит поет.

Както пояснихме в статията за Шекспир, смятаме, че изкуството и по-конкретно художниците упражняват сравнително слабо влияние върху човешката история и всекидневния ни бит. Тъкмо по тази причина Микеланджело, макар че е гениален художник, е класиран в тази книга по-ниско от редица учени и изобретатели, независимо че много от тях са далеч по-малко прочути от него.

51. ПАПА УРБАН II

ОК. 1042 — 1099

Едва ли някои помни днес папа Урбан II. И все пак малцина са онези, които като него са оказали толкова очевидно и толкова пряко въздействие върху човешката история. Урбан II е папата, който призовава християните да започнат война за възвръщане на Светите места от мюсюлманите, с което слага началото на кръстоносните походи.

Урбан II, чието истинско име е Одо дьо Лажери, е роден около 1042 г. близо до френския град Шатийон-сюр-Марн. Произхожда от голям род френски благородници и е получил добро образование. В младите си години е бил архидякон в Реймс. По-късно става последователно бенедиктински монах, глава на монашески орден, кардинал и накрая, в 1088 г., е избран за папа.

Урбан е силен, деен и политически далновиден папа, но не това му осигури място в тази книга. Събитието, с което Урбан II най-вече се помни, става на 27 ноември 1095 г. На тази дата той свиква голям църковен събор във френския град Клермон. Там пред многохилядно множество Урбан произнася може би единствената резултатна реч в историята — реч, чието въздействие ще се чувства още векове наред в Европа. В нея Урбан заявява, че селджукските турци, завзели Светите места, ги оскверняват и пречат на християнските поклонници. Урбан приканва цялото християнство да се вдигне на свещена война — на голям кръстоносен поход, за да си възвърне Светите места. Но Урбан е толкова хитър, че не разчита само на алтруистични подбуди. Той посочва, че Светите места са много богати и плодородни — далеч по-богати от пренаселените земи в християнска Европа. Накрая папата обявява, че участието в кръстоносния поход ще замени покаянието и ще осигури на всеки опрощение на всичките му грехове. Блестящата реч на Урбан, която докосва струните както на най-висшите подбуди, така и на най-себичните, предизвиква пламенно въодушевление у слушателите му. Още преди да е завършил речта си, тълпата крещи

„Деус ле волт!“ (Бог иска това), което скоро ще стане бойният вик на кръстоносците. Само след няколко месеца тръгва първият кръстоносен поход. Ще последва дълга поредица свещени войни (големите кръстоносни походи са осем и още много по-незначителни), които обхващат период от около двеста години.

Самият Урбан умира в 1099 г., две седмици след като първите кръстоносци са възвърнали Ерусалим, но преди вестта за това да стигне до папата.

Едва ли е необходимо да обясняваме значението на кръстоносните походи. Както всички войни, те упражняват пряко въздействие върху участниците и върху цивилното население, случило се на пътя им. Но стават причина за близък досег на Западна Европа с византийската и ислямската цивилизация, които по онова време са значително по-напреднали от западноевропейската. Този досег помага да се подготви пътят към Ренесанса, който на свой ред довежда до пълния разцвет на съвременната европейска цивилизация.

Папа Урбан II намери място в тази книга не само заради огромното значение на кръстоносните походи, а и защото те едва ли щяха да бъдат осъществени без неговото вдъхновено слово. Очевидно и условията са били на зрялост за такова нещо, иначе неговата реч щеше да остане глас в пустиня. За да се сложи началото на голямо европейско движение, е било нужно водачеството на някоя централна фигура. Тази роля не би поел нито един монарх. (Ако например някой германски император обявеше свещена война на турците и поведеше войските си на кръстоносен поход, трудно е да се каже колко английски рицари щяха да му се притекат на помощ.) По онова време в Западна Европа има само една личност, чийто авторитет надхвърля националните граници. Единствено папата би могъл да предложи нещо, което да ангажира цялото западно християнство с надеждата, че голям брой хора ще откликнат на призива му. Без водачеството на папата и без неговата драматична реч кръстоносните походи вероятно никога нямаше да започнат.

Обстоятелствата са такива, че който и друг да държеше папската власт, не би предложил кръстоносен поход за освобождаване на Светите места. Напротив, в много отношения такова начинание щеше да бъде непрактично. Повечето благоразумни водачи биха се въздържали да направят необичайно предложение, чиито последици

биха били толкова непредвидими. Но Урбан II дръзва да стори това и по този начин има по-голямо и по-трайно въздействие върху човешката история от мнозина други далеч по-известни личности.

52. ОМАР ИБН АЛ-ХАТАБ

ОК. 586 — 644

Омар ибн ал-Хатаб е вторият и вероятно най-великият мюсюлмански халиф. По-млад съвременник на Мохамед, както Пророка той е роден в Мека. Точната година на раждането му не е известна, но по всяка вероятност е около 586 г.

Отначало Омар е един от най-върлите противници на Мохамед и неговата нова религия. Но някак неочаквано приема исляма и след това става един от най-ревностните му последователи. (Поразително е сходството със Свети Павел, който по същия начин приема християнството.) Омар е един от най-приближените съветници на пророка Мохамед и остава такъв до края на живота му.

В 632 г. Мохамед умира, без да е определил свой приемник. Омар бърза да подкрепи кандидатурата на Абу Бакр, близък помощник на тъста на Пророка. Така се избягва борбата за власт и става възможно Абу Бакр да бъде всепризнат като първия халиф, т.е. като „наследник“ на Мохамед. Абу Бакр е достоен вожд, но умира само след две години, той обаче изрично определя за свой приемник Омар (който също е тъст на Пророка) и така отново е избегната борбата за власт. Омар става халиф в 634 г. и е на власт до 644 г., когато в Медина го убива един персийски роб. На смъртния си одър Омар определя шестчленна комисия, която да избере негов приемник и така още веднъж се избягва въоръжената борба за власт. Комисията се спира на Отман, третия халиф, който господства от 644 до 656 г.

През десетте години на Омаровото халифство арабите извършват най-важните си завоевания. Малко след като той поема властта, арабски войски нахлуват в Сирия и Палестина, които по онова време са част от Византийската империя. В битката за Ярмук (636) арабите удържат съкрушителна победа над византийците. Същата година пада Дамаск, а две години по-късно се предава Ерусалим. Към 641 г. арабите вече са завладели цяла Палестина и Сирия и напредват към

днешна Турция. В 639 г. навлизат в Египет, тогава също под византийско господство. След три години го покоряват.

Арабските нападения над Ирак, по онова време част от персийската империя на Сасанидите, започват още преди Омар да поеме властта. По време на неговото господство арабите постигат важна победа в битката за Кадисия (637). В 641 г. цял Ирак е в арабски ръце. Но това не е всичко: арабските войски навлизат в самата Персия и в битката за Нехавенд (642) печелят решителна победа над последния император на Сасанидите. Когато в 644 г. Омар умира, по-голямата част от Западен Иран вече е прегазена. След смъртта му арабите не губят инерция. На изток скоро завършват покоряването на Персия, а на запад продължават натиска си над Северна Африка.

Обхватът на Омаровите завоевания е толкова значителен, колкото тяхната трайност. Иран, въпреки че населението му приема исляма, в крайна сметка възвръща независимостта си от арабското господство. Но Сирия, Ирак и Египет не успяват да го направят. Тези страни са напълно арабизирани и остават такива и до днес.

Омар, разбира се, е трябвало да намери съответна политика, за да управлява голямата империя, завоювана от войските му. Той решава, че арабите трябва да станат привилегирована военна каста в покорените райони и да живеят в гарнизонни градове, отделени от местното население. Покорените народи са длъжни да отдават почит на мюсюлманските завоеватели (главно араби), но иначе са оставени на спокойствие. По-конкретно, няма да бъдат насилвани да приемат исляма. (От това следва, че арабските военни успехи са по-скоро националистическа завоевателна война, а не свещена, при все че не ѝ липсва и религиозен елемент.)

Постиженията на Омар са наистина внушителни. След Мохамед той има главния принос за разширяване на ислямското влияние. Без неговите бързи завоевания е съмнително дали ислямът щеше да бъде толкова широко разпространен, колкото е днес. Освен това по-голямата част от покорените по Омарово време територии остават завинаги арабски. Очевидно е, разбира се, че Мохамед, основният двигател, трябва да получи главната заслуга за всички тези събития. Но би било сериозна грешка да се пренебрегва приносът на Омар. Завоеванията му не са автоматична последица от вдъхновителската роля на Мохамед. Сигурно щеше да се стигне до известно разширяване на

арабските владения, но не и до огромните военни успехи, постигнати под неговото ръководство.

Може да предизвика известна изненада това, че Омар — фактически неизвестен на Запада — е класиран тук по-високо от прочути личности като Карл Велики и Юлий Цезар. Но арабските завоевания, постигнати под ръководството на Омар, и по размери, и по дълготрайност са значително по-важни от завоеванията било на Цезар, било на Карл Велики.

53. АШОКА

ОК. 300 ПР. ХР. — ОК. 232 ПР. ХР.

Ашока, може би най-важният монарх в историята на Индия, е третият владетел от династията Мауря и внук на нейния основател Чандрагупта Мауря. Самият Чандрагупта е индийски военачалник, който в годините след кампанията на Александър Велики завладява по-голямата част от Северна Индия, с което установява първата значителна империя в индийската история.

Рождената година на Ашока не е известна; вероятно тя е близо до 300 г. пр. Хр. Ашока се възкачва на трона около 273 г. пр. Хр. Отначало той върви по стъпките на дядо си и се стреми да разшири своята територия чрез военни действия. На осмата година от господството си приключва успешно войната срещу Калинга, държава на източното индийско крайбрежие (горе-долу където е сегашният щат Ориса). Но когато разбира ужасната цена на тази победа, Ашока е потресен. Убитите са сто хиляди, а ранените още повече. Отчаян и изпълнен с угризения, Ашока решава, че няма да доведе докрай военното покоряване на Индия и ще стане противник на всяка агресивна война. Той възприема будизма като своя религиозна философия и се старее да практикува добродетелите на дарма, които предполагат искреност, милостивост и ненасилие.

Колкото до личните предпочитания, Ашока се отказва от ловуването и става вегетарианец. Обаче по-важни са чисто човешките и политическите аспекти на линията, която възприема. Той изгражда болници и резервати за животни, премахва много от суровите закони, прокарва пътища и полага грижи за напояването. Дори назначава нарочни държавни служители, наречени, дарма, които да приучват хората на благочестие и да насърчават приятелските им взаимоотношения. В неговите владения се толерират всички религии, но Ашока особено набляга на будизма, който, естествено, започва да се радва на все по-голяма популярност. В много чужди страни се изпращат будистки мисионери, които имат голям успех в Цейлон.

Ашока се разпорежда в цялата му империя върху скали и колони да се дълбаят слова за живота и делата му. Много от тези паметници са останали до наши дни. Тяхното местоположение ни дава доста вярна информация за размерите на Ашоковите владения, а самите надписи са главният ни източник на сведения за неговите дела. Между другото, въпросните колони са и великолепни произведения на изкуството.

Петдесет години след смъртта на Ашока империята на династията Мауря се разпада, за да не се възстанови вече никога. Но с подкрепата, която Ашока оказва на будизма, неговото влияние върху света остава много широко и дълготрайно. Когато се възкачва на престола, будизмът е малобройно местно вероизповедание с последователи само в северозападната част на Индия. Когато Ашока умира, то има привърженици в цяла Индия и бързо се разпространява в съседните страни. Повече от всеки друг, с изключение на самия Буда, Ашока е главната причина за превръщането на будизма в една от основните религии в света.

54. СВЕТИ АВГУСТИН

354 — 430

Августин, живял в годините на упадъка на Римската империя, е най-великият богослов на онова време. Неговите произведения оказват дълбоко въздействие върху християнските доктрини през цялото средновековие и имат влияние дори днес.

Августин е роден 354 г. в град Тагасте (сега Сукарас в Алжир), на около 70 километра южно от голямото крайбрежно средище Хипо (сега Анаба). Баща му бил езичник, а майка му ревностна християнка. Като бебе не е получил кръщение.

Още в юношеска възраст Августин проявява висока интелигентност и на шестнайсет години е изпратен да се учи в Картаген. Там си взема държанка, от която има незаконородено дете. На деветнайсетгодишна възраст решава да изучава философия. Скоро става привърженик на мани-хейството, религия, учредена около 240 г. от пророка Ма-нихей. За младия Августин християнството изглежда несъвършено. Но през следващите девет години той малко по малко се разочарова от манихейството. Когато става на двацет и девет години, Августин се преселва в Рим. Малко по-късно се премества в Милано, Северна Италия, където става професор по реторика. Там се запознава с неоплатонизма, видоизменение на Платоновата философия, разработено от Плотин през III век.

По това време архиепископ на Милано е Амброзий. Августин слуша някои от неговите проповеди, които го въвеждат в едно ново, по-изискано светоусещане на християнството. На трийсет и две години той се покръства — някогашният неверник става ревностен проповедник на християнството. В 387 г. Августин получава светото кръщение от Амброзий и скоро след това се завръща в родния си Тагасте.

В 391 г. става помощник на архиепископа на Хипо. Пет години по-късно той умира и четирийсет и две годишният Августин е вече

новият архиепископ на Хипо. До края на живота си остава на тази длъжност.

Макар Хипо да не е важен средищен град, Августиновите качества са толкова очебийни, че той скоро става един от най-уважаваните църковни първенци. Въпреки че е слаботелесен, с помощта на бързописци Августин успява да състави много религиозни съчинения. До нас са достигнали около 500 от неговите проповеди и над 200 от писмата му. От книгите му най-известни и силни са „Град Божи“ и „Изповеди“. Втората, едно от най-прочутите жития, писани някога, е съставяна, когато Августин е бил между четирийсет и петдесет години.

Много от писмата и проповедите му са посветени и отхвърлят схващанията на манихейците, донатистите (отцепническа християнска секта) и пелагианството (още една еретична християнска групировка). Диспутът с пелагианците съдържа съществена част от верските възгледи на Августин. Пелагий е английски монах, пристигнал в Рим около 400 г. Там той излага няколко интересни богословски схващания. Всеки от нас, казва Пелагий, е лишен от първородния грях, така че сме свободни да избираме между добро и зло. Чрез праведен живот и добри дела всеки може да постигне избавление.

Влиянието на Свети Августин е донякъде причина възгледите на Пелагий да бъдат обявени за еретични, а самият Пелагий (който вече няма право да влиза в Рим) да бъде отлъчен от църквата. Според Августин всички хора са опетнени от Адамовия грях. Те не са в състояние да постигнат избавление само със собствени усилия и добри дела. За това е нужна Божията милост. Подобни възгледи са излагани и преди; но Августин ги разширява и с проповедите си укрепва християнската позиция по тези въпроси, която по-късно става неизменна.

Августин застъпва гледището, че Бог вече знае кои ще получат спасение и кои не, следователно някои са предопределени да бъдат спасени. Тази идея оказва влияние върху някои по-късни богослови като Свети Тома Аквински и Жан Калвин.

Може би по-важно дори от доктрината за предопределението е отношението на Августин към половия живот. Когато приема християнството, Августин намира за необходимо да отрече половия живот. (Веднъж той пише: „Нищо не бива да се избягва повече от

половите връзки.“) Но личната му борба и възгледите му на тази тема намират по-подробно обяснение в неговите „Изповеди“. Поради големия авторитет на Августин изразените в тази книга становища упражняват голямо влияние върху средновековните разбирания за половия живот. В съчиненията си Августин свързва в едно понятието за първородния грях и половия нагон. По времето на Августин Римската империя върви бързо към упадък. В 410 г. Рим е опустошен от вестготите, предвождани от Аларих. Естествено, останалите в империята езичници твърдят, че по този начин римляните са наказани, задето са се отrekli от древните си богове и са приели християнството. Най-прочутото произведение на Свети Августин — „Град Божи“, е в известен смисъл защита на християнството от подобни обвинения. Но тази книга е и цяла философия на историята, която ще окаже значително влияние върху по-късните събития в Европа. Августин застъпва гледището, че Римската империя няма онова голямо значение, което ѝ се приписва; че такова значение няма нито Рим, нито който и да било земен град. Според него много по-важно е изграждането на „небесния град“ — с други думи, духовният напредък на човечеството. Двигателната сила на този напредък, естествено, е Църквата. („Няма избавление извън Църквата.“) От това следва, че императорите, били те езичници, християни или варвари, съвсем нямат онова значение, което папата и църквата имат.

Въпреки че самият Августин не прави последната крачка, логиката на аргумента му лесно води до извода, че управниците, които във всички случаи са временни, трябва да бъдат подчинени на папата. Средновековните папи с радост правят този извод и така Августиновите доктрини полагат основата на продължителния конфликт между църквата и държавата, с който векове наред ще се характеризира европейската история.

Произведенията на Августин пренасят някои елементи от гръцката философия в средновековна Европа. По-конкретно, неоплатонизмът оказва силно влияние върху разбиранията на Августин и по този начин — върху християнската философия през средновековието. Заслужава също да отбележим, че далеч преди Декарт Августин е дал израз на мисълта „Дишам, следователно съществувам“, макар и с други думи, естествено.

Августин е последният от големите християнски богослови преди мрачното средновековие и неговите произведения оставят църковната доктрина приблизително в такъв вид, в който тя ще съществува до края на средните векове. Той е най-личният от Отците на латинската църква и произведенията му намират много читатели сред духовенството. Неговите възгледи за спасението, половия живот, първородния грях и по много други въпроси не остават глас в пустиня. Мнозина по-късни католически богослови като Свети Тома Аквински, а и протестантските водачи Лутер и Калвин изпитват силното влияние на Августин.

Той умира в Хипо в 430 г. на шейсет и седмата си година. По това време градът е обсаден от вандалите, едно от варварските племена, нахлули в разпадащата се Римска империя. Няколко месеца по-късно те го завладяват и опожаряват, но Августиновата библиотека и катедралата остават незасегнати.

55. УИЛЯМ ХАРВИ

1578 — 1657

Уилям Харви, великият английски медик, открил кръвообращението и сърдечната дейност, е роден в 1578 г. в град Фоукстоун, Англия. Знаменитата му книга „Анатомичен трактат за движението на сърцето и кръвта у животните“, излязла в 1628 г., с право е наречена най-забележителното произведение в цялата история на физиологията. Всъщност тя е отправната точка на съвременната физиология. Нейното първостепенно значение се крие не в непосредственото ѝ приложение, а в основната представа, която дава за дейността на човешкото тяло.

За нас, днешните хора, кръвообращението е даденост, нещо, което се разбира от само себе си, така че теорията на Харви изглежда напълно естествена. Но това, което ни се струва съвсем просто и ясно, не е било толкова очевидно за някогашните учени. Навремето видни биолози са застъпвали такива възгледи: а) храната се превръща в кръв в сърцето; б) сърцето бие кръвта (както се бие масло); в) артериите са пълни с въздух; г) сърцето произвежда „жизнени спиртове“; д) и във вените, и в артериите кръвта се движи на приливи и отливи и понякога стига до сърцето, а понякога не.

Гален, най-великият медик на античния свят, човек, който лично е правил много дисекции и се е занимавал със сърцето и кръвоносните съдове, дори не е подозирал, че съществува кръвообращение. Нито пък Аристотел, въпреки големия му интерес към биологията. Дори след като книгата на Харви е публикувана, много медици не приемат идеята му, че кръвта в човешкото тяло постоянно се преобръща в затворената система на кръвоносните съдове, като сърцето е двигателят на нейното движение.

Харви стига до идеята за кръвообращението чрез проста аритметична сметка. Той изчислява, че количеството кръв, което сърцето изхвърля при всеки свой удар, е около две унции. Тъй като то прави към 72 удара в минута, простото умножение води до извода, че

всеки час сърцето изхвърля в аортата около 540 паунда^[1] кръв. Но това далеч надхвърля средното тегло на човека, а още повече — количеството кръв в човешкото тяло.

За Харви става очевидно, че една и съща кръв постоянно се рециклира през сърцето. Стигнал до тази хипотеза, в течение на девет години Харви прави експерименти и извършва внимателни наблюдения, за да определи детайлите на кръвообращението.

В книгата си той недвусмислено заявява, че през артериите кръвта излиза от сърцето, а през вените се връща в него. Понеже не разполага с микроскоп, Харви не е в състояние да види капилярите, миниатюрните кръвоносни съдове, които пренасят кръвта от най-малките артерии до вените, но правилно се досеща за тяхното съществуване. (Капилярите са открити от италианския биолог Малпиги няколко години след смъртта на Харви.)

Харви пише също, че работата на сърцето е да вкарва кръв в артериите. По този и по-всички останали главни въпроси теорията на Харви е по същество правилна. Освен това той представя обилни експериментални доказателства и добре обмислени доводи в подкрепа на теорията си. Въпреки че отначало е посрещната със силен отпор, към края на живота му тя е вече общоприета.

Харви работи и върху ембриологията и макар постиженията му в тази насока да не могат да се сравнят с откриването на кръвообращението, те също заслужават внимание. Той е опитен наблюдател и с книгата си „За размножаването на животните“, излязла в 1651 г., поставя началото на съвременните изследвания в ембриологията. Подобно на Аристотел, от чиито възгледи е силно повлиян, Харви отхвърля теорията за преформизма — хипотезата, че дори в най-ранния си стадий зародишът има същото устройство като животното, само че в много по-малки размери. Харви застъпва правилното гледище, че крайният продукт на зародиша се развива постепенно.

Харви има дълъг, интересен и благополучен живот. Като юноша се учи в колеж към Кеймбриджкия университет. В 1600 г. заминава за Италия, за да следва медицина в университета на Падуа, по онова време може би най-добрата медицинска школа в света. (Галилей е професор там по същото време, но не е известно двамата да са се срещали някога.) В 1602 г. Харви получава докторска степен в Падуа.

След това се завръща в Англия, където има дълга и успешна кариера като лекар. Между пациентите му са двама английски крале (Джеймс I и Чарлз II), както и известният философ Франсиз Бейкън. Харви преподава анатомия в Медицинския колеж в Лондон и веднъж дори е избран за президент на колежа, но отказва да приеме тази длъжност. Извън частната си практика той дълги години е главен лекар на лондонската болница „Свети Вартоломей“. Когато в 1628 г. излиза книгата му за кръвообращението, той се прочува в цяла Европа. Женен е, но няма деца. Умира в 1657 г. в Лондон на седемдесет и девет години.

---

[1] По нашата мерна система това прави 250 кг. — Б. пр. ↑

56. ЪРНЕСТ РЪДЪРФОРД

1871 — 1937

Ърнест Ръдърфорд е смятан обикновено за най-големия физик експериментатор на XX век. Той е централната фигура, довела до познанията ни за радиоактивността, и човекът, поставил начало на изучаването на ядрената физика. Освен огромното им теоретично значение неговите открития намират широко приложение в редица области: атомното оръжие, атомните електроцентрали, радиоактивните изотопи и радиометрията. Неговото влияние върху света е дълбоко, вероятно още расте и навярно ще бъде дълготрайно.

Ръдърфорд е роден и израснал в Нова Зеландия. Учи в Кентърбърийския колеж и на двацет и три години има вече три научни степени (бакалавър на изкуствата, магистър на изкуствата и бакалавър на науките). Следващата година е удостоен със стипендия за Кеймбриджкия университет, където три години се занимава с изследователска работа под ръководството на Дж. Дж. Томсън, един от най-видните учени по онова време. Двацет и седем годишен, вече е професор по физика в канадския университет „Макгил“, където остава девет години. В 1907 г. се завръща в Англия, за да оглави факултета по физика в Манчестерския университет. В 1919 г. се прехвърля в Кеймбридж, този път като директор на лабораторията „Кавъндиш“, където остава до края на живота си.

Радиоактивността е открита в 1896 г. от френския физик Антоан-Анри Бекерел, който тогава правел опити с уранови съединения. Бекерел скоро загубил интерес към тази тема, тъй че основните си знания за радиоактивността дължим на широките изследвания на Ръдърфорд. (Мария и Пиер Кюри откриват още два радиоактивни елемента — полоний и радий, но нямат фундаментални изобретения в тази насока.) Едно от първите открития на Ръдърфорд е, че радиоактивното излъчване на урана се състои от две съвсем различни съставки, наречени алфа- и бета-лъчи. По-късно той демонстрира

естеството на всяка от тях (те представляват бързо движещи се частици) и показва, че има трета съставка, наречена от него гама-лъчи.

Важна черта на радиоактивността е енергията. Бекерел, съпрузите Кюри и повечето други учени смятали, че тя идва от някакъв външен източник. Но Ръдърфорд доказва, че въпросната енергия — много по-силна от тази, която се освобождава при химически реакции — се отделя от вътрешността на отделните уранови атоми. Така той пръв стига до важната концепция за атомната енергия.

Учените винаги са твърдели, че отделните атоми са неразрушими и неизменни. Ръдърфорд с помощта на своя талантлив млад асистент Фредерик Соди успява да покаже, че когато един атом излъчва алфа-или бета-лъчи, той се превръща в друг вид атом. Отначало химиците отказвали да приемат това; но Ръдърфорд и Соди провели цяла поредица радиоактивни разпадания, които превръщат урана в олово. Ръдърфорд измерва и степента на разпадане и така стига до важното понятие „полуживот“. Скоро това довежда до развитието на радиометрията, която става един от най-съществените и полезни научни методи със забележително приложение в геологията, археологията, астрономията и много други области.

С тези изумителни открития в 1908 г. Ръдърфорд спечелва Нобеловата награда (която и Соди получава по-късно), но най-голямото му постижение тепърва предстои. Той вече е забелязал, че бързо движещите се алфа-частици могат да преминават през тънко златно фолио — без да оставят видима следа! — въпреки че малко се отклоняват. Това показва, че златните атоми не са непроницаеми като „билярдни топки“ — както смятали дотогава учените, — а са „меки“ отвътре. От това би следвало, че малките твърди алфа-частици могат да преминават през златните атоми като куршум през пихтия.

Заедно с Гайгер и Марсдън, по-млади от него сътрудници, Ръдърфорд открива, че част от алфа-частиците силно се отклоняват при досега със златното фолио, фактически някои дори отскачат! Той предусеща, че предстои нещо голямо и повтаря много пъти експеримента, като брои внимателно частиците, които се разпръсват в различни посоки. Тогава чрез много труден, но крайно убедителен математически анализ Ръдърфорд доказва, че има само един начин да се обяснят резултатите от опита: златният атом се състои почти изцяло

от празно пространство, а почти цялата маса на атома е съсредоточена в едно „ядро“, което се намира в средата!

В доклада си (1911) Ръдърфорд разбива само с един удар, и то завинаги, обичайната ни представа за света. Щом дори парче метал — уж най-твърдото тяло — е най-вече празно пространство, тогава всичко, което сме смятали за съществено, изведнъж се разпада на малки частички, които се щурат в безкрайна празнота!

Откритото от Ръдърфорд атомно ядро е основата на всички съвременни теории за строежа на атома. Когато две години по-късно Нилс Бор публикува прочутия си доклад, в който представя атома като миниатюрна слънчева система, подчинена на квантовата механика, той използва като отправна точка на своя модел Ръдърфордовия атом с ядро. Същото правят Хайзенберг и Шрьодингер, когато създават своите по-сложни и усъвършенствани модели на атома.

Откритието на Ръдърфорд води до нов дял в науката: изучаването на самото ядро. Ръдърфорд се оказва пионер и в тази област. В 1919 г. той успява да превърне азотни ядра в кислородни, като ги бомбардира с бързо движещи се алфа-частици. Това е постижение, което надхвърля и най-смелите мечти на древните алхимици.

Скоро става ясно, че ядрените превъплъщения може да са източникът на слънчевата енергия. А предизвиканото им трансформиране е същността на атомните оръжия и атомните електроцентрали. В този смисъл откритието на Ръдърфорд далеч надхвърля чисто научния интерес.

Исклучителната личност на Ръдърфорд неизменно е правила силно впечатление на всички, които са влизали в досег с него. Той е бил едър, гръмогласен човек с неизчерпаема енергия и самоувереност и очевидна липса на скромност. Когато негов колега подхвърлил нещо за необичайната му способност да стои винаги „на гребена на вълната“ в науката, Ръдърфорд мигом отговорил: „А защо не? Та нали аз създадох вълната!“

57. ЖАН КАЛВИН

1509 — 1564

Прочутият протестантски богослов и нравоучител Жан Калвин е една от главните фигури в европейската история. Неговите възгледи по такива разнообразни въпроси като богословие, управление, лична нравственост и работни навици оказват влияние повече от 400 години върху живота на стотици милиони хора.

Жан Калвин (истинското му презиме е Ковен или Шовен) е роден в 1509 г. във френския град Ноайон. Получава солидно образование. След като посещава „Колеж де Монтагю“ в Париж, отива да следва право в Орлеанския университет. Изучава право и в Бурж.

Калвин е само осемгодишен, когато Мартин Лутер разлепва на църковната врата във Витенберг своите деветдесет и пет тезиса, с което слага началото на протестантската Реформация. Калвин е възпитан като католик, но в младежките си години възприема протестантството. За да избегне преследвания, скоро напуска Париж, където е живял, и след като пътува известно време, се установява в Базел, Швейцария. Там живее под чуждо име, докато усилено изучава богословие. Двайсет и седем годишен, издава в 1536 г. най-известния си труд — „Институции на християнската религия“. Прочува се именно с тази книга, в която са събрани основните протестантски възгледи, представени системно в разбираема форма.

По-късно същата година посещава Женева, където протестантството бързо набира сили. Поканват го да остане там като учител и водач на протестантската общност. Скоро възникват конфликти между върлия пуритан Калвин и женевските граждани и в 1538 г. той е принуден да напусне. В 1541 г. го канят отново да се върне, приема и става не само единственият религиозен водач на града, но и много деен политически лидер, какъвто е до смъртта си през 1564 г.

На теория Калвин не е бил диктатор в Женева; много от гражданите имат избирателни права, а голяма част от официалната

политическа власт се упражнява от два̀сет и пет членен съвет. Калвин не е негов член и може да бъде изгонен по всяко време, ако за оставането му няма съгласие на мнозинството (което и става в 1538 г.). На практика обаче Калвин е господар на града, а след 1555 г. става по същество самодържец.

Под неговото ръководство Женева се превръща в главен протестантски център на Европа. Калвин упорито се опитва да съдейства за разпространяването на протестантството в други страни, по-конкретно във Франция, и за известно време Женева е наричана „протестантският Рим“. След завръщането си в Женева една от първите му работи е да въведе цял ред клерикални разпоредби за тамошната реформаторска църква. После те ще станат образец за реформаторските църкви в Европа. Докато е в Женева, Калвин пише много внушителни религиозни трактати и продължава да преработва „Институциите на християнската религия“. Освен това изнася редица сказки върху богословието и Библията.

Калвинова Женева е схоластичен и пуритански град. Прелюбодеянието и развратът се смятат за тежки престъпления, а хазартът, пиянството, танците и пеенето на неприлични песни са строго забранени и могат да доведат до сурово наказание. Със закон се изисква в определени часове да се посещава църквата, където обичайни са продългите проповеди.

Калвин усилено насърчава прилежанието в работата и набляга на образованието. Именно по негово време е създаден Женевският университет.

Калвин е бил човек с крайна нетърпимост и се разправял жестоко с всички, които смятал за еретици. Най-прочутата му жертва (а те са доста) е Мишел Серве, медик и богослов от испански произход, който не вярвал в учението за Троицата. Когато Серве се озовал в Женева, бил задържан, съден за ерес и изгорен на кладата (1553). По времето на Калвин са изгорени още няколко души, заподозрени в магьосничество.

Калвин умира в Женева в 1564 г. Женен е, но остава вдовец в 1549 г., а единственото му дете починало при самото раждане.

Главното значение на Калвин се крие не в пряката му политическа дейност, а в застъпваната от него идеология. Той набляга на авторитета и значението на Библията и като Лутер отхвърля властта

и значението на Римокатолическата църква. Подобно на Лутер, Свети Августин и Свети Павел, Калвин твърди, че всички хора са грешници и че спасение носят не добрите дела, а вярата и само вярата. Особено впечатление правят неговите представи за предопределението и порицанието. Според Калвин Бог отдавна е решил — без оглед на всякакви заслуги — кой ще бъде спасен и кой осъден. Тогава защо човек трябва да се стреми да бъде нравствен? Калвин отговаря, че „избраните“ (т. е., хората, които Бог е избрал да приемат Христа и за това да получат опрощение) са предопределени от Бога да бъдат праведни. Иначе казано, ще получим спасение не защото сме добри, а сме добри, защото сме избрани да получим спасение. На някои това учение може да се вижда странно, но едва ли може да има съмнение, че то е вдъхновило мнозина калвинисти да водят благочестив и праведен живот.

Калвин е упражнил голямо влияние върху света. Богословските доктрини му спечелват в крайна сметка повече последователи, отколкото има Лутер. Въпреки че Северна Германия и Скандинавия са предимно лютерански страни, швейцарците и холандците са калвинисти. В Полша, Унгария и Германия има значителни калвинистки малцинства. Презвитерианците в Шотландия са калвинисти, каквито са и хугенотите във Франция, и пуританите в Англия. В Америка, разбира се, отдавна има силно пуританско влияние.

Калвинова Женева е била по-скоро теокрация, отколкото демокрация, но крайният резултат от калвинизма все пак е по-голяма демокрация. Това, че в толкова много страни калвинистите са малцинство, може би ги е принудило да имат предпочитания към ограничаването на установената власт; а не е изключено причината да е в сравнително демократичната вътрешна организация на калвинистките църкви. Каквато и да е тя, първите калвинистки крепости (Швейцария, Холандия и Великобритания) се превърнаха и в крепости на демокрацията.

Твърди се, че калвинисткото учение е главният фактор за създаването на т. нар. „протестантска трудова етика“ и за възхода на капитализма. Трудно е да се каже до каква степен това твърдение е основателно. Холандците например далеч преди Калвин са известни като трудолюбив народ. От друга страна, изглежда нелогично да

допуснем, че неговото твърдо изразено отношение към усиления труд не е оказало влияние на последователите му. (Калвин допуска промяна на работата и на интересите — практика, осъждана от повечето ранни християнски нравоучители, но пък допринесла много за развитието на капитализма.)

Как да бъде класиран Калвин в тази книга? Неговото влияние намира потвърждение предимно в Западна Европа и Северна Америка, но през последното столетие то рязко намалява. Във всеки случай голяма част от заслугата за съществуването на калвинизма вече бе приписана на по-ранни личности като Исус, Свети Павел и Лутер.

При все че протестантската Реформация е събитие с голямо историческо значение, ясно е, че на Мартин Лутер принадлежи главната роля за разпространението му. Самият Калвин е само един от няколкото влиятелни протестантски водачи, издигнали се след Лутер. Така погледнато, Калвин трябва да бъде класиран доста по-назад от него. От друга страна, той трябва да бъде поставен доста по-напред от философи като Волтер и Русо, отчасти защото влиянието му е два пъти по-дълготрайно от тяхното, отчасти защото неговите възгледи са оказали толкова дълбоко въздействие върху живота на последователите му.

58. ГРЕГОР МЕНДЕЛ

1822 — 1884

Грегор Мендел е широко известен днес като човека, открил основните принципи на наследствеността. Обаче приживе е невзрачен австрийски монах и любител в науката, чиито блестящи изследвания остават пренебрегнати от научния свят.

Мендел е роден в 1822 г. в град Хайнцендорф, по онова време в границите на австрийската империя, а сега част от Чехия. В 1843 г. постъпва в августински манастир в Брюн, Австрия (сега Бърно в Чехия). В 1847 г. е ръкоположен за свещеник. В 1850 г. полага изпит, за да получи удостоверение за учител. Проваля се на изпита, като получава най-ниските бележки по биология и геология! Въпреки това абатът, който отговаря за манастира, го изпраща във Виенския университет, където от 1851 до 1853 г. изучава математика и естествени науки. Мендел така и не получава учителско удостоверение, но от 1854 до 1868 г. е заместник-учител по естествени науки в Брюнското модерно училище.

От 1856 г. той започва прочутите си опити в растениевъдството. В 1865 г. вече е формулирал своите забележителни закони за наследствеността и ги е представил в доклад пред Дружеството по естествена история в Брюн. В 1866 г. обнародва резултатите си в „Трансакции“, орган на дружеството, в статия, озаглавена „Експерименти с растителни хибриди“. Три години по-късно в същото списание излиза нова статия. Макар „Трансакции“ да не е престижно списание, то се получава в големите библиотеки. Освен това Мендел изпраща копие от доклада си на Карл Негели, виден учен, когато става дума за наследственост. Негели прочита доклада и праща отговор на Мендел, без да е успял да схване огромното му значение. После вече никой не обръща внимание на Менделовите статии и повече от трийсет години те остават почти напълно забравени.

Трудът на Мендел е преоткрит едва в 1900 г., когато трима различни учени (холандецът Хуго де Фриз, германецът Карл Коренс и

австриецът Ерих фон Чермак), които работят независимо един от друг, попадат на Менделовата статия. Всеки от тях е извършвал самостоятелни ботанически опити; всеки е открил самостоятелно Менделовите закони; преди да публикува резултатите си, всеки е ровил в съответната литература и е попаднал на първата Менделова статия; и всеки се позовава добросъвестно на неговия доклад и отбелязва, че собствената му работа потвърждава изводите на Мендел. Изумително тройно съвпадение! Освен това същата година и английският учен Уилям Бейтсън се натъква на Менделовата статия и бърза да привлече върху нея вниманието на други учени. Към края на годината Мендел вече получава признанието, което с право е заслужил още приживе.

Какви са установените от Мендел факти за наследствеността? Преди всичко той открива, че всички живи организми съдържат основни компоненти — днес те се наричат гени, — чрез които наследствените характеристики се предават от едно поколение на друго. При изследваните от Мендел растения всяка индивидуална особеност — да речем, цветът на семето или формата на листата — се определя от двойка гени. Отделното растение наследява по един ген от всяка родителска двойка гени. Мендел открива, че ако двата наследени гена са различни (например един ген за зелени семена и друг ген за жълти), тогава нормално ще се прояви въздействието на по-силния ген (в случая гена за жълтите семена). Въпреки това по-слабият ген не изчезва и може да се предаде на потомството на растението. Мендел установява, че всяка репродуктивна клетка, т. е. гамета (тя отговаря на сперматозоида или на яйцеклетката при хората) съдържа само един ген от всяка двойка. Освен това според него е въпрос само на чиста случайност кой ген от всяка двойка ще попадне в дадена гамета и ще бъде предаден на растението приемник.

Макар и леко видоизменени, Менделовите закони са отправната точка на съвременната генетика. Как е станало тъй, че Мендел, любител в науката, успява да открие толкова важни принципи, убягнали от вниманието на редица именити професионални биолози преди него? За щастие, той е избрал за изследванията си такива растения, чиито най-отличителни черти се определят от един-единствен вид гени. Ако те се определяха от няколко вида, изследователската му работа щеше да бъде крайно затруднена. Но късметът, който има, не би му помогнал, ако Мендел не беше толкова

придирчив и търпелив експериментатор; нямаше да му помогне и ако не беше разбрал, че е необходимо да направи статистически анализ на наблюденията си. Поради случайността обикновено не е възможно да се предвиди какви черти ще наследи дадено поколение. Само благодарение на огромния брой експерименти (Мендел има опити с 21 000 отделни растения!) и на статистическия анализ на резултатите Мендел успява да изведе своите закони.

Законите за наследствеността са важна придобивка за човешкото знание, а генетиката навярно ще намери в бъдеще много повече приложения, отколкото досега. Трябва обаче да вземем под внимание и още един фактор, когато решаваме къде е мястото на Мендел в тази класация. Тъй като приживе постиженията му остават пренебрегнати, а изводите му са преоткрити по-късно от други учени, Менделовите изследвания може да се сторят някому излишни. Ако доведем докрай този аргумент, можем да заключим, че Мендел изобщо няма място в тази класация, какъвто е случаят с Лейф Ериксон, Аристарх и Игнац Земелвайс, чиито места заемат Колумб, Коперник и Джоузеф Листър.

Обаче има разлика между Мендел и тях. Неговите изследвания са забравени само за кратко време и веднъж преоткрити, веднага стават широко известни. Освен това Де Фриз, Коренс и Чермак, макар да стигат независимо един от друг до неговите принципи, наистина са чели доклада му и се позовават на изводите, направени от него. И накрая, не може да се каже, че Менделовите открития нямаше да окажат влияние, ако ги нямаше Де Фриз, Коренс и Чермак. Статията му вече е била включена в многотиражна библиография на трудовете върху наследствеността. Рано или късно някой сериозен изследовател щеше да попадне на нея. Заслужава да отбележим и това, че нито един от тези трима учени никога не е претендирал да има заслуга за откриването на генетиката; на всичко отгоре изведените от Мендел принципи в цял свят се наричат „закони на Мендел“.

По оригиналност и значение те могат да се сравняват с откриването на кръвообращението от Харви и тъкмо затова Мендел получава и съответната класация.

59. МАКС ПЛАНК

1858 — 1947

През декември 1900 г. немският учен Макс Планк стряска научния свят с дръзката си хипотеза, че лъчистата енергия (т. е. енергията на леките вълни) не се излъчва в неспирен поток, а се състои от малки частици, наречени от него кванти. Хипотезата на Планк, която противоречи на класическите теории за светлината и електромагнетизма, е отправната точка на квантовите теории, които внесоха коренни промени във физиката и задълбочиха познанията ни за естеството на материята и радиацията.

Планк е роден в 1858 г. в Кил, Германия. Учи в Берлинския и в Мюнхенския университет, откъдето получава докторат по физика на двайсет и една години. Преподава в него, а после и в Килския университет. В 1889 г. става професор в Берлин, където работи до пенсионирането си през 1928 г. на седемдесетгодишна възраст.

Както няколко други учени, Планк се интересува от излъчването на черното тяло, иначе казано, от електромагнитната радиация, излъчвана от съвсем черен обект, когато той е нагрят. (Напълно черен обект е онзи, който не отразява, а поглъща изцяло всяка светлина, паднала върху него.) Физиците експериментатори са направили старателни измервания на радиацията на подобни обекти още преди Планк да се залови с този проблем. Първото постижение на Планк е откриването на доста сложна алгебрична формула, която правилно определя радиацията на черното тяло. Тази формула, често използвана в теоретичната физика, е много добро обобщение на експерименталните данни. Но има една трудност: приетите физични закони водят до съвсем различна формула.

Планк разсъждава задълбочено върху проблема и накрая предлага съвършено нова теория: лъчистата енергия се излъчва само на точни количества елементарни частици, т. нар. кванти. Според неговата теория величината на 1 квант светлина зависи от нейната честота (т. е. от цвета ѝ) и съответства на количество, което Планк

бележи с h . Сега това се нарича константа на Планк. Неговата хипотеза противоречи на преобладаващите дотогава схващания за физиката, но като я прилага, той успява да извлече точна формула за радиацията на черното тяло.

Идеята на Планк е толкова революционна, че сигурно щеше да бъде отхвърлена като хрумване на смахнат, ако Планк нямаше славата на много сериозен и солиден физик. Колкото и необичайна да изглежда тази теория, на практика тя води до създаването на една точна формула.

Отначало повечето физици (а и самият Планк) възприемат хипотезата му само като удобна математическа фикция и нищо повече. Но само след няколко години се оказва, че идеята на Планк за квантите намира приложение при всевъзможни физични явления, а не само при радиацията на черно тяло. Айнщайн приема тази концепция в 1905 г., за да обясни фотоелектричния ефект, а Нилс Бор я използва в 1913 г. в теорията си за строежа на атома. В 1918 г., когато Планк е удостоен с Нобелова награда, вече е съвсем ясно, че хипотезата му е вярна и има фундаментално значение във физиката.

Силните антинацистки възгледи на Планк го поставят в опасност по времето на Хитлер. По-малкият му син е екзекутиран в началото на 1945 г. заради участието си в несполучилия офицерски заговор срещу Хитлер. Самият Планк умира в 1947 г. на осемдесет и девет години. Развитието на квантовата механика е може би най-важното научно събитие на XX век, по-важно дори от двете Айнщайнови теории за относителността. Константата на Планк h има много важно значение и вече е призната като една от двете или трите фундаментални константи в теоретичната физика. Тя намира приложение в теорията за атомния строеж, в Хайзенберговия принцип за несигурността, в радиационната теория и в много научни формули. Численият израз, който Планк дава на константата си, се отклонява само с два процента от приетото днес число. Планк е всепризнат като бащата на квантовата механика. Въпреки че е изиграл малка роля за по-нататъшното развитие на квантовата теория, би било грешка да го класираме прекалено ниско. Първоначалният пробив на Планк е много съществен. Той освобождава умовете от предишните погрешни разбирания и дава възможност на последователите му да създадат далеч по-елегантната теория, която имаме днес.

60. ДЖОУЗЕФ ЛИСТЪР

1827 — 1912

Джоузеф Листър, британският хирург, въвел за първи път антисептичните средства в хирургията, е роден в 1827 г. в Ъптън, Англия. В 1852 г. получава докторат от Университетския колеж в Лондон, където е бил отличен студент. В 1861 г. е назначен за хирург в Кралската амбулатория в Глазгоу, където работи осем години. Най-вече през този период той развива метода си за антисептична хирургия.

В Кралската амбулатория той отговаря за отделенията в новото крило, предназначено само за хирургия. Остава ужасен от високата смъртност след операции там. Инфекциите и гангрената са нещо обичайно. Листър се старее да поддържа чистота в отделенията си. Това обаче не е достатъчно, за да се предотврати високата смъртност. Много лекари твърдят, че мръсотията около амбулаторията е причина за инфекциите. Но това обяснение не го задоволява.

Един ден през 1865 г. прочита доклад на Луи Пастър и се запознава с теорията, че болестите се предизвикват от микроби. Това го навежда на главната му идея. Щом причина за инфекциите са микробите, най-добрият начин да се избягват следоперативните възпаления ще бъде те да се унищожават още преди да са навлезли в откритата рана. Листър използва карболова киселина против микробите и въвежда цял ред нови антисептични мерки. Не само си измива старателно ръцете преди всяка операция, но се грижи инструментите и превързочните материали да са напълно обеззаразени. Дори пръска в операционната карболова киселина. Резултатът е рязко съкращаване на смъртните случаи след операция. През периода 1861/65 г. следоперативната смъртност в мъжкото отделение е 45 на сто. В 1869 г. тя вече е 15 процента.

Първият задълбочен доклад на Листър върху антисептичната хирургия е публикуван в 1867 г., но схващанията му не се приемат незабавно. В 1869 г. обаче му предлагат катедрата по клинична хирургия при Единбургския университет и през седемгодишната му

работа там името му се прославя. През 1875 г. прави обиколка из Германия и изнася лекции, в които излага своите възгледи и методи; следващата година прави подобно пътуване из Съединените щати. Но повечето medici още не са убедени в правотата му.

В 1877 г. му възлагат да оглави катедрата по клинична хирургия при Кралския колеж в Лондон и на тази длъжност се задържа повече от петнайсет години. Демонстрациите на антисептична хирургия в Лондон предизвикват голям интерес в медицинските кръгове, а резултатът е, че разбиранията на Листър се приемат все по-широко. Към края на живота му Листървите принципи в антисептичната хирургия са вече възприети от почти всички medici в света.

За пионерското си дело Листър получава много почести. Пет години е председател на Кралското научно дружество и става личен хирург на кралица Виктория. Женен, но без деца, той живее близо осемдесет и пет години. Умира в 1912 г. в Уолмър, Англия.

Нововъведенията на Листър внасят коренни промени в хирургията и благодарение на тях е спасен животът на милиони хора. Днес не само много по-малко пациенти умират от следоперативни инфекции. Сега хирургията спасява и онези, които не биха се осмелили да се подложат на операция при някогашните условия, когато опасността от инфекция е била далеч по-голяма. Освен това хирурзите могат да извършват сложни операции, с които не биха се наели някога при толкова чести инфекции. Преди едно столетие например обикновено не са мислили за операции, които предполагат отваряне на гръдния кош. Въпреки че съвременните похвати в антисептичната хирургия се различават от методите на Листър, те включват същите основни разбирания и са продължение на неговите принципи.

Някой може да каже, че идеите на Листър толкова очевидно са копирани от Пастър, че той няма никаква заслуга. Но независимо от писаното от Пастър все някой е трябвало да разработи и популяризира методите на антисептичната хирургия.

Фактът, че и Листър, и Пастър са включени в класацията, не означава, че отбелязваме два пъти едно и също откритие. Теорията, че болестите се предизвикват от микроби, намира толкова забележителни приложения, че дори заслугата да бъде разделена между Пастър,

Левенхук, Флеминг и Листър, всеки от тях има пълното право да бъде включен в тази книга.

Има и друго евентуално възражение Листър да получи такова високо място в класацията. Близо двайсет години преди него унгарският доктор Игнац Земелвайс (1818–1865), който работел във Виенската главна болница, ясно е показал предимствата на антисептичните средства както в акушерството, така и в хирургията. Но въпреки че Земелвайс става професор и написва чудесна книга за идеите си, той остава до голяма степен незабелязан. Именно Джоузеф Листър и това, което той пише, говори и демонстрира, всъщност убеждава медицинските среди в необходимостта от антисептични средства в лекарската практика.

61. НИКОЛАУС АВГУСТ ОТО

1832 — 1891

Николаус Август Ото е немски изобретател, който в 1876 г. конструира първия четиритактов мотор с вътрешно горене — прототипа на стотици милиони подобни двигатели, произведени по-късно.

Моторът с вътрешно горене е устройство с най-разнообразно приложение: в моторници и мотоциклети, в индустрията, а изобретяването на самолета би било немислимо без него. (До полета на първия реактивен самолет в 1939 г. всички самолети бяха с двигатели с вътрешно горене.) Обаче далеч по-широка употреба намира при автомобилите.

Преди Ото да създаде своя двигател, са правени много опити да се конструира автомобил. Някои изобретатели — Зигфрид Маркус (в 1875), Етиен Леноар (в 1862) и Николас Йозеф (ок. 1769) — успяват да направят модели, които дори се движат. Но при липсата на подходящ двигател, при който ниското тегло е съчетано с висока мощност, тези модели се оказват практически неприложими. Петнайсет години след открития от Ото четиритактов мотор двама други изобретатели — Карл Бенц и Готлиб Даймлер, успяват да конструират независимо един от друг автомобили, годни за продажба. По-късно се използват различни видове двигатели и никак не е изключено в бъдеще да се създадат коли, задвижвани с пара, с батерии или по друг начин, които да превъзхождат сегашните. Но от стотиците милиони автомобили, произведени през последното столетие, 99 процента се движат с четиритактовия двигател на Ото. (Дизеловият двигател, находчива форма на мотор с вътрешно горене, който се използва при камиони, автобуси и параходи, има също четиритактов цикъл, но горивото се вкарва на друг етап.)

Повечето научни изобретения (с изключение на оръжията и експлозивите) са полезни за човечеството. Надали ще се намери някой, който да предложи например да се откажем от хладилниците или

пеницилина или да намалим чувствително използването им. Но вредата от масовата употреба на частни коли е повече от очевидна. Те са шумни, замърсяват въздуха, изразходват гориво, чиито източници все повече намаляват, и всяка година убиват или осакатяват ужасяващ брой хора.

Явно никога не бихме се примирили безропотно с автомобила, ако той не ни даваше големи предимства. Личната кола е безкрайно по-гъвкава от обществения транспорт. За разлика от влака и метрото тя те отвежда и оставя където и когато поискаш и е незаменима при доставки вкъщи. Автомобилът е бърз, удобен и лесно поема багаж. Като ни предоставя избор къде да живеем и как да прекарваме времето си, допринася много за личната ни свобода.

Може да се спори дали тези предимства си струват данъка, който той взема от обществото, но никой не може да отрече, че автомобилът е оказал голямо въздействие върху нашата цивилизация. Само в САЩ се движат повече от 180 милиона коли. Общо това прави приблизително пет трилиона километра пробег годишно — повече от целия път, изминат пешком, със самолети, влакове, параходи и всички други транспортни средства.

За да угодим на автомобила, сме построили много и много паркинги и скоростни магистрали през огромни разстояния, с което сме променили цялата природа. В отплата автомобилът ни дава подвижност, за каквато предишните поколения не са и дръзвали да мечтаят. Повечето собственици на коли сега разполагат с много по-широко поле за дейност и с много повече удобни съоръжения, отколкото биха имали, ако го нямаше автомобила. Той ни дава много по-голяма възможност да избираме къде да живеем и къде да работим. Благодарение на него много улеснения и удобства, достъпни някога само за градските жители, сега са на разположение и на хората от близките околности. (Това може би е главната причина за разрастването на предградията през последните десетилетия и за упадък на градските центрове в Съединените щати.)

Николаус Август Ото е роден в 1832 г. в Холцхаузен. Баща му умира, когато е още бебе. Ото е добър ученик, но на шестнайсет години напуска гимназията, за да добие опит в търговията. Известно време работи в някаква бакалияница в малък град. По-късно става продавач във Франкфурт. А след това вече е търговски пътник.

Около 1860 г. Ото научава за газовия двигател, изобретен от Етиен Леноар (1822–1900), първия годен за работа мотор с вътрешно горене. Ото си дава сметка, че двигателят на Леноар ще намери по-добро приложение, ако е с течено гориво, защото така ще се избегнат някои неудобства на газа. Скоро Ото изобретява карбуратор; но патентното бюро му отказва да го регистрира, защото подобни устройства вече били създадени.

Ото не се обезсърчава и полага всички усилия да подобри мотора на Леноар. В 1861 г. му хрумва идеята за съвсем нов тип двигател, който работи на четиритактов цикъл (за разлика от примитивния двутактов двигател на Леноар). През януари 1862 г. Ото конструира годен за работа модел на четиритактов двигател. Но среща трудности, особено в запалването, не може да го направи по-практичен и скоро оставя настрана тази работа. И разработва своя „атмосферен двигател“ — подобрен двутактов мотор, който работи с газ. Той го патентова в 1863 г. и скоро си намира съдружник, Йожен Ланжен, който да го финансира. Двамата изграждат малка фабрика и продължават да подобряват двигателя. В 1867 г. техният двутактов мотор печели златен медал на Парижкото изложение. Оттук нататък търговията потръгва бързо и печалбите на компанията растат стремглаво. В 1872 г. двамата наемат Готлиб Даймлер, блестящ инженер с опит в ръководенето на фабрика, за да им помогне в производството на двигателя.

Въпреки че печалбите от двутактовия мотор са много добри, Ото не може да се отърве от идеята за четиритактовия модел, който поначало е замислял. Той е убеден, че четиритактов двигател, който компресираща сместа от гориво и въздух, преди да я запали, ще бъде много по-ефикасен от всякакви видоизменения на Леноаровия двутактов мотор. В началото на 1876 г. Ото създава най-после подобрена система за запалване и с нея вече конструира напълно годен четиритактов двигател. Първият му модел е готов през май 1876 г. и на следващата година вече е патентован. Далеч по-добрата ефикасност и работа на четиритактовия двигател са очевидни и той се радва на незабавен успех в продажбите. Само през следващите десет години са купени 30 000 броя и скоро всички разновидности на Леноаровия мотор са вече демодне.

В съдебно дело немският патент на Ото за четиритактовия двигател му е отнет в 1886 г. Оказва се, че някакъв французин на име

Алфонс дьо Роша е измислил в 1862 г. подобен на Отовия модел и го е патентовал. (Не бива да се смята обаче, че Дьо Роша е бил човек с влияние. Изобретението му не е помирило пазара, той не е конструирал даже един модел.) Макар че Ото загубва драгоценния патент, фирмата му продължава да носи пари. Когато умира в 1891 г., той е много състоятелен човек.

Междувременно в 1882 г. Готлиб Даймлер напуска фирмата. Той твърдо е решил да приспособи Отовия двигател за превозно средство. В 1883 г. създава още по-добра система за запалване (но не тази, която е в употреба днес) и тя дава възможност моторът да работи със 700 — 900 оборота в минута. (Най-високата скорост на Отовия модел е 120 — 200 оборота в минута.) Освен това Даймлер се е постарал да създаде много лек двигател. В 1885 г. той монтира един от двигателите си на превозно средство и така е създаден първият мотоциклет в света. Следващата година Даймлер конструира и първия си автомобил на четири колела. Излиза обаче, че Карл Бенц го е изпреварил на косъм. Само няколко месеца по-рано той е построил своя първи автомобил — на три колела, но несъмнено автомобил. Колата на Бенц, както и Даймлеровата, работи с четиритактов двигател от типа, създаден от Ото. Оборотите на мотора на Бенц са под 400 в минута, но това е достатъчно, за да бъде автомобилът годен за употреба. Бенц упорито работи за подобряването на автомобила си и след няколко години той вече е на пазара. Готлиб Даймлер пуска в продажба колите си малко по-късно от Бенц, но и те също имат успех. (В края на краищата двете фирми — на Даймлер и на Бенц, се обединяват. Прочутият „Мерцедес-Бенц“ е производство на обединената фирма.)

Когато става дума за разработването на автомобила, трябва да споменем още един човек: американския изобретател и индустриалец Хенри Форд, който пръв пушна в масово производство евтини коли.

Двигателят с вътрешно горене и автомобилът са изключително важни открития и ако само един човек имаше заслуга за изобретяването им, би трябвало да заеме едно от първите места в тази класация. Обаче голямата заслуга трябва да бъде разпределена между неколцина: Леноар, Ото, Даймлер, Бенц и Форд. От всички тях Ото е дал най-големия принос. Моторът на Леноар не е нито достатъчно мощен, нито достатъчно ефикасен, за да движи автомобили. Отовият, обратно, е точно такъв. Преди 1876 г., когато Ото изобретява своя

двигател, създаването на годин за употреба автомобил е почти немислимо; след това то е неизбежно. Ето защо Николаус Август Ото е един от първостроителите на модерния свят.

62. ФРАНСИСКО ПИСАРО

ОК. 1475 — 1541

Франсиско Писаро, неграмотният испански авантюрист, който покорява империята на инките в Перу, е роден около 1475 г. в испанския град Трухильо. Подобно на Ернандо Кортес, чийто жизнен път в много отношения е сходен с неговия, Писаро пристига в Новия свят да търси слава и богатство. От 1502 до 1509 г. той живее на Испаньола, днешния карибски остров Хаити, където сега се намират едноименната държава и Доминиканската република. В 1513 г. вече е член на експедицията, водена от Васко Нуньес де Балбоа, която открива Тихия океан. В 1519 г. се установява в Панама. Около четирийсет и седем годишен, в 1522 г. научава за съществуването на империята на инките от испанския изследовател Паскуал де Андагоя, който вече е бил там. Несъмнено вдъхновен от това, че Ернандо Кортес е завладял Мексико, Писаро решава да завладее империята на инките. Първият опит в 1524/25 г. е безуспешен и двата му кораба трябва да се върнат, преди да са достигнали Перу. При втория си опит (1526/28) успява да стигне до перуанския бряг и се завръща със злато, ламы и индианци.

В 1528 г. се прибира в Испания. Следващата година император Карл V го упълномощава да завладее Перу за Испания и му осигурява необходимите средства за експедицията. Писаро се връща в Панама, където набира хора. Той вдига платна от Панама в 1531 г., когато е вече петдесет и шест годишен. Набраната от него армия наброява по-малко от двеста души, докато населението на империята, която е тръгнал да покорява, надхвърля шест милиона!

Следващата година Писаро стига до Перу. Само със 177 души и 62 коня през септември 1532 г. той навлиза във вътрешността на страната. Писаро повежда малобройните си сили високо в Андите, за да достигне град Каямарка, където се намира вождът на инките Атауалпа с 40-хилядна войска. Групата на Писаро пристига в Каямарка на 15 ноември 1532 г. На другия ден по настояване на Писаро Атауалпа

оставя зад себе си своята войска и съпроводен само от около пет хиляди невъоръжени воини, отива да разговаря с Писаро.

С оглед на това, което Атауалпа трябва да е знаел, неговото поведение изглежда озадачаващо. От мига, в който стъпват на перуанския бряг, испанците недвусмислено демонстрират както вражеските си намерения, така и безграничната си жестокост. Ето защо е трудно да се разбере как така Атауалпа е допуснал хората на Писаро да стигнат безпрепятствено до Каямарка. Ако индианците ги бяха нападнали по тесните планински пътеки, където конете са почти безполезни, те лесно щяха да ги унищожат. Още по-странно е поведението на Атауалпа, след като Писаро е вече в Каямарка. Да влезеш в досег с вражеска войска, след като самият ти си невъоръжен, е невероятна глупост. Загадката става още по-голяма, като се знае, че засадата е била обичайна тактика на инките.

Писаро не пропуска златната възможност, която му се представя. Той заповядва на войниците си да нападнат Атауалпа и невъоръжения му ескорт. Битката, или по-скоро клането, трае не повече от половин час. Нито един испански войник не е убит; единственият ранен е самият Писаро, който получава незначителна рана, докато предпазва Атауалпа, когото успява да залови жив.

Стратегията на Писаро е безупречна. Империята на инките е силно централизирана система, в която цялата власт произтича от Инката, или императора, смятан за полубожество. Щом веднъж той бива пленен, индианците не са в състояние да дадат отпор на испанското нашествие. С надеждата, че ще си върне свободата, Атауалпа плаща на Писаро огромен откуп в злато и сребро на стойност може би повече от 28 милиона долара. Въпреки това след няколко месеца Писаро го убива. През ноември 1533 г., година след залавянето на Атауалпа, испанците влизат без бой в столицата на инките Куско. Там Писаро настанява нов Инка като своя марионетка. В 1535 г. основава град Лима, който става новата столица на Перу.

Но в 1536 г. марионетният вожд избягва и повежда индианците на въстание против испанците. Известно време испанските сили са обсадени в Лима и Куско. Следващата година те успяват да си възвърнат контрола върху по-голяма част от страната, но въстанието е потушено окончателно едва в 1572 г. Тогава обаче и самият Писаро е вече мъртъв.

Испанците започват междуособни крамоли и това довежда до падането на Писаро. Един от неговите най-близки помощници, Диего де Алмагро, надига глава в 1537 г. и твърди, че Писаро не му е дал полагащия му се дял от плячката. Алмагро е заловен и умъртвен; но въпросът остава неразрешен и в 1541 г. група негови последователи нахълтват в двореца на Писаро в Лима и убиват шейсет и шест годишния предводител само осем години след победоносното му влизане в Куско.

Франсиско Писаро е бил смел, решителен и хитър човек. Според собствените му разбирания е бил религиозен и се говори, че когато умира, изписал на земята кръст със собствената си кръв и последната му дума била „Исусе“. Но той е бил също невероятно алчен, жесток, амбициозен и подъл — може би най-бруталният от конквистадорите.

Обаче отблъскващият характер на Писаро не бива да ни кара да подценяваме военните му постижения. Когато в 1967 г. израелците удържаха решителна победа над арабските войски — далеч по-многобройни и по-добре въоръжени, мнозина останаха изненадани. Това беше забележителен триумф. Историята е пълна с примери за военни победи при чувствително числено превъзходство на противника. Наполеон и Александър Велики неведнъж са печелили надмощие над по-многобройни войски. Монголите, водени от приемниците на Чингис Хан, успяват да завладеят Китай, страна, чието население е поне трийсет пъти по-голямо от собствения им народ.

Обаче Писаро покорява над шестмилионна империя само със 180 души и това е най-изумителната военна победа в цялата история. Численото превъзходство, преодоляно от него, е по-голямо от това, което преодолява Кортес, който нахлува в петмилионна империя с 600 войници. Възможно ли е дори Александър Велики или Чингис Хан да се сравняват с постижението на Писаро? Съмнително е, защото нито един от двамата не е толкова безразсъден, че да се впусне в завоевание при такова решително числено превъзходство на противника.

Можем да се запитаме дали пък огнестрелното оръжие на испанците не им е дало изключително тактическо превъзходство? Нищо подобно. Аркебузите, тогавашното примитивно огнестрелно оръжие, имат малък обсег и отнемат много време за презареждане. Макар да вдигат страшен шум, те са по-малко ефикасни от лъка и

стрелата. На всичко отгоре, когато Писаро влиза в Каямарка, само трима от неговите хора имат аркебузи и около двајсет държат арбалети. Повечето индианци са избити с обикновени мечове и пики. Макар да са разполагали с огнестрелно оръжие и малко коне, ясно е, че испанците започват битката в изключително неизгодно от военно гледище положение. По-скоро ръководството и решителността, а не оръжието са главните фактори за победата на испанците. Разбира се, Писаро е имал и късмет. Нали една стара поговорка казва: щастието е на страната на смелите.

Някои автори отбелязват, че Франсиско Писаро едва ли е нещо повече от дързък разбойник. Но колцина са разбойниците, оказали такова въздействие върху историята? Покорената от него империя е имала власт над по-голямата част от днешните Перу и Еквадор, над северната половина от Чили и над част от Боливия. Обитателите ѝ са били доста по-многобройни от населението на цялата останала Южна Америка. Резултатът от завоеванията на Писаро е, че в целия район се налага испанската религия и култура. След падането на империята на инките останалата част от Южна Америка няма никакви шансове да устои на европейското нашествие. Милиони индианци все още населяват Южна Америка. Но в повечето страни от континента те не успяват да възвърнат политическата си власт. В тях господстват европейският език, религия и култура.

Кортес и Писаро, всеки начело на малобройни сили, успяват да заличат доста бързо империите на ацтеките и на инките. Това кара мнозина да мислят, че покоряването на Мексико и Перу от европейците е било неизбежно. Империята на ацтеките наистина е нямала изгледи да запази независимостта си. Нейното положение — близо до Мексиканския залив и на относително малко разстояние от Куба — я прави уязвима от испанските нападения. Дори ацтеките да бяха успели да разгромят малочислените сили на Кортес, сигурно много скоро щяха да пристигнат по-мощни испански войски.

Империята на инките има по-изгодно за отбрана местоположение. Граничи само с Тихия океан, който е по-трудно достъпен за испанските кораби от Атлантическия. Инките са поддържали голяма войска и империята им е била многолюдна и добре организирана. Освен това теренът в Перу е насечен и планински, а на

много места в света европейските колонизатори са срещали големи трудности при завладяването на планински райони.

Дори в края на XIX век, когато европейските войски са много по-усъвършенствани, отколкото в началото на XVI, опитът на италианците да завладеят Етиопия завърши с неуспех. Почти по същия начин британците срещаха безкрайни трудности с племената от граничните северозападни райони на Индия. Европейците така и не успяха да колонизират планински страни като Непал, Афганистан и Иран. Ако нашествието на Писаро се беше провалило и инките бяха имали възможност да се запознаят с европейското оръжие и тактика, може би по-късно щяха да отблъснат дори по-значителни европейски сили. При създаването на испанците им бяха нужни трийсет и шест години, за да потушат въстанието от 1536 г., въпреки че индианците разполагаха с незначително оръжие и успяха да съберат само малка част от войските, които биха имали преди нашествието на Писаро. Испанците може би щяха да покорят империята на инките и без Писаро, но това никак не е сигурно. В тази класация сме поставили Писаро пред Кортес. Кортес е ускорил хода на историята, Писаро може би е променил този ход.

63. ЕРНАНДО КОРТЕС

1485 — 1547

Покорителят на Мексико Ернандо Кортес е роден в 1485 г. в испанския град Меделин. Баща му е дребен благородник. В младежките си години посещава университета в Саламанка, където изучава право. Деветнайсетгодишен, напуска Испания, за да си търси късмета в новооткритото Западно полукълбо. Пристига в Испаньола в 1504 г. и няколко години остава там като изискан земевладелец и местен донжуан. През 1511 г. участва в покоряването на Куба от испанците. След това събитие се оженва за балдъзата на имперския губернатор на Куба и е назначен за кмет на Сантяго.

В 1518 г. имперският губернатор Диего Веласкес определя Кортес за ръководител на една експедиция до Мексико. Опасявайки се от прекомерната му амбициозност, Веласкес скоро отменя заповедта си, но вече е много късно да го спре. През февруари 1519 г. Кортес отплава с 11 кораба, 110 моряци, 553 бойци (от които само 13 с огнестрелно оръжие и 32 с арбалети), 10 тежки оръдия, 4 по-леки и 16 коня. Еспедицията слиза на сушата на Велики петък там, където сега е град Веракрус. Известно време Кортес се задържа около брега и събира сведения за положението в страната. Разбира, че ацтеките, които управляват Мексико, имат голяма столица навътре в страната, че разполагат с големи запаси от скъпоценни метали и че са ненавиждани от покорените от тях други индиански племена.

Решен на завоевания, Кортес нахлува в територията на ацтеките. Някои от войниците му се стряскат от огромното числено превъзходство, което ще трябва да преодоляват, затова Кортес унищожава корабите на експедицията. Хората му вече нямат друг избор, освен да го следват до победа или да бъдат избити от индианците.

Когато навлизат навътре, испанците срещат ожесточената съпротива на тлакскаланите, независимо индианско племе. След като неголямата им войска е разбита в тежки боеве с испанците,

тлакскаланите решават да се съюзят с тях срещу ацтеките, които ненавиждат. Кортес настъпва към Чолула, където ацтекският император Монтесума II е подготвил изненадващо нападение срещу испанците. Обаче Кортес е информиран предварително за намеренията му, пръв нанася удар и посича хиляди ацтеки при Чолула. След това настъпва към столицата Теночтитлан (днешния град Мексико) и на 8 ноември 1519 г. влиза в нея, без да срещне съпротива. Скоро Монтесума е хвърлен в затвора и наглед цялата операция е почти приключила.

Но ето че друга испанска войска начело с Панфило де Нарваес е пристигнала на брега със заповед за арестуването на Кортес. Той оставя част от войниците си в Теночтитлан, а другите повежда бързо към крайбрежието. Там разгромява войската на Нарваес и убеждава оцелелите да се присъединят към него. Но докато се върне в Теночтитлан, неговият заместник там е успял да вбеси ацтеките. На 30 юни 1520 г. те вдигат въстание в Теночтитлан и испанците, претърпели тежки загуби, отстъпват към Тлаккала. Но Кортес се сдобива с подкрепления, през следващия май се връща и поставя под обсада Теночтитлан. Градът се предава на 13 август. След това испанският контрол над Мексико е почти осигурен, въпреки че Кортес трябва да отдели известно време, за да консолидира завоеванията си в по-отдалечените райони. Теночтитлан е преустроен и с новото име Мексико Сити става столица на испанската колония Нова Испания.

Като вземем под внимание малобройните войски, с които Кортес започва, покоряването на една петмилионна империя е наистина забележителен военен успех. Единственият друг случай за подобно постижение в историята е Франсиско Писаро, покорил империята на инките в Перу. Естествено е да се запитаме как и защо Кортес е успял. Това, че е разполагал с коне и огнестрелно оръжие, несъмнено е фактор; но броят им, между другото съвсем недостатъчен, не е стигал да компенсира голямото числено превъзходство на противника. (Заслужава да отбележим, че нито една от двете предишни испански експедиции към мексиканския бряг не успява да установи поселище или да постигне някакво трайно завоевание.) Ръководната роля на Кортес и неговото мъжество и решителност са несъмнено главните причини за неговия успех. Не по-малко важна е изкусната му дипломация. Кортес не само успява да избегне създаването на

индианска коалиция срещу себе си, ами и убеждава значителен брой индианци да се съюзят с него против ацтеките.

Освен това Кортес е подпомогнат от ацтекските предания за бога Кетсалкоатл. Според една индианска легенда този бог е научил индианците на земеделие, леярство и управление; той бил висок, с бяла кожа и дълга брада. След като обещал да се върне пак при индианците, той запитал отвъд „Източния океан“, тоест Мексиканския залив. Много е възможно в очите на Монтесума Кортес да е бил завърналият се бог и тази представа да е оказала влияние върху поведението на Монтесума. Той наистина реагира слабо и нерешително на испанското нашествие.

И един последен фактор за успеха на испанците е тяхната религиозност. За нас, разбира се, нашествието на Кортес е непростим агресивен акт. Но Кортес е убеден, че това нашествие е нравствено оправдано. Той съвсем искрено говорел на войниците си, че ще удържат победа, защото тяхното дело е праведно и те се бият под знамето на кръста. Религиозните подбуди на Кортес са напълно откровени; той неведнъж излага на опасност успеха на експедицията си, като се увлича в опити да покръсти индианците.

Кортес е отличен дипломат в отношенията си с индианците, но не може да се похвали със същото, когато става дума за дворцовите интриги и за испанските му съперници. Кралят на Испания го е възнаградил богато със земи и с титла маркиз, но му е отнел поста губернатор на Мексико. Кортес се завръща в Испания в 1540 г. и през последните седем години от живота си губи времето си да отправя молби до краля да го върне на губернаторския пост (вече в Нова Испания). Когато умира близо до Севиля в 1547 г., Кортес е дълбоко огорчен, макар и много богат човек. Обширните му имения в Мексико наследява синът му.

Това, че Кортес се е отличавал с алчност и прекомерна амбициозност, е очевидно. Негов почитател, който го познавал лично, го описва като безмилостен, надменен човек, склонен към поразии и кавги. Но Кортес има и редица добри качества. Той е смел, решителен и интелигентен. Обикновено е весел. Макар и твърд като военен ръководител, не е безогледно жесток. За разлика от Писаро, когото всички ненавиждат, Кортес предразполага мнозина индианци и се

опитва да не ги управлява много сурово. Между другото, очевидно е бил красив и обаятелен; винаги е бил любимец на жените.

В завещанието си Кортес казва, че не е сигурен дали е морално оправдано да притежава индиански роби. Този въпрос го е тормозел и той изисква от сина си да го премисли много внимателно. За онова време такова отношение е рядкост. Трудно можем да си представим Франсиско Писаро (или Христофор Колумб) да се тревожи по такъв въпрос. В крайна сметка човек оставащ впечатлението, че от всички испански конквистадори Кортес е бил най-свестният.

Кортес и Писаро имат десетгодишна разлика и са родени на разстояние 25 километра един от друг. Постиженията на двамата (които май са и роднини) поразително си приличат. Те, макар и поотделно, покоряват район с почти континентални размери и налагат там езика, религията и културата на завоевателите. Почти в цялата тази област политическата власт остава по-късно в ръцете на хора от европейски произход.

Съчетано, влиянието на Кортес и Писаро е значително по-силно от това на Симон Боливар. С техните завоевания политическата власт в Южна Америка преминава от индианците у европейците. Боливаровите победи просто успяват да прехвърлят властта от испански управления на южноамериканци от европейски произход.

На пръв поглед може да изглежда, че Кортес трябва да бъде класиран по-напред от Писаро. Освен това, когато Писаро умира, индианската съпротива не е приключила, докато Кортес по същество завършва покоряването на Мексико. Но според нас пред тези два елемента натежават други съображения. Завоевателският устрем на испанците и превъзходството на оръжията им очевидно поставят сериозна заплаха както пред ацтеките, така и пред инките. Перу, закрияна от планинския си терен, има известни шансове да си възвърне независимостта. Смелото и успешно нападение на Писаро може наистина да е променило хода на историята.

Но владенията на ацтеките не са така планински, както е Перу. Те (за разлика от Перу) граничат с част от Атлантическия океан, което ги прави по-леснодостъпни за испанските сили. Ето защо, както личи по всичко, покоряването на Мексико от Испания е било почти неизбежно: главният резултат от смелото начинание на Кортес е, че е ускорило хода на историята.

64. ТОМАС ДЖЕФЕРСЪН

1743 — 1826

Томас Джеферсън, третият президент на Съединените американски щати и автор на Декларацията за независимостта, е роден в 1743 г. в Шадуел, щата Вирджиния. Баща му е бил земемер и преуспяващ плантатор, който оставя голям имот на сина си. Джеферсън посещава две години Колежа на Уилям и Мери, но го напуска, без да е получил диплома. След това изучава право и в 1767 г. е приет в адвокатската колегия на Вирджиния. Следващите няколко години работи като адвокат и плантатор. Става член на Долната камара на Вирджинското законодателно събрание.

Първото важно съчинение на Джеферсън — „Общ поглед върху правата в Британска Америка“, е написано в 1774 г. Следващата година Джеферсън е избран за делегат от Вирджиния на Втория континентален конгрес, а в 1776 г. съставя Декларацията за независимостта. По-късно същата година се връща във Вирджинското законодателно събрание, където изиграва съществена роля за приемането на няколко важни реформи. Две от важните му предложения са „Вирджински устав за религиозната свобода“ и „Законопроект за разширяване на образованието“.

Законопроектът включва прогимназиално обучение, достъпно за всички; щатски университет, в който по-надарените могат да продължат, и система за стипендии. Тогава той не е одобрен от Вирджинското законодателно събрание, но по-късно подобни проекти са приети във всички щати.

Уставът за религиозната свобода е забележителен с това, че предвижда абсолютна религиозна търпимост и пълно отделяне на църквата от държавата. (Преди това официално признатата църква във Вирджиния е англиканската.) Уставът на Джеферсън среща значителна съпротива, но накрая е приет от Законодателното събрание (1786). Същите виждания скоро са приети в закони за правата в други щати, а по-късно са застъпени и в конституцията на Америка.

От 1779 до 1781 г. Джеферсън е губернатор на Вирджиния. След това се оттегля от политическия живот. През този период написва единствената си книга — „Бележки за щата Вирджиния“. Освен всичко друго книгата съдържа недвусмисленото становище на Джеферсън като противник на робството. В 1782 г. жена му умира. (Имали са десетгодишен брачен живот и шест деца.) Макар все още доста млад, Джеферсън не се оженва повторно.

Той скоро се връща към политическия живот и става член на Конгреса. Там се приема неговото предложение за десетична монетна система. Но е отхвърлен подобен проект за десетична система при мерките и теглилките (това става, преди да е измислена метричната система). Предложението му за забрана на робството във всички новоприети щати е отхвърлено само с един глас повече.

В 1784 г. Джеферсън заминава за Франция с дипломатическа задача и скоро става посланик на мястото на Бенджамин Франклин. Заема този пост пет години, с други думи, отсъства от Съединените щати през времето, когато е съставена и приета конституцията на страната. Джеферсън е за приемането ѝ, макар, подобно на много други, да е убеден, че тя трябва да включва Закон за правата.

Джеферсън се завръща в Америка към края на 1789 г. и е назначен за държавен секретар — първия държавен секретар на САЩ. Скоро в кабинета възниква конфликт между него и Александър Хамилтън, който по онова време е министър на финансите и чиито политически възгледи се различават от схващанията на Джеферсън. Поддръжниците на Хамилтън в края на краищата се обединяват и образуват Федералистката партия. Привържениците на Джеферсън също се обединяват и образуват Демократическо-републиканската партия, която по-късно ще се превърне в Демократическа партия.

В 1796 г. Джеферсън се кандидатира за президент на САЩ, но се класира втори — след Джон Адамс. Съгласно тогавашната конституция той става вицепрезидент. В 1800 г. се кандидатира отново и този път надделява над Адамс.

Като президент Джеферсън е умерен и проявява търпимост към предишните си противници, с което създава ценен прецедент за Съединените щати. Погледнато като дълготраен резултат, най-забележителното правителствено постижение по време на неговия мандат е купуването на Луизиана, с което горе-долу се удвоява

територията на Съединените щати. Това е може би най-голямата мирна сделка за територия, откакто има история. Тя превръща Съединените щати във велика сила и е събитие с много далечни последици. Ако Томас Джеферсън беше единственият, допринесъл за купуването на Луизиана, щяхме да го класираме значително по-напред в тази книга. Но намираме, че водещият в тази сделка е френският владетел Наполеон Бонапарт. А ако някой американец има особена заслуга за купуването на Луизиана, това не е Джеферсън, а по-скоро американските посланици в Париж Робърт Ливингстън и Джеймс Монро, които, когато им се представя възможност за такава невероятна сделка, пренебрегват дадените им дипломатически инструкции и се договарят за присъединяването на огромната територия. (Заслужава да отбележим, че Джеферсън, който лично е написал надгробното си слово, не посочва сред заслугите си купуването на Луизиана.)

В 1804 г. Джеферсън е преизбран за президент. Но в 1808 г. предпочита да не се кандидатира за трети мандат, с което утвърждава създадената от Джордж Вашингтон практика. Джеферсън се оттегля в 1809 г. и единствената му държавническа дейност след това е свързана с основаването на Вирджинския университет, регистриран в 1819 г. Той най-после вижда осъществена част от образователната програма, която е предложил на вирджинските законодатели преди четирийсет и три години. Джеферсън умира на 4 юли 1826 г., на петдесетгодишнината от Декларацията за независимостта, оставяйки спомена за един пълноценен и ползотворен живот.

Освен очевидния си политически талант Джеферсън е имал и много други дарби. Знаел е пет-шест чужди езика, интересувал се е от естествени науки и математика, бил е добър плантатор, занимавал се с научнообосновано земеделие. Освен това е бил и фабрикант, вещ архитект, а има някои, макар и незначителни изобретения.

Дарбите на Джеферсън и личните му качества са толкова отличителни, че могат да ни накарат да надценим действителното му влияние върху историята, когато претегляме значението му, може би трябва да започнем от Декларацията за независимостта, тъй като съставянето ѝ обикновено се смята за най-голямото му постижение. Тук трябва първо да кажем, че тя не е част от действащото законодателство в Съединените щати; главното ѝ значение се свежда до това, че в нея са представени американските идеали, но те не са

оригинално творение на Джеферсън, а са почерпани до голяма степен от Джон Лок. Декларацията не е оригинална философия и не е замислена да бъде; тя по-скоро е кратко изложение на възгледи, които вече много американци са изповядвали.

При това не великолепият ѝ стил е причината Америка да обяви независимост. Революционната война започва фактически през април 1775 г. (повече от година преди Декларацията за независимостта) с битките при Лексингтън и Конкорд. През месеците след тези битки американските колонии са изправени пред съдбоносно решение: дали да поискат направо независимост, или да потърсят компромис с английското правителство. През пролетта на 1776 г. настроенията в Континенталния конгрес клонят силно към първото. Не Джеферсън, а Ричард Хенри Лий от Вирджиния предлага официално (на 7 юни) колониите да обявят своята независимост от Великобритания. Конгресът решава да отложи с няколко седмици гласуването по предложената от Лий резолюция и назначава комисия начело с Джеферсън, за да подготви публична декларация, която да обясни причините за обявяването на независимост. (Членовете на комисията умно предоставят на Джеферсън да изготви почти самостоятелно декларацията.) На 1 юли Конгресът се заема отново с предложението на Лий — на другия ден то е подложено на гласуване и е прието единодушно. Именно с това гласуване на 2 юли се взема съдбоносното решение в полза на независимостта. И едва след него започват разисквания по текста, предложен от Джеферсън. Два дни по-късно, на 4 юли 1776 г., той е приет от Конгреса с леки видоизменения.

Дори ако Декларацията за независимостта не е така важна, както повечето хора смятат, дали другите постижения на Джеферсън не му дават право все пак на по-предно място в тази класация? В надгробното си слово Джеферсън отбелязва две други свои заслуги, с които иска най-вече да бъде запомнен. Едната — че е основал Вирджинския университет, — макар и достойна за похвала, едва ли е достатъчно значителна, за да повлияе сериозно на тази класация. Другото му постижение — авторството на „Вирджински устав за религиозната свобода“ — е наистина доста забележително. Разбира се, в най-широк смисъл идеята за религиозна свобода е изразявана и преди него от няколко видни философи, между които Джон Лок и Волтер. Но уставът на Джеферсън отива значително по-напред от

препоръчваната от Лок политика. Освен това Джеферсън е активен политик и успява да прокара предложенията си, които се превръщат в закон, а те оказват въздействие и върху други щати, когато подготвят своите закони за правата.

Това поставя един друг въпрос: до каква степен Томас Джеферсън е причина за приемането на федералния Закон за правата^[1]?

Той несъмнено е представител на хората, които настояват за подобен закон; всъщност е един от духовните им водачи. Но Джеферсън, който е извън страната от 1784 до 1789 г., просто не е в състояние да води борбата за него през съдбоносния период непосредствено след Конституционното събрание и Джеймс Мадисън е човекът, който изиграва главната роля, за да се приемат поправките от Конгреса. (Това става на 25 септември 1789 г., когато Джеферсън още не се е завърнал в САЩ.)

Може да се каже, че не официалната дейност на Джеферсън, а възгледите му са оказали най-силно въздействие в Съединените щати. Но пък е съмнително до каква степен неговите идеи наистина са възприемани от американския народ. Много хора, които тачат името на Томас Джеферсън, поддържат напълно противоположни на неговите схващания. Например Джеферсън дълбоко вярва в нещо, което днес бихме нарекли „малко правителство“. Ето едно характерно изречение от неговата реч при встъпването му в длъжност: „...умно и скромно правителство, което ще възпрепятства хората да се нараняват един друг, но иначе ще ги остави свободни да определят сами своите стремежи към системна работа и подобрение...“ Възможно е Джеферсън да е прав, но през последните петдесет години изборите показват, че неговите думи не са убедили мнозинството от американското общество. И втори пример: Джеферсън решително се противопоставя на схващането, че последна дума при тълкуването на конституцията има Върховният съд, който може да обяви даден закон за неконституционен, въпреки че вече е приет от Конгреса. Такова схващане според него е в противоречие с принципите за демократично управление.

Предидшият пасаж може би навежда на мисълта, че Томас Джеферсън няма кой знае какво влияние и изобщо няма място в тази книга. Но прекомерното вторачване в подробностите, т. е. в дърветата,

може понякога да ни попречи да видим гората. Ако отстъпим малко назад и се опитаме да видим жизнения път на Джеферсън като цяло, веднага ще разберем защо за него се казва, че е „най-бележитият радетел за човешка свобода“.

Трябва ли Томас Джеферсън да бъде класиран по-напред или по-назад от Джордж Вашингтон? Американската независимост и американските демократични институции са създадени със задружните усилия на хора на идеите и хора на действието. Макар и двата елемента да са съществени, смятаме, че, общо взето, идеите са по-важни. От страна на изпълнителната власт Джордж Вашингтон несъмнено е изиграл главната роля. Ала заслугата за идеите трябва да бъде разделена между много хора — американци като Джеферсън и Джеймс Мадисън и европейци като Джон Лок, Волтер и редица други. Ето защо Томас Джеферсън, независимо от големите му дарби и престиж, стои в тази класация значително по-ниско от Джордж Вашингтон.

---

[1] Независимо от думата „закон“, това са всъщност първите десет поправки в конституцията на САЩ, които гарантират свободата на словото, свободата на събранията и т. н. — Б. пр. ↑

65. КРАЛИЦА ИЗABELA I

1451 — 1504

Днес повечето хора си спомнят Изабела I Кастилска като кралицата, финансирала пътешествието на Христофор Колумб през Атлантическия океан. В действителност тя е била енергична и способна владетелка, взела цяла поредица съдбоносни решения, които векове наред са оказвали влияние в Испания и Латинска Америка, а косвено засягат живота на милиони хора в наши дни.

Тъй като повечето от политическите ѝ решения са резултат от консултации с нейния проникателен и не по-малко способен съпруг Фердинанд V (Арагонски) и са осъществявани в тясно сътрудничество с него, разумно е да ги разгледаме двамата заедно в тази книга. Но статията носи името на Изабела, защото най-важните им решения са резултат от нейни предложения.

Изабела е родена в 1451 г. в град Мадригал, кралство Кастилия — сега част от Испания. Като момиче получава строго религиозно обучение и става ревностна католичка. Нейният полубрат Хенри IV е крал на Кастилия от 1454 г. до смъртта си в 1474 г. По онова време не съществува кралство Испания. Сегашната испанска територия е разделена на четири кралства: Кастилия, най-голямото, Арагон в североизточната част на съвременна Испания, Гранада на юг и Навара на север.

Към края на 60-те години на XV век Изабела, вероятна наследница на кастилския трон, е най-богатата в Европа и много принцове искат ръката ѝ. Нейният полубрат Хенри IV настоява тя да се омъжи за краля на Португалия. Но в 1469 г. осемнайсетгодишната Изабела се измъква от тази женитба и въпреки съпротивата на крал Хенри се омъжва за Фердинанд, наследника на трона в Арагон. Разгневен от непослушанието ѝ, Хенри определя за своя приемница дъщеря си Хуана. Въпреки това, когато Хенри умира в 1474 г., Изабела предявява права за трона на Кастилия. Привържениците на Хуана не приемат това и избухва гражданска война. През февруари 1479 г.

Изабелините войски печелят победата. Същата година арагонският крал умира и Фердинанд наследява трона. Оттук нататък Фердинанд и Изабела управляват заедно по-голямата част от Испания.

На теория Арагон и Кастилия са отделни кралства и повечето от държавните им институции са разделени. На практика обаче Фердинанд и Изабела вземат заедно всички решения и полагат всички усилия да работят като двойка владетели на Испания. През целите двайсет и пет години на тяхното съвместно управление основната им политическа цел е да създадат единно испанско кралство, ръководено от силна монархия. Една от първите им задачи е да завладеят Гранада, единствената част от Иберийския полуостров, която все още е под мюсюлманско владичество. Войната започва в 1481 г. и завършва през януари 1492 г. с пълна победа на Фердинанд и Изабела. С покоряването на Гранада Испания добива почти същите териториални граници, каквито има днес. В 1512 г., когато Изабела отдавна е умряла, Фердинанд анексира и малкото кралство Навара.

Още в началото на управлението си Фердинанд и Изабела създават испанската Инквизиция. Това е църковен съд, който съчетава пълномощията на съдия, съдебни заседатели, прокурор и полицейски следователи. Известен е както с жестоките си наказателни мерки, така и с крайно непочтените си процедури. Заподозрените нямат почти никаква възможност да опровергават обвиненията против тях. Те не получават сведения нито за свидетелските показания срещу тях, нито дори за имената на обвинителите. А ако отхвърлят предявените срещу тях обвинения, често ги подлагат на страшни мъчения, докато не се признаят за виновни. Според най-скромни преценки само през първите двайсет години върху кладата са изгорени поне двайсет хиляди души, а няколко пъти повече са получили „по-леки“ наказания.

Инквизицията се е оглавявала от свръхфанатизирания монах Томас де Торкемада, личния изповедник на Изабела. Въпреки че има благословията на папата, всъщност се организира и ръководи от испанските монарси. Инквизицията е използвана отчасти за да се установи религиозен конформизъм и отчасти за да се изкорени политическата съпротива срещу монархията. В Англия феодалите винаги са запазвали достатъчно сила, за да ограничат властта на краля. Испанските феодали някога също са били много силни, но монарсите успяват чрез Инквизицията да подчинят непокорните от тях и да

установят централизирана абсолютна монархия. Освен това те я използват, за да добият по-голям контрол върху испанското духовенство.

Ала главната цел на Инквизицията са хората, заподозрени в отклонения от религията, и по-конкретно евреите и мюсюлманите, които, макар и формално покръстени в католическата вяра, продължават да изповядват скришом своите религии.

В началото Инквизицията не е насочена против евреите. Но в 1492 г. по настояване на фанатика Торкемада Фердинанд и Изабела подписват указ, според който всички испански евреи трябва или да приемат християнска вяра, или да напуснат страната в четиримесечен срок, като оставят имуществото си. За близо 200 000 испански евреи тази заповед за изселване е истинска катастрофа и много от тях загиват, преди да достигнат спасителен пристан. За Испания загубата на голяма част от най-трудолюбивите и най-способните търговци и занаятчии се оказва жесток икономически удар.

Когато Гранада се предава, мирният договор предвижда на мюсюлманите в Испания да бъде позволено да упражняват религията си. Фактически испанските управници нарушават договора. Ето защо маврите се разбунтуват, но скоро претърпяват поражение. В 1502 г. всички мюсюлмани в Испания са принудени да избират — или да приемат християнството, или да напуснат страната, същият избор, който е предоставен на евреите преди десет години.

Макар и ревностна католичка, Изабела никога не смесва верската принадлежност с испанския национализъм. Тя и Фердинанд се борят усилено и успешно, за да остане испанската католическа църква под контрола на монархията, а не на папата. Това е една от причините, поради която протестантската Реформация през XVI век не можа да пробие в Испания.

Най-забележителното събитие по времето на Изабела е откриването на Новия свят от Христофор Колумб, което също става в съдбоносната 1492 г. Колумбовата експедиция има финансовата подкрепа на кралство Кастилия. (Обаче историята, че Изабела трябвало да заложи скъпоценностите си, за да я подпомогне, не отговаря на истината.)

Изабела умира в 1504 г. Дала е живот на един син и четири дъщери. Синът Хуан умира в 1497 г. Най-известна от дъщерите ѝ е

Хуана. Фердинанд и Изабела сватосват Хуана за Филип I Красиви, син на австрийския хабсбургски император и престолонаследник на кралство Бургундия. В резултат на този изключителен династичен брак Изабелиният внук император Карл V наследява една от най-големите империи в европейската история. Той е обявен за Свещен римски император и е най-богатият и най-могъщият монарх на своето време. Териториите, които владее формално или действително, включват Испания, Германия, Холандия, Белгия, Австрия, Швейцария, по-голямата част от Италия, части от Франция, Чехия и Словакия, Полша, Унгария и днешна Югославия плюс голям къс от Западното полукълбо. Карл V и синът му Филип II са ревностни католици, които по време на господството си използват добити от Новия свят богатства, за да финансират войни против протестантските държави в Северна Европа. Така династичният брак, уреден от Фердинанд и Изабела, близо един век след тяхната смърт оказва влияние върху европейската история.

Нека ни бъде позволено да сумираме постиженията и въздействието на Фердинанд и Изабела. С общи усилия двамата до голяма степен успяват: да създадат единно кралство в рамките на приблизително същите граници, които Испания има през последните пет столетия; установяват централизирана, абсолютна монархия; изгонват маврите и евреите, което има важни последици както за прокудените, така и за самата Испания; религиозният им фанатизъм и създаването на Инквизицията дават дълбоко отражение върху цялата бъдеща история на Испания.

Последната мисъл заслужава известно обсъждане. С най-прости думи може да се каже, че Инквизицията поставя Испания в духовна усмирителна ризница. През столетията след 1492 г. по-голямата част от Западна Европа се радва на небивал духовен и научен разцвет. Не и Испания. В обществото, където, ако изкажеш по-различна мисъл, има опасност Инквизицията да те арестува, не е изненадващо, че липсва всякаква оригиналност. В други европейски страни са допустими различни възгледи. Испанската Инквизиция признава само строго правоверния католицизъм. Към 1700 г. Испания в интелектуално отношение е блато в сравнение с останалата част от Западна Европа. Вярно, изминали са пет столетия, откакто Фердинанд и Изабела въвеждат Инквизицията, и повече от 150 години от нейното

ликвидиране, и все пак Испания още не се е съвзела напълно от въздействието ѝ.

Подкрепата, която Изабела оказва на Колумбовата експедиция, води дотам, че по-голямата част от Южна и Средна Америка се превръща в испански колонии. Испанската култура и институции — между тях и Инквизицията — се установяват в цял един огромен район от Западното полукълбо. Затова никак не е чудно, че както Испания е духовно изостанала от Западна Европа, така и испанските колонии в Южна Америка духовно изостават от английските колонии в Северна Америка.

Когато мислим къде е мястото на Изабела в тази класация, трябва да вземем под внимание един фактор: дали събитията по нейно време щяха да се случат, ако тя не съществуваше. Вярно е, че духът на кръстоносците е бил много силен в Испания поради 700-годишната ѝ борба да си възвърне Иберийския полуостров от мюсюлманите. Но когато тази борба завършва успешно в 1492 г., Испания има възможност да избира кой път да поеме. И тъкмо Фердинанд и Изабела — особено Изабела — избират пътя на безкомпромисния религиозен шовинизъм. Без влиянието на Изабела не е изключено Испания да беше станала едно смислено плуралистично общество.

Може би е естествено да сравним Изабела с по-прославената английска кралица Елизабет I. Елизабет е поне толкова способна, колкото Изабела; освен това сравнително човечната ѝ толерантна политика я прави като че ли по-симпатична. Но тя е по-малко склонна към нововъведения от Изабела и няма инициатива с такова дълбоко въздействие като Инквизицията. Въпреки че някои действия на Изабела са противни, малко са монарсите в историята, оказали такова дълготрайно влияние като нея.

66. ЙОСИФ СТАЛИН

1879 — 1953

Сталин, чието истинско име е Йосиф Висарионович Джугашвили, беше дълги години диктаторът на Съветския съюз. Роден е в 1879 г. в град Гори, Грузия. Родният му език е грузинският — много различен от руския, който научава по-късно и който винаги е говорил с подчертан грузински акцент.

Сталин е израснал в беднотия. Баща му, общар, който пиел прекомерно и биел жестоко сина си, умира, когато Йосиф е единайсетгодишен. Като малък посещава църковно училище в Гори, а в юношеските години учи в Духовната семинария в Тбилиси, но в 1899 г. е изключен, защото разпространява подривни идеи. Той се включва в нелегалното марксистко движение, а в 1903 г., когато партията се разцепва, взема страната на болшевиките. През годините до 1917-а е активен партиен член и е арестуван най-малко шест пъти. Тъй като присъдите му са обикновено леки и поне един-два пъти успява да се измъкне, възможно е да е бил двоен агент през част от този период. И тъкмо по това време възприема доста подходящия псевдоним Сталин — човек от стомана.

Сталин не е играл истински голяма роля в комунистическата революция през 1917 г. През следващите две години обаче е много активен, а в 1922-а става генерален секретар на комунистическата партия. Този пост му осигурява голямо влияние в ръководството ѝ и е важен фактор за успеха му в борбата за власт, която се води след смъртта на Ленин.

Ясно е, че Ленин е искал да остави за свой приемник Троцки. Дори в политическото си завещание Ленин заявява, че Сталин е твърде безогледен и трябва да бъде махнат от поста генерален секретар. Но след смъртта му в началото на 1924 г. Сталин успява да потули Лениновото завещание. Той се съюзява с Лев Каменев и Григорий Зиновиев, двама важни членове на Политбюро, с които образува „тройка“, или триумвират. С общи усилия те успяват да разгромят

Троцки и последователите му. След това Сталин, гений във вътрешните политически борби, се обръща срещу Зиновиев и Каменев и също ги съкрушава. Разгромил в борбата за власт „лявата опозиция“ (Троцки, Каменев, Зиновиев и последователите им), Сталин продължава напред и възприема някои от най-важните им политически предложения. Скоро след това се нахвърля и върху водачите на дясното крило в комунистическата партия — негови довчерашни съюзници — и разгромява и тях. В началото на 30-те години той вече е единственият диктатор на Съветския съюз.

От тази силна позиция Сталин започва в 1934 г. нечувани политически чистки. Събитието, което формално слага началото им, е убийството на Сергей Киров, висш комунистически функционер и един от съветниците на Сталин, на 1 декември 1934 г. Предполага се обаче, че Сталин лично е наредил Киров да бъде убит — донякъде, за да се отърве от него, но най-вече за да има предлог за последвалите големи чистки.

В течение на няколко години много видни комунистически функционери от революцията през 1917 г., служили при Ленин, са обвинени от Сталин в измяна и са екзекутирани. На големите публични процеси повечето от тях правят открити самопризнания. Все едно президентът Томас Джеферсън да беше арестувал подписалите Декларацията за независимостта и конституцията, да ги обвини в измяна и да ги екзекутира след пълните им „самопризнания“ на публични процеси. В 1938 г. идва ред и на Хенрих Ягода — това е човекът, оглавявал дотогавашните чистки. Той е изправен пред съд, признава, че е изменник, и е екзекутиран. По същата причина приемникът му — Николай Ежов, става поредната жертва на чистките и също е убит.

Освен в партията, чистките от средата на 30-те години се разпространяват и в съветските въоръжени сили. Те не са насочени предимно срещу антикомунисти или контрареволуционери. (Повечето от тях са премахнати по време на Лениновото управление.) Сега те са срещу самата комунистическа партия. Сталин се справя с комунистите много по-успешно от царската полиция. Например от членовете на Централния комитет на партията, избран на конгреса в 1934 г., повече от две трети са избити в последвалите чистки. От това явно следва, че

главното съображение на Сталин е било да предотврати създаването на някаква независима групировка в страната.

С безогледно използване на тайната полиция, с произволни арести и екзекуции и продължително заточаване в трудови лагери на всеки, който, макар и плахо, критикува неговото управление, Сталин успява да постави в безропотно подчинение целия народ. Към края на 30-те години той вече е създал може би най-абсолютната диктатура в наше време — управление, което се меси в живота на всеки и за всичко и което не признава никакви граждански свободи.

Към икономическата политика, следвана от Сталин, се отнася насилствената колективизация на земеделието. Тя е крайно непопулярна сред хората и много от тях ѝ се противопоставят. Но в началото на 30-те години по негово нареждане милиони селяни са или избити, или обречени на гладна смърт и накрая Сталиновата политика се утвърждава.

Друга цел, следвана усърдно от Сталин, е бързата индустриализация на Съветския съюз. Тя е осъществена отчасти благодарение на „петгодишните планове“, възприети по-късно от много други страни. Въпреки многото ѝ недостатъци индустриализацията се оказва успешна. Независимо от огромните материални загуби през Втората световна война Съветският съюз излиза от нея като втората индустриална сила в света. (Но в крайна сметка Сталиновата земеделска и индустриална политика нанася тежки загуби на съветската икономика.)

През август 1939 г. Хитлер и Сталин подписват прословутия пакт „за ненападение“. Само след две седмици Хитлер нахлува в Полша от запад, а няколко седмици по-късно същото прави Съветският съюз от изток и завладява източната част от страната. През същата година Съветският съюз заплашва с въоръжено нахлуване трите независими страни Латвия, Литва и Естония, които се предават без бой и са присъединени към СССР. По подобен начин — след заплаха със сила — е присъединена и част от Румъния. Но Финландия отказва да се поддаде на заплахи, русите нахлуват и завладяват земите ѝ. Тези присъединявания често се оправдават с обяснения, че въпросните територии са необходими за отбраната на Съветския съюз в случай на нападение от страна на нацистка Германия. Но когато войната завърши

и Германия бе напълно разгромена, Сталин не понечи да се откаже от контрола върху присъединените територии.

В края на Втората световна война съветските армии окупираха голяма част от Източна Европа и Сталин използва това, за да настани там комунистически правителства, послушни на Съветския съюз. Марксистко управление беше създадено и в Югославия, обаче в нея нямаше руски войски и тя не се превърна в руски сателит. За да не би останалите комунистически страни в Източна Европа да последват примера ѝ, Сталин се погрижи да се организират чистки в източноевропейските сателитни държави.

В периода непосредствено след войната започна студената война. Някои хора се опитват да винят за нея западните лидери, но повече от очевидно е, че главната причина за студената война е експанзионистичната политика на Сталин и неутолимото желание да разпростре комунистическата система — съветската власт, по цялото земно кълбо.

През януари 1953 г. съветското правителство оповести, че група лекари са арестувани, защото заговорничели да ликвидират високопоставени съветски функционери. Това прозвуча така, сякаш Сталин подготвя следващата поредица нечувани чистки. Но на 5 март 1953 г. 73-годишният диктатор умря в Кремъл. Тялото му беше балсамирано и поставено на почетно място редом до Ленин в мавзолея на Червения площад. През следващите години обаче славата му помръкна и днес той е ненавиждан като тиранин във всички земи, които някога владееше.

Сталиновият семеен живот не е много благополучен. Той се оженва в 1904 г., но след три години жена му умира от туберкулоза. Яков, единственото дете от този брак, е пленен от германците през Втората световна война. Те предлагат размяна, но Сталин отхвърля предложението и Яков умира в немски военнопленнически лагер. В 1919 г. Сталин се оженва повторно. Втората му жена умира в 1932 г, уж сама посегнала на живота си, но има слухове, че Сталин лично я е убил или е наредил да бъде убита. От втория брак се раждат две деца. Синът, офицер от военновъздушните сили, става алкохолик и умира в 1962 г. Сталиновата дъщеря Светлана забягва от Съветския съюз и в 1967 г. пристига в Съединените щати.

Най-отличителната черта на Сталин е неговата жестокост. Никога не са го вълнували чувства като милост или състрадание. При това е толкова подозрителен, че това граничи с параноя. Обаче е и изключително способен човек: енергичен, упорит, хитър, с необикновено силен дух.

Като съветски диктатор в продължение на близо четвърт век Сталин е оказал огромно влияние върху живота на много хора. Фактически, ако цялостното влияние на даден диктатор върху собственото му поколение съответства на броя на хората под негов контрол, на личните му безобразия и на времето, през което е бил на власт, июгава Сталин е може би най-забележителният диктатор в историята. Приживе той изпраща милиони хора в трудовите лагери, обрича ги на явна или пък гладна смърт. (Не може да се уточни колко хора са загинали при неговите чистки, но числото е някъде около 30 милиона.)

Ето защо няма съмнение, че кратковременното влияние на Сталин е огромно. Но подобно на съвременника му Адолф Хитлер, с когото често е сравняван, не е ясно какво ще бъде трайното му влияние.

Приживе Сталин разшири границите на Съветския съюз, създаде империя от сателити в Източна Европа и превърна СССР във велика сила с влияние във всички краища на земното кълбо. Но през последните няколко години внушителната съветска империя в Източна Европа рухна, а самият Съветски съюз се разпадна на петнайсет независими държави.

По времето на Сталин СССР беше огромна полицейска държава. След неговата смърт смъртоносната хватка на тайната полиция лека-полека се отпусна. Днес русите се радват на такава лична свобода, каквато никога не е имало в страната.

Сталиновата икономическа програма е извлечена от идеите на Маркс и Ленин. Маркс предлагаше такава линия, Ленин започна да я осъществява, но Сталин е този, който успя да премахне частното селско стопанство и частните предприятия в Съветския съюз. Тази негова политика се оказа катастрофална и сега е напълно изоставена.

Въпреки това ни се струва, че с казаното дотук значително подценяваме цялостното влияние на Сталин. Той е не само още един властолюбец и диктатор, управлявал двайсет и пет години огромна

страна. Със студената война, започната от него, той дълги години след смъртта си доминираше в историята на целия свят. Нито една война — дори Втората световна — не е имала такова въздействие в света, каквото имаше студената война. Засегнати от нея бяха не само СССР и САЩ. Всяка страна на земята беше заплетена в дипломатическите и икономическите възли на това противоборство, а в много краища на света се водеха и истински войни. Оръжейната надпревара между двете суперсили — най-голямата и най-скъпата оръжейна надпревара в историята, която беше само един от елементите на студената война, костваше много трилиони долари. А може би най-лошото е, че дълги години целият свят живееше под заплахата на ядреното оръжие, което можеше да унищожи напълно съвременната цивилизация.

Студената война си спечели огромна ненавист и повечето хора искрено желаеха нейния край. Но десетилетия наред мъртвият, отречен от всички Сталин упражняваше по-голямо влияние — по-голямо истинско въздействие върху света — от всяка жива политическа личност. За него може би повече, отколкото за всеки друг, може да се каже, че „злотворството на някои хора живее и след тях“.

Студената война отдавна отмина и на пагубното влияние на Сталин може би най-после идва краят. Но не бива да забравяме, че вината за неговите престъпления трябва да бъде приписана и на Ленин, който го предхождаше и подготви сцената за него. Тъй или иначе, Сталин е един от титаните в историята: злият гений, който няма да бъде забравен скоро.

67. ЮЛИЙ ЦЕЗАР

100 ПР. ХР. — 44 ПР. ХР.

Гай Юлий Цезар, прочутият римски военен и политически ръководител, в роден в Рим 100 години пр. Хр., по време на небивал политически подъем.

През второто столетие пр. Хр., след победата над Картаген във втората пуническа война, римляните създават обширна империя. От тази победа много от тях забогатяват. Но войните нанасят поражения върху социалното и икономическото положение на Рим и голяма част от селячеството остава безимотна. Римският Сенат, отначало нещо като съвет на старейшините в малък град, се оказва неспособен да управлява безпристрастно и успешно една обширна империя. Шири се политическа корупция и целият Средиземноморски район страда от лошото управление в Рим. В самия Рим от 133 г. пр. Хр. започва продължителен период на безредици и политически пристрастни войски (една на Марий в 87 г. пр. Хр. и друга на Сула в 82 г. пр. Хр.) шестват из него. Макар нескопосаното управление да е очевидно за всички, повечето римски граждани настояват да се запази републиканският режим. Юлий Цезар е вероятно първият забележителен политически водач, който ясно разбира, че не си струва да се спасява демократичното управление в Рим, което и без това е вече неспасяемо.

Самият Цезар е потомък на стар патрициански род. Получил добро образование, още на младини той се включва в политическия живот. Подробностите около длъжностите, които е заемал, различните негови съюзи и политическият му възход са съществени, но няма да ги изреждаме тук. Ще отбележим само, че в 58 г. пр. Хр., Юлий е назначен за управител на три чужди, подвластни на Рим провинции: Сизалпийска Галия (Северна Италия), Илирия (крайбрежните райони на съвременна Югославия) и Нарбонска Галия (южното крайбрежие на Франция). По това време под негово командване са четири римски легиона с около дваисет хиляди души.

През периода 58–51 г. пр. Хр. Цезар използвал тези войски, за да завладее цялата останала Галия — област, която обхваща горе-долу днешна Франция и Белгия, заедно с части от Швейцария, Германия и Холандия. Въпреки че противниковите сили имат голямо числено превъзходство, той успява да разгроми напълно галските племена и да присъедини цялата територия чак до река Рейн към владенията на Рим. Изпраща и две експедиции до Британия, но не постига там трайни завоевания.

Завладяването на Галия прави Цезар, който вече е видна политическа фигура, популярен герой в Рим; по мнението на политическите му противници, много по-популярен и силен отпреди. Когато задачата му на военен ръководител приключва, римският Сенат му нарежда да се завърне в Рим като обикновен гражданин — т. е. без легионите си. Цезар се опасява — може би основателно, — че ако се завърне в Рим без войските си, политическите му противници ще използват възможността да го унищожат. Затова през нощта на 10 срещу 11 януари 49 г. пр. Хр., противопоставяйки се открито на римския Сенат, Цезар превежда войските си през река Рубикон в Северна Италия и настъпва към Рим. Този явно незаконен акт поставя началото на гражданска война между Цезаровите легиони и верните на Сената сили. Войната продължава четири години и завършва с пълна победа на Цезар, като последната битка се води край Мунда, Испания, на 7 март 45 г. пр. Хр.

Цезар вече е стигнал до извода, че ефикасният, просветен деспотизъм, от който се нуждае Рим, може да бъде осъществен най-добре от самия него. Той се завръща в Рим през октомври 45 г. пр. Хр. и става пожизнен диктатор. През февруари 44 г. пр. Хр. му предлагат корона, но той се отказва от нея. Той вече е военен диктатор и това не успокоява противниците му републиканци. На 15 март 44 г. пр. Хр. Цезар е убит от група заговорници по време на събрание на Сената.

През последните години от живота си Цезар се залавя с енергична програма за реформи. Съставя план, според който ветераните от войската и бедните римски граждани трябва да бъдат настанени в нови селища, пръснати из цялата империя. Разширява римското гражданство така, че от него се ползват няколко нови групи лица. Възнамерява да въведе единна система за градските управи на италианските градове. Предвижда също обширна строителна програма

и кодифициране на римските закони. Въвежда и най-различни други реформи. Но не успява да постигне задоволителна конституционна система за управление и може би това е главната причина за неговото падане.

Тъй като само година дели Цезаровата победа при Мунда от неговото убийство в Рим, много от плановите му остават неосъществени и е трудно да се каже доколко просветено и ефикасно щеше да е неговото ръководство, ако беше оцелял. От всичките му реформи най-дълготраен резултат има въвеждането на предложения от него нов календар. С минимални видоизменения той е в сила до днес.

Юлий Цезар, една от най-обаятелните политически фигури в историята, се е отличавал с най-разнообразни дарования. Чудесен политик, блестящ военачалник, превъзходен оратор и писател. Книгата му „Де бело галико“, в която описва покоряването на Галия, отдавна е смятана за литературна класика и според много изследователи е най-увлекателното и интересно произведение на латинската литература. Цезар е храбър, енергичен и красив. Славел се е като донжуан и според нормите на онова време са го смятали дори за разпуснат. Най-прочутото му любовно приключение, разбира се, е връзката му с Клеопатра.

Характерът му често е подлаган на критика. Властта го привлича силно и несъмнено е използвал политическите си позиции, за да забогатява. Но за разлика от повечето амбициозни политици нито е двуличен, нито си служи с измама. Бил е безмилостен и брутален, когато воювал срещу галите. От друга страна, е проявявал небивало великодушие към разгромените си римски противници.

Доказателство за престижа, който носи неговото име, е фактът, че както германската имперска титла кайзер, така и руската цар произхождат от думата „цезар“. Той винаги е бил далеч по-известен от своя родственик Август Цезар, истинския основател на Римската империя. Само че действителното влияние на Юлий Цезар върху историята не е равностойно на голямата му слава. Вярно, че изиграва забележителна роля за падането на римската република. Но значението му в тази насока не бива да се преувеличава, защото републиканското управление в Рим вече е куцукало.

Най-голямото постижение на Цезар е покоряването на Галия. Завладените от него територии остават под римско господство близо

пет столетия. През този период те напълно са романизирани. Приемат римските закони, обичаи и език, а по-късно и латинското християнство.

Съвременният френски език до голяма степен произхожда от някогашния разговорен латински.

Покоряването на галите оказва важно влияние и върху самия Рим, защото в продължение на няколко века дава сигурност на италиейските земи срещу нападения откъм север. Всъщност покоряването на Галия е фактор за сигурността на цялата Римска империя.

Дали римляните нямаше рано или късно да покорят Галия, дори Цезар да не съществуваше? Те не са имали техническо или числено превъзходство над галските племена. От друга страна, Рим бързо се разширява в периода преди покоряването на галите и известно време след това. При високата боеспособност на римските легиони по онова време, близостта на Галия до Рим и разединението на галските племена може да се каже, че галите едва ли са имали изгледи да останат независими. Във всеки случай безспорно е, че Цезар е пълководецът, който разгромява многобройните келтски войски и завладява Галия. И тъкмо това постижение му осигури място в тази книга.

68. УИЛЯМ ЗАВОЕВАТЕЛЯ

ОК. 1027 — 1087

В лето 1066 херцог Уилям Нормандски само с няколко хиляди войници зад себе си преброява Ламанша и се готви да стане управник на Англия. Дръзкият му опит успява — и това е последното успешно чуждо нашествие в Англия. С него Уилям и последователите му постигат много повече от английския трон. Нормандското нашествие оказва дълбоко влияние върху по-нататъшната история на Англия — до степен, каквато самият Уилям едва ли е предполагал.

Уилям е роден около 1027 г. във Фалез, град в Нормандия, Франция. Той е незаконороден единствен син на Робер I, херцог на Нормандия. Робер умира в 1035 г. на връщане от поклонение на Божи гроб. Преди да замине за Ерусалим, е определил Уилям за свой наследник. Така на осемгодишна възраст Уилям става херцог на Нормандия.

Това наследство не само не му осигурява благосъстояние и власт, но го поставя и в много деликатно положение. Той е още дете, а става господар на феодални барони, които са зрели мъже. И не е за чудене, че амбициите на бароните се оказват по-силни от верноподаническите им чувства. Настъпва нечувана анархия, при която трима от воините на Уилям загиват от жестока смърт, а частният му учител е убит. Само с помощта на френския крал Хенри I, формално негов господар, Уилям има щастието да оцелее в тези ранни години.

В 1042 г., когато е около петнайсетгодишен, Уилям е посветен в рицарство. След това се включва лично в политическите събития. След дълга поредица от войни срещу феодалните барони в Нормандия Уилям успява най-после да установи твърд контрол в херцогството си. (Между другото, незаконният му произход е сериозна политическа пречка за него и противниците му често го наричат „Копелето“.) В 1063 г. той успява да завладее съседната провинция Мен, а в 1064 г. е признат за сюзерен на другата съседна провинция — Бретан.

От 1042 до 1066 г. крал на Англия е Едуард Изповедника. Тъй като той е бездетен, правят се всевъзможни маневри за наследяването на английския трон. От гледна точка на кръвното родство претенциите на Уилям не са особено издържани: майката на Едуард е сестра на дядото на Уилям. Но в 1051 г. Едуард, може би повлиян от изявените способности на Уилям, му обещава трона.

В 1064 г. в ръцете на Уилям пада Харолд Годуин, най-влиятелният английски лорд, близък сътрудник на Едуард Изповедника и негов зет. Уилям се отнася добре с Харолд, но го задържа, докато той не полага тържествена клетва, че ще подкрепи претенциите му за английския трон. Мнозина не биха приели за законно или морално обещание, измъкнато по такъв начин, и наистина Харолд не удържа на думата си. След смъртта на Едуард в 1066 г. сам той предявява претенции за трона и Уитанът (съвет от английски лордове, който често взема участие при определянето на престолонаследника) го избира за крал на Англия. Решен да разшири владенията си, вбесен от клетвопрестъпничеството на Харолд, Уилям намисля да навлезе в Англия и да наложи претенциите си със силата на оръжието.

Той събира кораби и войска на френския бряг и в началото на август 1066 г. е готов да вдигне платна. Но експедицията се забавя с няколко седмици поради бурни северни ветрове. В това време Харалд Хардрааде, кралят на Норвегия, се готви да нахлуе в Англия през Северно море. Харолд Годуин държи войската си в южната част на Англия, готов да се противопостави на Уилямовото нашествие. Но сега трябва да я прехвърли на север, за да посрещне норвежкото нападение. На 25 септември в битката при Стамфърд Бридж норвежкият крал е убит и войската му е прогонена.

Само два дни по-късно вятърът в Ламанша променя посоката си и Уилям много бързо прехвърля войниците си в Англия. Може би Харолд е трябвало да остави Уилям да навлезе по-навътре или поне да даде време на войниците си да отпочинат добре, преди да ги хвърли в бой. Но той незабавно връща войската си на юг, за да пресрещне Уилям. Двете страни се сблъскват на 14 октомври 1066 г. в знаменитата битка за Хастингс. Към края на деня конницата и стрелците на Уилям вече са успели да обърнат в бяг англосаксонските сили. Надвечер самият крал Харолд е убит. Двамата му братя са паднали по-рано в боя, така че не остава личност от английската йерархия, която да е в

състояние да набере нова войска или да оспори претенциите на Уилям за трона. На Коледа той вече е коронясан в Лондон.

През следващите пет години тук-там избухват бунтове, но Уилям успява да ги потуши. Той ги използва като предлог, за да конфискува всичката земя в Англия и да я обяви за своя лична собственост. След това голяма част от нея е раздадена на по-влиятелните му нормандски привърженици, които държат феодалните земи като негови васали. Резултатът от това е, че почти цялата англосаксонска аристокрация е обезземлена и заменена от нормандци. (Колкото и драматично да звучи, само няколко хиляди души са пряко облагодетелствани от това прехвърляне на права. За селяните, които орат земята, то означава просто смяна на господарите.)

Уилям винаги е твърдял, че той е законният крал на Англия и по време на господството си запазва повечето английски институции. Тъй като е заинтересован да получи данни за новите си владения, той заповяда да се извърши подробно преброяване на населението и имуществото. Резултатите са вписани в огромната „Книга за второто пришествие“, която е ценен източник за исторически сведения. (Оригиналните ръкописи все още съществуват и се пазят в Държавния архив в Лондон.)

Уилям се оженва и има четирима синове и пет дъщери. Умира в 1087 г. в Руан, Северна Франция. Оттук нататък всеки английски монарх е негов потомък по права линия. Интересно е, че макар Уилям Завоевателя да е може би най-забележителният английски крал, самият той не е англичанин, а французин. Роден е във Франция, умира във Франция, прекарва там почти целия си живот и говори само френски. (Между другото, бил е неграмотен.) Когато преценяваме влиянието му върху историята, най-важното е да помним, че без него нормандското нашествие в Англия не би се осъществило. Уилям не е естественият английски престолонаследник и ако не смятаме личните му амбиции и способности, няма исторически предпоставки или необходимост от нормандското нашествие. В Англия не е извършвано нашествие откъм Франция от времето, когато римляните я завладяват хиляди години преди това. И никой не е навлизал успешно в нея от Франция (или от другаде) през деветте века след смъртта на Уилям.

Тогавя възниква въпросът: точно колко голям е резултатът от нормандското нахлуване? Нашествениците са сравнително

малочислени, но оказват огромно влияние върху историята на Острова. През петте или шестте столетия преди нормандското нашествие в Англия неведнъж са навлизали англосаксонци и скандинавци и нейната култура си остава основно тевтонска. Самите нормандци произхождат от викингите, но езикът и културата им са френски. Така в резултат на нормандското нашествие английската култура влиза в близък досег с френската. (Днес това може да изглежда естествено, ала през вековете преди Уилям Завоевателя Англия е поддържала културни връзки най-вече със Северна Европа.) И тъй, нашествието води до това, че в Англия се смесват френската и англосаксонската култура — нещо, което иначе не би се случило.

Уилям въвежда в Англия развита форма на феодализма. Нормандските крале за разлика от англосаксонските си предшественици са имали на разположение войска от няколко хиляди въоръжени рицари — могъща сила според средновековните разбирания. Нормандците са вещи администратори, така че английското управление става едно от най-сложните и ефикасни в Европа.

Друг интересен резултат от нормандското нашествие е развитието на нов английски език. В него навлизат широко много нови думи — фактически съвременните английски речници съдържат повече думи от френски и латински произход, отколкото от англосаксонски. Освен това през трите или четири столетия след нормандското нашествие английската граматика претърпява бързи промени — главно по посока на опростяването ѝ. Ако не беше нашествието, днес английският щеше да се различава много малко от долнонемския и холандския. Това е единственият познат случай, когато един голям език не би имал нищо общо със сегашния си вид, ако я нямаше амбицията на един-единствен човек. (Заслужава да кажем, че съвременният английски е несъмнено един от най-разпространените езици в света.)

Резултат от нормандското нашествие има и във Франция. Близко четири столетия след него се водят — много и много войни между френските и английските крале, които поради нормандския си произход държат много земи във Франция. Тези войни са пряка последица от нормандското нашествие; преди него не е имало войни между Англия и Франция.

В много отношения Англия се отличава съществено от всички страни в континентална Европа. И с това, че става голяма империя, и с демократичните си институции тя оказва дълбоко влияние върху останалата част от света, което съвсем не отговаря на собствените ѝ размери. Доколко тези елементи от британската политическа история са последица от дейността на Уилям?

Историците не са единодушни по въпроса защо съвременната демокрация се е развила най-напред точно в Англия, а не, да речем, в Германия. Но английската култура и английските институции са смес от англосаксонски и нормандски, а тя е резултат от нормандското нашествие. От друга страна, едва ли е разумно да припишем на деспотичния Уилям заслугата за по-късното развитие на английската демокрация. Наистина, през столетието след нормандското нашествие демокрацията едва покълва в Англия.

Що се отнася до създаването на Британската империя, влиянието на Уилям е по-ясно. Преди 1066 г. Англия неизменно е била жертва на нашествия. След това ролите се сменят. Благодарение на силното централно управление, което Уилям създава, а приемниците му поддържат, и на военните сили, с които управлението разполага, в Англия повече няма нашествия. Обратно, тя постоянно е заета с военни операции в далечни земи. Следователно естествено е, че когато Европа започва да се разширява в чужбина, Англия в крайна сметка придобива повече колонии от всяка друга европейска държава.

Не може, разбира се, да припишем на Уилям заслугата за всички по-късни събития в английската история. Но нормандското нашествие несъмнено играе косвена роля в много от тях. Следователно дълготрайното влияние на Уилям е много голямо.

69. ЗИГМУНД ФРОЙД

1856 — 1939

Зигмунд Фройд, родоначалникът на психоанализата, е роден в град Фрайберг, който сега е в Чехия, но по онова време е влизал в Австрийската империя. Когато Зигмунд е бил четиригодишен, родителите му се преселват във Виена, където той остава да живее почти цял живот. Отличен ученик и студент, Фройд получава доктората си по медицина от Виенския университет в 1881 г. През следващите десет години се занимава с изследвания във физиологията, постъпва на работа в психиатрична клиника, има частна практика като невролог, работи в Париж с именития френски невролог Жан Шарко а също и с виенския медик Йозеф Бройер.

Идеите на Фройд за психологията се раждат постепенно. Едва в 1895 г. излиза първата му книга — „Изследвания на истерията“, в съавторство с Бройер. Следващата книга — „Тълкуване на сънищата“, е публикувана в 1900 г. и е един от най-оригиналните му и забележителни трудове. Въпреки че отначало книгата се продава трудно, тя прославя името му. Следват други важни трудове и към 1908 г., когато изнася поредица лекции в Съединените щати, Фройд вече е много прочут. В 1902 г. той създава във Виена дискуссионна група по психология. Един от първите ѝ членове е Алфред Адлер, а след няколко години към нея се присъединява и Карл Юнг. Двамата ще станат световноизвестни психолози, и то с пълно основание.

Фройд е женен и има шест деца. В по-късните си години се разболява от рак в челюстта и след 1923 г. се подлага на повече от трийсет операции с надеждата за някакво подобрение. Независимо от болестта и операциите продължава да работи и някои от важните му трудове са създадени в тези напреднали години. В 1938 г. нацистите влизат в Австрия и 82-годишният Фройд, който е евреин, е принуден да забегне в Лондон, където и умира следващата година.

Приносът на Фройд в теорията на психологията е толкова голям, че е трудно да се опише с няколко думи. Той подчертава огромното

значение, което подсъзнателните мисловни процеси имат за човешкото поведение. Показва как влияят върху сънищата и предизвикват най-обикновени несполуки като грешки на езика, забравяне на имена, но също и самоналожени злополуки и дори болести.

Фройд разработва метода на психоанализата за лекуване на душевни заболявания. Той формулира теория за устройството на човешката личност. Освен това разработва и популяризира психологически теории, свързани с потиснатостта, защитните механизми, комплекса за полово немоощ, подсъзнателното потискане на някои чувства и половия нагон, за да изредим само някои. Много от неговите виждания будеха и будят остри противоречия и предизвикват разгорещени дискусии.

Фройд е може би най-известен с мисълта си, че потиснатото полово влечение често пъти е първопричина за неврозата. (Всъщност той не е първият, стигнал до тази мисъл, но трудовете му допринасят много тя да добие научна стойност.) Освен това той сочи, че половото желание и влечение се проявява от най-ранно детство, а не чак в юношеските години.

Тъй като много от неговите схващания и досега са спорни, много трудно е да оценим мястото му в историята. Той е пионер, който оставя ярка следа, и има забележителната дарба да ражда нови идеи. Но теориите му (за разлика от тези на Дарвин или на Пастър) така и не можаха да спечелят всеобщото одобрение на научните кръгове, така че е трудно да се каже кои от тях в крайна сметка ще се окажат правилни.

Въпреки продължаващите противоречия около неговите възгледи едва ли има съмнение, че Фройд е голяма фигура в историята на човешката мисъл. Неговите възгледи за психологията промениха коренно разбиранията ни за човешката психика, а термините, въведени от Фройд, отдавна влязоха в обикновена употреба — например ид^[1], его^[2], суперего^[3], Едипов комплекс, желание за смърт^[4].

Вярно е, че психоанализата е изключително скъп начин на лечение, при това често пъти безрезултатен. Но не по-малко вярно е, че този метод има и много успехи. Бъдещите психолози могат да стигнат до извода, че потиснатото полово желание не играе чак такава роля в човешкото поведение, каквато фройдистите твърдят. Но то положително има по-голямо значение, отколкото си представяха психолозите преди Фройд. Повечето учени днес са убедени, че

подсъзнателните процеси влияят върху човешкото поведение — нещо, което беше много подценявано преди Фройд. Фройд положително не е най-големият психолог и в крайна сметка може би никога няма да бъде смятан за човека, чиито възгледи винаги са били правилни или почти правилни. Въпреки това той явно е най-влиятелната и значителна фигура в теоретичното разработване на съвременната психология и предвид огромното му значение в тази област, несъмнено заслужава място тук.

---

[1] Ид — част от психиката, смятана за източник на инстинктивните подтици и на психична енергия; в нея господства принципът на наладите и неразумните желания. — Б. пр. ↑

[2] Его — част от психиката, която възприема външния свят чрез сетивата, организира мисловния процес и управлява действията. — Б. пр. ↑

[3] Суперего — част от психиката, която се отнася критично към егото и налага нравствени норми; на подсъзнателно равнище блокира неприемливите подтици на ид. — Б. пр. ↑

[4] Във Фройдовата психология желание за смърт изобщо. То може да бъде както за собствената смърт, така и за смъртта на други. — Б. пр. ↑

70. ЕДУАРД ДЖЕНЪР

1749 — 1823

Английският лекар Едуард Дженър е човекът, разработил и популяризирал метода за ваксиниране против едрата шарка.

Днес, когато благодарение на Дженър тази болест е заличена от лицето на земята, ние сме склонни да забравим колко страшни бяха пораженията, които тя нанасяше в миналите векове. Едрата шарка е толкова прилепчива, че голяма част от хората в Европа са страдали от нея по едно или друго време. И е толкова устойчива, че поне 10 — 20 на сто от заразените са умирали. От оцелелите други 10–15 процента са оставали обезобразени от страшни белези. Едрата шарка е характерна не само за Европа, тя е върлувала навред в Северна Америка, Индия, Китай и много други краища на света.

Години наред са правени опити да се намери сигурно предпазно средство против нея. Отдавна се е знаело, че веднъж заразен и оцелял, човек вече е имунизиран и не може да се разболее втори път. В Ориента този жизнен опит води до практиката здрави хора да се заразяват нарочно от някой болен с надеждата, че по този начин ще прекарат болестта в лека форма и когато оздравеят, вече ще са имунизирани.

Тази практика е въведена в Англия в началото на XVIII век от лейди Мери Уъртли Монтагю^[1] и е доста обичайна дълги години преди Дженър.

Всъщност самият той се заразява от едра шарка, когато е на осем години. Но тази примитивна предпазна мярка невинаги е сполучлива: често болестта преминава не леко, а много тежко и оставя дълбоки белези. По онова време около два процента от заразените по този начин умират. Очевидно е имало остра нужда от по-съвършен начин за предпазване от едра шарка.

Дженър е роден в 1749 г. в градчето Баркли, южната част на средна Англия. Дванайсетгодишен, постъпва като чирак при един хирург. По-късно изучава анатомия и работи в болница. В 1792 г.

получава докторат от университета „Сейнт Андрю“. Около четирийсет и пет годишен, той вече е утвърден лекар и хирург в Глостършир.

Дженър знае от мандраджийките и селяните в района си, че хората, заразени от кравешка сипаница — безопасна болест по говедата, която се предава и на човека, — никога не прихващат едра шарка. (Самата кравешка сипаница не е опасна и за хората, въпреки че симптомите и донякъде приличат на симптомите на едра шарка в много лека форма.) Дженър си дава сметка, че ако наблюденията на селяните са верни, заразяването с кравешка сипаница ще се окаже безопасен начин за имунизация против едра шарка. Проучва много внимателно въпроса и в 1796 г. вече е убеден, че изводите на селяните са точни. И решава да ги провери на практика.

През май 1796 г. Дженър ваксинира Джеймс Пипс, осемгодишно момче, с вещество от пустула^[2] на кравешка сипаница, взета от ръката на краварка.

Момчето развило кравешка сипаница, но скоро се оправило. След няколко седмици Дженър заразил Пипс с едра шарка. И както се надявал, детето не се разболяло.

След допълнителни изследвания Дженър изложил резултатите си в тънка книжка — „Изследване върху причините за кравешката сипаница и ефектът от нея“, която издал самостоятелно в 1798 г. Тъкмо тази книжка е причина за бързото възприемане на ваксинацията. По-късно Дженър пише още пет статии за ваксинирането и години наред отделя много време, за да разгласи своя метод, да наложи внедряването му.

Ваксинирането се разпространява бързо в Англия и скоро става задължително за служещите в армията и флота. В края на краищата се възприема почти в целия свят.

Дженър с готовност споделя и популяризира своя опит и не се старае да трупа печалби от откритието си. Но в 1802 г. британският парламент за благодарност го удостоява с награда от 10 000 лири стерлинги. Няколко години по-късно му отпуска още 20 000 лири стерлинги. Той става световноизвестен и е отрупван с почести и медали.

Дженър е женен и има три деца. Доживява до седемдесет и третата си година и умира в началото на 1823 г. в родния си дом в Баркли.

Както видяхме, Дженър не е стигнал сам до идеята, че едрата шарка може да се обезвреди, като се атакува с кравешка сипаница; той е чул това от други. Фактически още преди него някои хора са били заразявани нарочно с кравешка сипаница.

Но макар Дженър да не е изумително оригинален учен, малцина са хората, допринесли такава полза на човечеството. Със своите изследвания, експерименти и статии той превръща едно народно вярване, приемано несериозно от медицинската професия, във всеобща практика, спасила живота на безброй милиони хора. Вярно, Дженъровият метод предпазва само от една болест, но каква! Той напълно заслужава почестите, които неговото и всички следващи поколения му отдават.

---

[1] Английска поетеса (1689–1762) — Б. пр. ↑

[2] Пустула (лат.) — малка гнойна пъпка. — Б. ред. ↑

71. ВИЛХЕЛМ КОНРАД РЪОНТГЕН

1845 — 1923

Вилхелм Конрад Ръонтген, откривателят на лъчите X^[1], е роден в 1845 г. в германския град Ленеп.

Той получава докторат по философия през 1869 г. от Цюрихския университет. През следващите деветнайсет години Ръонтген работи в различни университети и постепенно си спечелва име на превъзходен учен. В 1888 г. е назначен за професор по физика и директор на Физическия институт при Вюрцбургския университет. Там именно в 1895 г. стига до откритието, с което се прочува.

На 8 ноември 1895 г. Ръонтген прави опити с катодни лъчи, които се състоят от поток електрони. Потокът се получава, когато се използва висок волтаж между електродите, поставени в двата края на затворена стъклена тръба, от която въздухът е почти напълно изтеглен. Самите катодни лъчи не проникват особено дълбоко и няколко сантиметра въздух може да ги спре. В конкретния случай Ръонтген е покрил добре стъклената тръба с плътна черна хартия, така че дори при пускането на електрически ток никаква светлина да не излиза от тръбата. Но когато Ръонтген пуска ток в тръбата с катодни лъчи, с изненада забелязва, че оставеният наблизо флуоресцентен екран започва да блещука — все едно, че върху него е паднала светлина. Той прекъсва тока в тръбата и екранът (намазан с бариев платиноцианид, който е флуоресцентен) престава да свети. Тъй като тръбата с катодните лъчи е плътно покрита, Ръонтген скоро си дава сметка, че тя трябва да изпуска някаква невидима радиация, когато през нея минава ток. Поради загадъчното ѝ естество той я нарича „лъчи X“ — както в математиката всяко неизвестно се бележи с X.

Въодушевен от това случайно откритие, Ръонтген зарязва всичко друго и се съсредоточава да проучи свойствата на лъчите X. След неколкоседмична напрегната работа открива следното: 1) Под лъчите X може да флуоресцира не само бариевият платиноцианид, но и различни други химикали. 2) Лъчите X могат да преминават през

много материали, които са непроницаеми за обикновената светлина. Ръонтген забелязва, че лъчите X проникват свободно през собствената му плът и ги спират само костите. Като поставя ръката си между тръбата с катодни лъчи и флуоресцентния екран, той вижда върху него силуетите на костите на ръката си. 3) Лъчите X се движат по права линия; за разлика от наелектризираните частици те не се отклоняват от магнитни полета.

През декември 1895 г. Ръонтген написва първия си доклад за лъчите X, който незабавно предизвиква голям интерес и оживление. Само след няколко месеца стотици учени вече изучават лъчите X, а за една година са публикувани горе-долу хиляда доклада на тази тема! Един от учените, чиито изследвания са пряка последица от Ръонтгеновото откритие, е Антоан-Анри Бекерел. Но той, при все че възнамерявал да изследва по-задълбочено лъчите X, насочва вниманието си към едно още по-важно явление — радиоактивността.

Лъчите X се образуват, когато високоенергийни електрони срещнат някакъв обект. Те не се състоят от електрони, а са електромагнитни вълни. Следователно в основни линии приличат на видимата радиация, ако не смятаме, че вълновата им дължина е много по-къса.

Най-известната употреба на лъчите X е в диагностиката, включително при зъболечение. Прилагат се и в радиотерапията за унищожаване на злокачествени тумори или за ограничаване на растежа им. Лъчите X широко се използват и в индустрията. Например с тях може да се измерва дебелината на някои материали или да се откриват скрити дефекти. Добре служат и в много области на научните изследвания — от биологията до астрономията. Благодарение на лъчите X учените получиха обилни сведения за строежа на атомите и молекулите.

На Ръонтген се полага цялата заслуга за откриването на лъчите X. Той е работил съвсем сам, откритието му е неочаквано, но той го довежда докрай. Освен това то е важен стимул за Бекерел и за други изследователи.

Въпреки всичко не бива да надценяваме значението на Ръонтген. Вярно, лъчите X намират много полезно приложение; но не може да се каже, че са преобразили цялата ни техника, както, да речем, откритата от Фарадей електромагнитна индукция. Не може също да се каже, че

откриването на лъчите X има фундаментално значение в научната теория. Ултравиолетовите лъчи (чиято вълнова дължина е по-къса от тази на видимата светлина) са известни почти от един век. Лъчите X — подобни на ултравиолетовите, но с още по-къса вълнова дължина — се вменават следователно съвсем точно в рамките на класическата физика. Напълно логично е да класираме Ръонтген значително по-назад от Ръдърфорд, чиито открития имат по-фундаментално значение.

Ръонтген няма деца, но той и жена му осиновяват една дъщеря. В 1901 г. той получава Нобеловата награда за физика — първата присъдена Нобелова награда. Умира в 1923 г. в Мюнхен.

---

[1] Това са добре известните ни рентгенови лъчи, но тук е уместно да отбележим, че понятието „рентген“ и производните му (у нас те са повече от 20) почти не се срещат в западните езици, които ги обозначават по друг начин. — Б. пр. ↑

72. ЙОХАН СЕБАСТИАН БАХ

1685 — 1750

Великият композитор Йохан Себастиан Бах е първият музикант, който успешно съчетава различните национални стилове в музиката, които се срещат в Европа. Като обединява най-доброто от италианската, френската и немската музикална традиция, той успява да обогати всичките. Не особено прославен приживе, Бах е почти забравен през първите петдесет години след смъртта си. Но славата му расте неизменно през последните 150 години и днес той е всепризнат като един от двамата или трима най-велики композитори на всички времена, а според някои — като най-великия.

Бах е роден в 1685 г. в германския град Айзенбах. Истинско щастие е да се родиш в среда, която признава музикалната дарба и насърчава музикалните постижения. Родът Бах е забележителен в областта на музиката далеч преди да се роди Йохан Себастиан. Баща му е бил много добър цигулар, двама от пра-чичовците му — талантиливи композитори, а неколцина от племенниците му са високоуважавани музиканти.

Майката на Бах умира, кога то той е деветгодишен, а на десет години Бах е вече пълен сирак. Като юноша получава стипендия за музикалното училище „Свети Михаил“ в Люнебург, която се дължи от части на хубавия му глас, от части защото е нуждаещ се. Завършва го в 1702 г. и в 1703 г. постъпва като цигулар в един камерен оркестър. През следващите двайсет години заема най-разнообразни длъжности. Приживе Бах се прочува най-вече като превъзходен органист, макар че е и композитор, преподавател и диригент. В 1723 г., когато е трийсет и осем годишен, той успява да постъпи като псалт в лайпцигската църква „Свети Тома“ и остава на работа там до края на живота си. Умира в 1750 г.

Макар че винаги се е радвал на добро положение и е успявал да издържа семейството си, приживе Бах далеч не е толкова прочут, колкото Моцарт или Бетховен (дори като Лист или Шопен) по време на

жизнения им път. Не всички негови работодатели са признавали гениалността му. В Лайпциг градският съвет искал да наеме „първокласен музикант“. И само защото съветниците не успели да склонят първите си двама избраници, предложили неохотно мястото на Бах! (Няколко години преди това Бах пожелал да напусне мястото си на органист и концертмайстор в двора на ваймарския херцог, но херцогът дотолкова не искал да го освободи, че го поставил под арест.)

На двайсет и две години Бах се оженва за своя втора братовчедка. Народили седем деца, но жена му умира, когато той е на трийсет и пет години. Следващата година той се оженва повторно и втората му жена не само помага да се отгледат първите седем деца, ами му ражда още тринайсет. Само девет от децата на Бах го надживяват, но четири от тях стават добре известни музиканти. Талантливо семейство наистина!

Бах е плодовит композитор. Творбите му включват приблизително 300 кантати, композиция от 48 фуги и прелюдии, най-малко 140 други прелюдии, повече от 100 композиции за клавесин, 23 концерта, 4 увертюри, 5 меси, 3 оратории и много други пиеси. Създал е общо повече от 800 сериозни музикални пиеси.

Дълбоко религиозен, Бах е лютеранец. Искал е музиката му да служи на църквата и повечето от творбите му са религиозна музика. Той не се мъчи да открие нови музикални форми, но довежда съществуващите до съвършенство. (Заслужава да отбележим, че най-великите музиканти на онова време — Хайдн, Моцарт и Бетховен — оценяват високо гения на Бах.) Възникват нови музикални стилове и „старомодната“ музика на Бах потъва временно в забрава. Но след 1800 година интересът към нея се възражда и оттогава насам славата и популярността му неизменно растат. Днес, в тази светска епоха, Бах е много по-популярен, отколкото в своето време. Наистина е чудно, че един композитор, смятан за старомоден преди 200 години, сега буди такова всеобщо възхищение. Каква е причината за това голямо признание?

На първо място, обикновено се смята, че технически Бах е по-добър от всички големи композитори. Той е добре запознат с всички музикални източници на онова време и ги използва безупречно. Например нито един композитор след него не може да се мери с Бах в артистичното владение на контрапункта (техника, при което две или повече отделни мелодии се свирят едновременно). Освен това

творбите му будят възхищение поради последователността и разнообразието на оркестрацията, убедителността на темите и изразителността на мелодиите.

На повечето сериозни музиковеци задълбочената и сложна структура на Баховите композиции доставя по-голямо удоволствие от по-лесно разбираемите творби на други композитори. Много хора, чиито интереси към музиката са случайни, смятат, че Бах е доста труден; трябва да отбележим обаче, че почитателите му не са малък музикален елит. Плочите с негови произведения се продават по-добре от плочите на всички други класици с изключение на Бетховен. (Творбите на Бах или Бетховен се слушат много повече от произведенията на един или друг „популярен“ композитор, по който известно време всички лудеят, но чиято известност се оказва мимолетна.)

Къде да поставим Бах в тази класация? Очевидно той трябва да е след Бетховен: не само че творбите му са по-известни, но той е и смел новатор, въздействал много повече от Бах върху историята на музиката. Струва ни се уместно да поставим Бах по-ниско и от Микеланджело, най-бележитата фигура в изобразителното изкуство, и много по-ниско от Шекспир, най-великия литературен гений. Но с оглед трайната популярност на неговата музика и на голямото му влияние върху по-късни композитори е естествено Бах да стои по-високо от всеки друг деец на изобразителното изкуство или литературата.

73. ЛАО ЦЗЪ

ОК. 4 В. ПР. ХР.

Една от хилядите книги, създадени в Китай, която може би е най-често превеждана и четена извън тази страна, е тънко томче, написано преди повече от две хиляди години и известно като „Лао Цзъ“ или „Дао дъ чинг“. То е основното произведение, в което е изложена философията на даоизма.

Това е умна книжка, написана в крайно загадъчен стил, която може да търпи много тълкувания. Основната идея е свързана с Дао, което обикновено се превежда като „Начин“ или „Път“. Но смисълът е малко мъгляв, тъй като „Дао дъ чинг“ започва по следния начин: „Дао, което може да бъде изразено, не е вечното Дао; името, което може да бъде наименувано, не е вечното име.“ Въпреки това бихме могли да кажем, че Дао означава приблизително „Природа“ или „Природен порядък“.

Даоизмът поддържа възгледа, че отделният човек не бива да се противопоставя на Дао, а трябва да му се подчинява и да действа заедно с него. Да се стремиш активно към власт е не толкова противонравствено, колкото глупаво и безсмислено. Дао не може да бъде победено, по-добре е да живееш в съгласие с него. (Последователят на даоизма ще ви каже, че водата, която е безкрайно мека, която тече безропотно из най-ниските места и реагира безропотно на най-незначителната сила, е въпреки всичко несъкрушима, докато и най-твърдата скала се руши от времето.)

На отделния човек се препоръчва да бъде простодушен и естествен. Да избягва насилието, както и всякакъв стремеж към пари и престиж. Не трябва да се опитваш да преобразиш света, нужно е да се отнасяш с уважение към него. За управлението най-разумният път е също не много активна политика. Вече има прекалено много закони. Приемането на нови или насилственото налагане на старите обикновено само влошава положението. Високите налози,

амбициозните управленски програми и войната противоречат на духа на даоистката философия.

Според китайското предание авторът на „Дао дъ чинг“ е човек на име Лао Цзъ, който бил по-възрастен съвременник на Конфуций. Но Конфуций е живял през VI век пр. Хр., а поради стила и съдържанието на книгата повечето съвременни изследователи не вярват „Дао дъ чинг“ да е писана в толкова ранна епоха. Водят се доста спорове за истинската дата на написването ѝ. (В самата книга не се споменава отделна личност, място, дата или историческо събитие.) Но 320 г. пр. Хр. е добра вероятност — най-много с осемдесет години разлика от истинската дата, а може би и по-малко.

Този въпрос довежда до много спорове за датите и дори за съществуването на самия Лао Цзъ. Някои изследователи вярват в преданието, че Лао Цзъ е живял през VI век пр. Хр. и оттук правят извода, че не той е написал „Дао дъ чинг“. Други предполагат, че той е просто една легенда. Нашето мнение, възприето от повечето учени, е следното: 1) Лао Цзъ е действителна личност и именно той е авторът на „Дао дъ чинг“. 2) Той е живял през IV век пр. Хр. 3) Историята, че Лао Цзъ е по-възрастен съвременник на Конфуций, е измислица, скалъпена по-късно от даоистки философи, за да се прославят името на човека и книгата му.

Заслужава да отбележим, че от ранните китайски философи — Конфуций (551–479 пр. Хр.), Мо Ди (479–400 пр. Хр.), Мен Цзи (371–289 пр. Хр.) — нито един не споменава нито Лао Цзъ, нито „Дао дъ чинг“. Но Чжуан Цзи, забележителен даоистки философ, който е в стихията си около 300 г. пр. Хр., много често го споменава.

Тъй като дори съществуването на Лао Цзъ е спорно, би трябвало да се отнасяме скептично към биографичните данни. Но от достоверни източници се знае следното: Лао Цзъ е роден и живял в Северен Китай. През част от живота си се е занимавал с история или е бил пазител на официалния архив, най-вероятно в Лойанг, столицата на монарсите от династията Чжоу. Лао Цзъ не е истинското му име, това е по-скоро почетна титла и означава горе-долу „Стария учител“. Бил е женен и е имал син на име Цзун. По-късно Цзун станал военачалник на държавата Уей.

Макар даоизмът да започва по същество като светска философия, в края на краищата се превръща в религиозно движение. Но докато

даоизмът като философия продължава да се опира предимно на идеите, изразени в „Дао дъ чинг“, даоистката религия скоро се изпълва с огромен брой суеверни схващания и обреди, които нямат почти нищо общо с учението на Лао Цзъ.

Като приемаме, че Лао Цзъ наистина е авторът на „Дао дъ чинг“, можем да кажем, че влиянието му е много голямо. Книжката е малка (няма и шест хиляди китайски йероглифа — колкото да се побере на една вестникарска страница), но съдържа много храна за размисъл. Цяла редица философи даоисти са я използвали като отправна точка за собствените си идеи.

На Запад „Дао дъ чинг“ е много по-популярна от писанията на Конфуций или на когото и да е конфуциански философ. Издадени са най-малко четирийсет различни превода на английски, повече от всяка друга книга, с изключение на Библията.

В самия Китай конфуцианството обикновено е било преобладаваща философия и когато е възниквал явен конфликт между него и идеите на Лао Цзъ, повечето китайци подкрепяли конфуцианството. Независимо от това Лао Цзъ обикновено е високопочитан от самите конфуцианци. В много случаи даоистките идеи просто са асимилирани от конфуцианската философия и са оказвали влияние върху милиони хора, които не се смятат за даоисти. По същия начин даоизмът има определено влияние върху развитието на будистката философия в Китай и особено върху зен-будизма.

Въпреки че малцина са хората днес, които се наричат даоисти, няма друг китайски философ освен Конфуций, който като Лао Цзъ да е оказал толкова широко и трайно въздействие върху човешката мисъл.

74. ВОЛТЕР

1694 — 1778

Франсоа Мари Аруе — известен повече с псевдонима си Волтер — е най-видната фигура на френското Просвещение. Поет, драмописец, есеист, романист, автор на разкази, историк и философ, Волтер е пасторът на свободомислието и либерализма.

Роден е в 1694 г. в Париж. Произхожда от буржоазно семейство и баща му е бил юрист. В юношеските си години Волтер се учи в йезуитския колеж „Луи ле Гран“ в Париж. После известно време следва право, но бързо се отказва. Още млад започва да се слави с остроумието си, с находчивите си вицове и сатирични стихове. При стария режим във Франция обаче такова остроумие може да бъде опасно, така че Волтер е арестуван и хвърлен в Бастилията заради някои свои политически стихове. Прекарва близо година в затвора, където убива времето, като пише епична поема, озаглавена „Анриада“.

По-късно тя спечелва доста почитатели. В 1718 г., малко след излизането му от затвора, в Париж е поставена пиесата му „Едип“, която има огромен успех. На двацет и четири години Волтер е вече прочут и до края на живота си остава видна фигура във френската литература.

Волтер борави добре не само със словото, но и с парите, така че лека-полека само със собствени сили става богат човек. Но в 1726 г. го сполетява неприятност. Волтер вече се е утвърдил като най-остроумния и най-бляскавия събеседник на своето време (а може би и на всички времена). Обаче му липсва скромността, която според някои френски аристократи е задължителна за обикновения французин. Това довежда до публичен спор между Волтер и един такъв аристократ на име Шевалие дьо Роан и Волтер излиза победител в словесната битка. Скоро след това той е пребит жестоко от група бабаити, зад които стои Шевалие, който малко по-късно успява да го хвърли в Бастилията. Скоро Волтер е освободен от затвора при условие да напусне Франция. Той заминава за Англия, където остава около две години и половина.

Престоят на Волтер там се оказва важна повратна точка в живота му. Той се научава да говори и чете английски и се запознава с творбите на знаменити англичани като Джон Лок, Франсиз Бейкън, Айзък Нютън и Уилям Шекспир. Освен това завързва лично познанство с повечето видни английски мислители от онова време. Силно впечатление му правят Шекспир, английската наука и английският емпиризъм. Но най-силно впечатление оставя у него британската политическа система. Английската демокрация и личните свободи са в рязък контраст с познатите му политически условия във Франция.

Когато се завръща в родината си, Волтер написва своята първа значителна философска творба — „Философски писма“, обикновено наричана „Писма за англичаните“. Тази книга, издадена в 1734 г., бележи истинското начало на френското Просвещение. В нея Волтер представя в благоприятна светлина британската политическа система, идеите на Джон Лок и други английски мислители. Но издаването на книгата предизвиква гнева на френските власти и Волтер отново е заставен да напусне Париж.

Следващите петнайсет години Волтер прекарва предимно в Сирей, Източна Франция. Там става любовник на мадам дю Шател, прекрасната образована съпруга на един маркиз. Година след нейната смърт, в 1750 г., Волтер заминава за Германия по лична покана на пруския крал Фридрих Велики. Той живее три години в кралския дворец в Потсдам. Отначало се погажда добре с умния и интелигентен Фридрих, но накрая двамата се скарват и в 1753 г. Волтер напуска Германия.

След това се установява в едно имение близо до Женева, където е на сигурно място и няма опасност нито от френски, нито от пруски крале. Поради либералните му възгледи обаче дори Швейцария е малко опасна за него. Затова в 1758 г. Волтер се преселва в друго имение — във Ферней, близо до френско-швейцарската граница, където в случай на неприятности с властите има два пътя за бягство. Той живее двайсет години във Ферней, където непрекъснато пише литературни и философски произведения, разменя писма с видни интелектуалци от цяла Европа и приема гости.

През всички тези години литературната дейност на Волтер продължава неспирно. Той е невероятно продуктивен писател, може би

най-продуктивният в тази книга. Всичките му произведения надхвърлят 30 000 страници. Те включват епични поеми, лирични стихове, лични писма, памфлети, романи, разкази, пиеси и сериозни трудове по история и философия.

Волтер винаги е бил убеден привърженик на религиозната търпимост. Когато наближава седемдесетте, във Франция възникват няколко особено фрапантни случая на преследване на протестанти. Възмутен и вбесен, Волтер се посвещава на интелектуален кръстоносен поход срещу религиозния фанатизъм. Написва много политически брошури, с които се противопоставя на религиозната нетърпимост. Започва да завършва всичките си лични писма с думите „Изкоренете тази гадост“. За Волтер „тази гадост“ е религиозният шовинизъм и фанатизъм.

В 1778 г., вече осемдесет и три годишен, Волтер се завръща в Париж, където присъства на премиерата на новата си пиеса „Ирен“. Огромно множество аплодира „великия отец“ на френското Просвещение. Стотици почитатели, между които Бенджамин Франклин, му ходят на гости. Но животът на Волтер е към своя край. Той умира в Париж на 30 май 1778 г. Поради отявления си антиклерикализъм не може да получи прилично християнско погребение, но тринайсет години по-късно победоносните френски революционери изравят останките му и ги препогребват в Пантеона в Париж.

Волтеровите произведения са толкова много, че е трудно да изредим дори най-значителните в такава кратка статия. Но по-важни от отделните заглавия са основните идеи, които той застъпва през целия си живот. Едно от неизкоренимите му убеждения е вярата му в необходимостта от свобода на словото и на печата. Често му се приписва мисълта: „Не одобрявам това, което казваш, но ще защитавам до смърт правото ти да го казваш.“ Въпреки че Волтер едва ли се е изразил точно така, тази фраза несъмнено отразява неговите схващания.

Друг ръководен принцип на Волтер е свободата на религията. През целия си живот той неотстъпно се противопоставя на религиозната нетърпимост и гонения. Макар че вярва в Бога, той не понася религиозните догми и постоянно застъпва гледището, че организираната религия е по същество шарлатания.

Съвсем естествено Волтер не е учен, но се интересува от науката и твърдо подкрепя емпиричните възгледи на Франсиз Бейкън и Джон Лок. Освен това той е сериозен и задълбочен историк. Едно от най-забележителните му произведения е неговото универсално „Съчинение за нравите и духа на нациите“. То се различава от повечето предишни исторически книги главно в две отношения: първо, Волтер признава, че Европа е само малка част от света и затова отделя на историята на Азия значително място; второ, той възприема възгледа, че културната история е, общо взето, много по-важна от политическата. Затова книгата му се занимава повече със социалните и икономическите условия и с развитието на изкуствата, отколкото с кралете и с водените от тях войни.

Волтер не е така оригинален философ както останалите в тази класация. До голяма степен той е заимствал идеите си от Джон Лок и Франсиз Бейкън, преповтарял ги и ги популяризирал. Но благодарение преди всичко на неговите произведения идеите за демокрация, религиозна търпимост и свобода на мисълта се разпространяват из цяла Франция, а оттам — и в по-голямата част от Европа. Във френското Просвещение има и други видни личности (Дидро, Русо, Монтескьо и т. н.), но справедливостта изисква да кажем, че Волтер заема челно място в него.

Първо, хапливият му литературен стил, дълголетното му поприще и многобройните му произведения му осигуряват по-широка аудитория, отколкото на всеки друг автор. Второ, неговите идеи са характерни за цялата епоха на Просвещението. И трето, Волтер предхожда по време всички останали големи фигури на Просвещението. Великото произведение на Монтескьо „Духът на законите“ излиза едва в 1748 г.; първият том от прочутата „Енциклопедия“ се появява в 1751 г.; първото съчинение на Русо е написано в 1750 г. А Волтеровите „Философски писма“ излизат в 1734 г., когато славата му се носи вече шестнайсет години.

Днес Волтеровите произведения почти не се четат с изключение на „Кандид“. Но през XVIII век те са имали широка читателска публика, което означава, че Волтер е играл голяма роля в промяната на обществения климат, която накрая довежда и до Френската революция. При това неговото влияние не се ограничава само до Франция. Американци като Томас Джеферсън, Джеймс Мадисън и Бенджамин

Франклин също са запознати с произведенията му и много от Волтеровите идеи стават част от американската политическа традиция.

75. ЙОХАНЕС КЕПЛЕР

1571 — 1630

Йоханес Кеплер, откривателят на законите за движението на планетите, е роден в град Вайл дер Щат, Германия, в 1571 г. Това е точно двацет и осем години след издаването на великото произведение „За движението на небесните сфери“, в което Коперник представя теорията си, че планетите се въртят около Слънцето, а не около Земята. Кеплер следва в Тюбингенския университет, от който в 1588 г. получава бакалавърска степен, а три години по-късно — магистърска. Повечето учени от онова време отказват да приемат Коперниковата хелиоцентрична теория, но в Тюбинген Кеплер чува интелигентно изложение на тази теория и скоро сам се убеждава в нея.

След следването си в Тюбинген Кеплер в течение на няколко години е професор в Академията в Грац. Там написва първата си книга по астрономия (1596). Въпреки че изложената в нея теория се оказва крайно погрешна, книгата така добре разкрива математическите способности и оригиналната мисъл на Кеплер, че великият астроном Тюко Брае го поканва да му стане сътрудник в неговата обсерватория край Прага.

Кеплер приема предложението му и през януари 1600 г. отива при него. Брае умира следващата година, но междувременно Кеплер си е спечелил толкова добро име, че свещеният римски император Рудолф II Хабсбургски незабавно го назначава на негово място като имперски математик. Кеплер остава на тази длъжност до края на живота си.

Като приемник на Тюко Брае Кеплер наследява купища данни от старателните наблюдения на планетите, които датският астроном е извършвал в течение на дълги години. Тъй като Тюко, последният велик астроном преди изобретяването на телескопа, е бил необикновено старателен и точен наблюдател, тези данни са безценни. Кеплер решава, че внимателният им математически анализ ще му даде възможност да определи окончателно коя теория за движението на планетите е точна: хелиоцентричната на Коперник, по-старата

хелиоцентрична на Птолемей или може би някаква трета на самия Тюко Брае. След дългогодишни старателни изчисления Кеплер открива обезсърчен, че наблюденията на Брае не съответстват на нито една теория!

Накрая Кеплер разбира какъв е проблемът: той, както Тюко Брае, Коперник и всички класически астрономи, е приемал, че орбитите на планетите са окръжности или съчетание от окръжности. А фактически те не са кръгове, а елипси.

Дори след като е намерил основното решение, Кеплер дълги месеци прави сложни и трудни изчисления, за да се убеди, че то отговаря на наблюденията на Брае. Великото произведение на Кеплер „Нова астрономия“, публикувано в 1609 г., представя първите два закона за движението на планетите. Първият закон гласи: планетите обикалят около Слънцето по елиптични орбити с малък ексцентриситет^[1], в единия фокус на които се намира Слънцето.

Вторият закон определя, че площите, описани от радиус-вектора на планетата, за равни времена са равни. Десет години по-късно Кеплер публикува своя трети закон: квадратите на пълните обиколки на планетите са пропорционални на кубовете от средните им разстояния до Слънцето.

Кеплеровите закони дават пълно и точно обяснение на движението на планетите около Слънцето и по този начин решават една от основните задачи в астрономията, което е убягвало дори на гении като Коперник и Галилей. Разбира се, Кеплер не обяснява защо планетите се движат по такива орбити; това прави по-късно през същия век Айзък Нютън. Но Кеплеровите закони са много важен преход към великата синтеза на Нютън. („Ако виждам по-надалеч от другите — казал веднъж Нютън, — то е, защото стоя върху плещите на гиганти.“) Несъмнено Кеплер е един от гигантите, за които Нютън говори.

Кеплеровите заслуги в астрономията почти могат да се сравнят с приноса на Коперник. Дори в някои отношения постижението на Кеплер е по-внушително. Той е по-оригинален и математическите трудности, които преодолява, са огромни. По онова време математическите методи не са били толкова развити, колкото днес, и не е имало изчислителни машини, които да го улеснят.

При значението на Кеплеровите постижения учудващо е, че отначало почти никой не им е обърнал внимание, дори велик учен като Галилей. (Особено изненадващо е тъкмо неговото пренебрежение, защото двамата са си разменяли писма и Кеплеровите закони щяха да му помогнат да отхвърли геоцентричната теория.) Но ако други не са оценили веднага високото му постижение, самият Кеплер го е осъзнал напълно. В прилив на екзалтация той пише:

Отдавам се всецяло на божествена екзалтация. Книгата ми е написана. Тя ще се чете било от съвременниците ми, било от потомството — все едно. Тя може да чака сто години своя читател, както Бог е чакал 6000 години, за да разбере някой неговото творение.

Полека-лека, в течение на няколко десетилетия, за учените става очевидно голямото значение на Кеплеровите закони. По-късно през същия век сериозна подкрепа на теориите на Нютън е фактът, че от тях могат да бъдат изведени Кеплеровите закони. И обратно, ако познаваш Кеплеровите закони за движението, е възможно да изведеш закона на Нютън за гравитацията от тях. Но за това ще е нужна по-развита изчислителна техника от тази, с която Кеплер е разполагал. Дори и без нея Кеплер е бил достатъчно проникателен, за да предположи, че движението на планетите се контролира от сили, които произтичат от Слънцето.

Кеплер има и други, макар и по-маловажни открития в областта на астрономията. Дал е значителен принос и в теорията за оптиката. За жалост последните му години са помрачени от лични проблеми. Германия върви към хаоса на Трийсетгодишната война и са рядкост хората, успели да избегнат тежките затруднения.

Един от проблемите на Кеплер е да прибере заплатата си. Свещените императори не са добри платци дори в сравнително благополучни времена. В хаоса на войната заплатата му пада далеч под необходимия минимум. Кеплер е женен два пъти и има дванайсет деца, така че финансовите му затруднения са много сериозни. Друга тревога е свързана с майка му, която в 1620 г. е арестувана като вещица. Той изгубва много време, докато най-после успява да я отърве от изтезания и да я освободи.

Кеплер умира в 1630 г. в Регенсбург, Бавария. В суматохата на Трийсетгодишната война гробът му скоро е унищожен. Но неговите

закони за движението на планетите са много по-траен паметник от всяка надгробна плоча.

---

[1] Ексцентриситет (астр.) — сплеснатост на орбита — Б. ред. ↑

76. ЕНРИКО ФЕРМИ

1901 — 1954

Енрико Ферми, човекът, създал първия атомен реактор, е роден през 1901 г. в Рим. Той е изключително способен студент и получава доктората си по физика от университета в Пиза, преди да е навършил двайсет и една години. Двайсет и шест годишен, той вече е пълноправен професор в Римския университет. През това време е публикувал първия си важен доклад, свързан с непонятен дял от физиката, наречен квантова статистика. В него Ферми разработва статистическа теория, за да опише поведението на голямо струпване на частиците, които днес се наричат фермиони. Тъй като електроните, протоните и неутроните — трите „строителни камъка“, от които е съставена обикновената материя — са все фермиони, теорията на Ферми има доста голямо научно значение. Неговите уравнения ни помогнаха да разберем по-добре ядрото на атомите, поведението на изродена енергия (каквата се среща в недрата на някои видове звезди) и свойствата и поведението на металите — тема, от която има несъмнена практическа полза.

В 1933 г. Ферми формулира теория за бета-разпадането (вид радиоактивност), която включва първото разглеждане на неутрино и на слабите взаимодействия — важни теми в съвременната физика. Изследвания от този род, макар и не особено понятни за неспециалиста, утвърждават Ферми като един от най-видните физици в света. Но най-забележителните му постижения тепърва предстоят.

В 1932 г. британският физик Джеймс Чадуик открива нова съставна частица на атома — неутрона. Започвайки от 1934 г., Ферми се залавя да бомбардира с неутрони повечето от познатите химични елементи. Експериментите му показват, че много видове атоми са в състояние да абсорбират неутрони и че в редица случаи атомите, получени от такава ядрена трансформация, са радиоактивни. Би могло да се предполага, че неутронът ще прониква по-лесно в атомното ядро, ако се движи с голяма скорост. Но опитите на Ферми показват

обратното: ако бързите неутрони първо бъдат забавени, като се прекарат през парафин или вода, тогава по-лесно се абсорбират от атомите. Това негово откритие намира много важно приложение при строителството на атомни реактори. Материята, която се използва в тях за забавяне на неутроните, се нарича модератор.

В 1938 г. Ферми получава Нобеловата награда за физика за важните си изследвания и открития при абсорбирането на неутроните. Междувременно започват неприятностите му в Италия. Първо, жена му е еврейка, а италианското фашистко управление е приело ред сурови антисемитски закони. И второ, Ферми е отявнен противник на фашизма — опасна позиция при диктатурата на Мусолини. През декември отива в Стокхолм да получи Нобеловата си награда и не се завръща в Италия. Заминава за Ню Йорк, където университетът „Колумбия“ му предлага работа, доволен да приеме в редиците си един от най-знаменитите физици в света. В 1944 г. Ферми получава американско гражданство.

В началото на 1939 г. Лизе Майтнер, Ото Хан и Фриц Щрасман съобщават, че абсорбирането на неутрони понякога кара урановите атоми да се разпаднат. При това съобщение Ферми (както и няколко други видни физици) веднага си дава сметка, че разпадащият се уранов атом може да освободи достатъчно неутрони, за да започне верижна реакция. Освен това Ферми (а и не само той) много скоро предугажда военното значение на такава верижна реакция. През март 1939 г. той влиза във връзка с военноморските сили на САЩ и се опитва да привлече вниманието им върху разработката на атомно оръжие. Но едва след няколко месеца и след Айнщайновото писмо на тази тема до президента Рузвелт американските власти започват да проявяват интерес към атомната енергия.

Веднъж заинтересували правителството, първата работа на учените е да изградят прототип на атомен реактор, за да видят дали наистина е постижима верижната реакция. Енрико Ферми е най-големият специалист в света по неутроните, в него е съчетан талантът на експериментатора и на теоретика, затова е избран да оглави групата, която ще се заеме с изграждането на първия атомен реактор в света. Отначало той работи в университета „Колумбия“, а после — в Чикагския университет. Именно в Чикаго на 1 декември 1942 г. е пуснат успешно в действие атомният реактор, проектиран и изграден

под прякото ръководство на Ферми. Това е същинското начало на атомната епоха, защото тогава за първи път човечеството успява да предизвика верижна атомна реакция. До Вашингтон незабавно е изпратено загадъчно, но пророческо съобщение: „Италианският мореплавател влезе в новия свят.“ След успешния опит е решено работата да продължи с пълна скорост към т. нар. „Проект Манхатън“. Ферми продължава да играе важна роля и в него, тъй като е назначен за научен съветник.

След войната Ферми става професор в Чикагския университет. Умира в 1954 г. Женен е и има две деца. Химичният елемент фермий под номер 100 е наречен така в негова чест.

Ферми е значителна личност по няколко причини. Първо, безспорно е един от най-големите учени на XX век и е сред малцината, силно изявени и като теоретици, и като експериментатори. Тук са отбелязани само няколко от значителните му постижения, но Ферми е написал над 250 научни статии.

На второ място, той има сериозен принос в създаването на атомната бомба, въпреки че няколко други учени не по-малко са допринесли за това.

Но главното значение на Ферми произтича от първостепенната му роля в създаването на атомния реактор. Съвсем ясно е, че голямата заслуга за това постижение е негова. Той първо дава важен принос в теоретичната постановка, а после лично ръководи проектирането и изграждането на първия реактор.

От 1945 г. насам атомното оръжие не е използвано във военна обстановка, но пък бяха създадени голям брой атомни реактори, които произвеждат енергия за мирни цели. Вероятно занапред реакторите ще станат още по-важен енергоизточник. Освен това някои от тях се използват за производства на полезни радиоизотопи, които намират приложение в медицината и в научните изследвания. Реакторите са източник и на плутоний — материал, който може да се използва за производство на атомни оръжия. Ширят се разбираеми страхове, че атомният реактор може да постави човечеството пред голяма опасност, но никой не твърди, че той е незначително откритие. За добро или зло, делото на Ферми ще оказва в бъдните години все по-голямо влияние върху света.

77. ЛЕОНАРД ОЙЛЕР

1707 — 1783

Леонард Ойлер, швейцарският математик и физик от XVIII век, е един от най-блестящите и продуктивни учени на всички времена. Неговите разработки намират широко приложение във физиката и в инженерните науки.

Научната дейност на Ойлер е просто невероятна. Написал е трийсет и два пълноценни труда, някои от които в повече от един том, и много стотици оригинални статии в областта на математиката и точните науки. Събраните му научни произведения обхващат повече от седемдесет тома! Ойлеровият гений е обогатил почти всеки дял от чистата и приложната математика, а приносът му в математическата физика намира безкрай приложения.

Ойлер особено го бива да демонстрира как общите механични закони, формулирани предишното столетие от Айзък Нютън, могат да бъдат отнесени към някои често срещани физични ситуации. Например, като прилага законите на Нютън към движението на течностите, Ойлер успява да разработи равенства, свързани с хидродинамиката. По същия начин, като анализира внимателно евентуалното движение на твърдото тяло и прилага принципите на Нютън, той извежда цял ред уравнения, които напълно определят движението на твърдото тяло. На практика, разбира се, няма материално тяло, което да е абсолютно твърдо. Но Ойлер дава важен принос и към теорията за еластичността, която определя как твърдите тела се видоизменят при прилагането на външни сили.

Ойлер използва дарбите си за математически анализ на астрономически задачи, и по-конкретно на въпроса как Слънцето, Земята и Луната се движат при взаимното си гравитационно притегляне. Това ще е задача и на XXI век, защото още не е решена напълно. Между другото, Ойлер е единственият голям учен от XVIII век, който подкрепя (оказва се — правилно) вълновата теория за светлината.

Продуктивният интелект на Ойлер често служи за отправна точка на математически открития, с които се прославят други. Например френският математик и физик Жозеф-Луи Лагранж разработва цял ред уравнения („уравненията на Лагранж“), които имат голямо теоретично значение и могат да се използват за най-разнообразни задачи в механиката. Но главното уравнение е открито за първи път от Ойлер и обикновено се нарича уравнение на Ойлер-Лагранж. На друг френски математик, Жан-Батист Фурие, обикновено се приписва заслугата за създаването на важна математическа техника, известна като „анализ на Фурие“. Тук също основните уравнения са открити първо от Леонард Ойлер и са известни като формули на Ойлер-Фурие. Те намират широко приложение в най-различни дялове от физиката, между които акустиката и теорията за електромагнетизма.

Като математик Ойлер проявява особен интерес към висшата математика, диференциалните уравнения и безкрайно големите числа. Неговите заслуги в тази насока, макар и много съществени, носят толкова технически характер, че не могат да бъдат описани тук.

С Ойлеровата формула за съотношението между тригонометрични функции и въображаеми числа могат да се намират логаритмите на отрицателни числа. Това е една от най-широко използваните формули в цялата математика. Ойлер написва учебник по аналитична геометрия и дава значителен принос в диференциалната и в обикновената геометрия.

Ойлер притежава щастливата дарба да прави математически открития, които намират научно приложение, но той е не по-малко надарен и в сферата на чистата математика. За съжаление многото му разработки в теорията за числата са толкова отвлечени, че не можем да ги опишем тук. Той е и един от първите, които работят в областта на топологията, дял от математиката, добил голямо развитие през XX век.

И накрая, но не и по значение, Ойлер дава сериозен принос в сегашната система от математически обозначения. Например той въвежда в употреба гръцката буква „пи“, която изразява съотношението между дължината на окръжността и нейния диаметър. Въвежда и много други удобни обозначения, които сега редовно се използват в математиката.

Ойлер е роден в 1707 г. в Базел. Приемат го в университета в 1720 г., когато е едва на тринайсет години. Отначало следва

богословие, но скоро става студент по математика. На седемнайсет години получава магистърска степен от Базелския университет, а на дваайсет получава покана от руската царица Екатерина I да стане член на Петербургската академия на науките. На дваайсет и три години вече е професор по физика там, а на дваайсет и шест става приемник на прочутия математик Даниел Бернули в катедрата по математика. Две години по-късно ослепява с едното око, но въпреки това продължава да работи много усилено и написва дълга поредица превъзходни статии.

В 1741 г. пруският крал Фридрих Велики привлича Ойлер от Русия и го убеждава да стане член на Берлинската академия на науките. Ойлер остава дваайсет и пет години в Берлин, после в 1766 г. се връща в Русия. Малко по-късно ослепява и с другото си око. Но това нещастие не слага край на изследванията му. Той има невероятна способност да смята наум и до смъртта си (в Петербург в 1783 г., на 76 години) продължава да пише първокласни доклади по математика. Ойлер е женен два пъти, има тринайсет деца, от които осем умират още невръстни.

До всички Ойлерови открития един ден щеше да се стигне дори ако той не съществуваше. Но в такъв случай е уместно да се запитаме: колко различни щяха да бъдат науката и съвременният свят, ако изобщо не се беше стигнало до неговите открития? В конкретния случай отговорът изглежда достатъчно ясен: съвременната наука и техника щяха да са крайно изостанали (фактически щяха да са немислими) без Ойлеровите формули, уравнения и методи. Само един поглед към индексите на учебниците по математика и физика ни отправя към: Ойлерови ъгли (движение на твърдото тяло), Ойлерова константа (безкраен ред), Ойлерови уравнения (хидродинамика), Ойлерови уравнения за движение (динамика на твърдите тела), Ойлерова формула (сложни променливи числа), Ойлерови числа (безкраен ред), Ойлерови полигонални криви (диференциални уравнения), Ойлерова теорема за еднородните функции (частични диференциални функции), Ойлерова трансформация (безкраен ред), закон на Бернули-Ойлер (теория за еластичността), формули на Ойлер-Фурие (тригонометрични функции), уравнение на Ойлер-Лагранж (вариационно смятане, механика) и формула на Ойлер-Маклоран (числени методи). И това са само най-важните примери.

Като прочете всичко това, читателят може би ще се запита защо Ойлер не е поставен по-напред в тази класация. Главната причина е, че той никога не е открил оригинални научни принципи, макар че успява великолепно да покаже как могат да се прилагат законите на Нютън. Личности като Харви, Ръонтген и Грегор Мендел, всеки от които е открил нови по същество научни явления или принципи, са класирани по-високо от него. Въпреки това заслугите на Ойлер към науката, инженерните специалности и математиката са огромни.

78. ЖАН-ЖАК РУСО

1712 — 1778

Прочутият философ Жан-Жак Русо е роден в 1712 г. в Женева. Майка му умира малко след раждането му, а баща му е прокуден от града, когато Русо е на десет години. Самият Русо напуска Женева в 1728 г. на шестнайсетгодишна възраст. Дълго време е неизвестен, скита се от град в град, мести се от едно място на друго. Има няколко сантиментални приключения. От връзката му с Терез Левазюр има пет незаконородени деца, които оставя в сиропиталище (накрая, вече двайсет и шест годишен, се оженва за Терез).

В 1750 г. трийсет и осем годишният Русо изведнъж се прочува. Академията в Дижон е предложила награда за най-доброто съчинение на тема полезни ли са, или не за човешкото общество и морал изкуството и науката. Съчинението на Русо, в което той стига до извода, че крайният резултат от напредъка на науката и изкуството не е благоприятен за човечеството, печели първа награда и авторът му изведнъж се прославя. Следват много други произведения, между които „Размишление за произхода на не равенството“ (1755), „Новата Елоиз“ (1761), „Емил“ (1762), „Общественият договор“ (1762), „Изповеди“ (1770), и всички те допринасят за неговия престиж. Освен това Русо, който винаги е проявявал силен интерес към музиката, написва и либретата на две опери.

Отначало Русо е приятел с някои от либералните мислители на френското Просвещение, между които Дени Дидро и Жан Аламбер, но скоро разбиранията му започват сериозно да се различават от техните. Той се противопоставя на идеята на Волтер да се създаде театър в Женева (Русо твърди, че театърът е школа за безнравственост) и така си спечелва трайната неприязън на Волтер. Силната емоционалност на Русо е в пълно противоречие с рационализма на Волтер и на енциклопедистите. От 1762 г. нататък Русо има сериозни неприятности с властите заради политическите си произведения. Някои от единомишлениците му се отдръпват от него и по това време той е

обзет от параноя. Въпреки че някои хора остават негови приятели, Русо е подозрителен и враждебно настроен и се скарва кажи-речи с всички. През последните двадесет години от живота си той обикновено се чувства огорчен и злощастен. Русо умира в 1778 г. в Ерменонвил, Франция.

Казват, че произведенията на Русо са значителен фактор за възникването на социализма, национализма, романтизма, тоталитаризма и антирационализма, че те са проправили пътя на Френската революция и са допринесли съществено за съвременните идеали за демокрация и равенство. Като заслуга му се приписва и това, че оказал голямо влияние върху теорията за възпитанието. Твърди се, че теорията, според която хората са почти без изключение продукт на средата си (и следователно лесно се поддават на влияние), е заимствана от негови произведения. И, разбира се, с Русо се свързва мисълта, че съвременната техника и съвременното общество са лоши, и го окачествяват като родоначалник на идеала за „благородния дивак“. Ако той наистина беше първоизточникът на всички тези разбирания, би имал право на по-челна класация в тази книга. Смятаме обаче, че много от тези твърдения са неточни или силно преувеличени.

Да вземем например идеята за „благородния дивак“. Преди всичко Русо никога не е употребил този израз, нито пък е бил поклонник на туземците от островите в Южните морета или на американските индианци. Нещо повече, идеята за „благородния дивак“ шества далеч преди времето на Русо и добре известният английски поет Джон Драйдън е използвал точно тези думи повече от столетие, преди да се роди Русо. Освен това Русо никога не е поддържал възгледа, че обществото е непременно лошо. Напротив, той винаги е твърдял, че обществото е необходимост за човека.

Това, че Русо е първоизточникът на идеята за обществения договор, е напълно погрешно. Тази идея е разисквана надълго и нашироко от Джон Лок, чиито произведения са издадени години преди раждането на Русо. А прочутият английски философ Томас Хобс обсъжда още преди Лок идеята за обществения договор.

Какво да кажем по въпроса, че Русо е бил противник на техниката? Напълно очевидно е, че през двете столетия след смъртта му техниката преживява нечуван напредък. Ако Русо ѝ се е противопоставял, то очевидно е било напълно безрезултатно.

Съществуващите днес предубеждения спрямо техниката не произтичат от произведенията на Русо, а са отпор срещу нежелателните последици, до които през последния век води неразумното ѝ използване.

Много други мислители са твърдели, че средата има голямо значение за формирането на човешкия характер, и е нелогично да отдаваме на Русо заслугата за тази толкова обикновена мисъл. По същия начин национализмът е бил много силен фактор далеч преди това и той няма почти нищо общо с неговото възраждане.

А дали произведенията на Русо са проправили пътя към Френската революция? До известна степен несъмнено е така и важи с по-голяма сила за него, отколкото за Дидро или Аламбер. Обаче много по-значително в това отношение е влиянието на Волтер, чиито произведения са по-ранни, по-многобройни и по-ясно написани.

Съвсем вярно е, че Русо е противник на рационализма по темперамент, особено в сравнение с други прочути френски мислители от онова време. Но антирационализмът не е нещо ново: нашите политически и социални виждания обикновено се преплитат с емоции и предубеждения, въпреки че за да ги оправдаем, често съчиняваме рационални доводи.

Но макар влиянието на Русо да не е толкова голямо, колкото твърдят неговите поклонници (и противници), то все пак е значително. Съвсем вярно е, че той допринася много за възникването на романтизма в литературата, влиянието му върху теорията за възпитанието и практиката в тази насока е дори още по-голямо. Русо свежда до минимум значението на ученето по книга в детската училищна възраст, препоръчва преди разума да се възпитават чувствата на детето и подчертава колко е важно то да се учи от опит. (Между другото, Русо е един от първите, които говорят за предимствата на кърменето.) Може да звучи изненадващо, че човек, зарязал собствените си деца, има очи да поучава другите как да отглеждат своите, но безспорно е, че идеите на Русо оказват дълбоко въздействие дори върху съвременната теория за възпитанието.

В политическите произведения на Русо се срещат много интересни и оригинални мисли. Но над всичко се откроява страстният стремеж към равенство и не по-малко страстното убеждение, че съществуващото устройство на обществото е повече от несправедливо.

(„Човек е роден свободен, а навред е поставен в окови.“) Самият Русо едва ли би апелирал за насилие, но несъмнено е вдъхновил други да предпочетат насилствената революция пред постепенните реформи.

Възгледите на Русо за частната собственост (както и по много други въпроси) често взаимно си противоречат. Веднъж той определя собствеността като „най-свещеното право на гражданите“. Но не е излишно да кажем, че нападките му срещу частната собственост са оказали по-голямо въздействие върху вижданията на читателите му, отколкото неговите благи думи за нея. Русо е сред първите велики мислители, които сериозно атакуват институцията на частната собственост, и в този смисъл може да бъде смятан за един от предтечите на съвременния социализъм и комунизъм.

И накрая не бива да пренебрегваме конституционните му теории. Главната идея на „Общественият договор“ по думите на самия Русо е „пълното отчуждаване на всеки и на всички негови права от цялата общност“. Такава фраза почти не оставя място за граждански свободи и за човешки права. Самият Русо е бунтар срещу властта, но главният резултат от тази негова книга е, че оправдава бъдещите тоталитарни режими.

Русо често е критикуван като крайно невротична (ако не и параноична) личност, като противник на женската еманципация и объркан мислител, чиито идеи са непрактични. Такава критика е до голяма степен оправдана. Но далеч по-важни от недостатъците му са мълниеносните прозрения и блестящата му оригиналност, които повече от две столетия въздействат върху съвременната мисъл.

79. НИКОЛО МАКИАВЕЛИ

1469 — 1527

Италианският политически философ Николо Макиавели е известен с дръзката си препоръка, че държавник, който иска да запази и да засили властта си, трябва да прибегва до измама, лукавство и лъжи, като ги съчетава с безмилостна употреба на сила.

Отречен от мнозина като безскрупулен негодник, възхваляван от други като твърдолинееен реалист, който дръзва да види света такъв, какъвто е, Макиавели е един от малкото мислители, чиито произведения се изучават внимателно и от философи, и от политици.

Макиавели е роден в 1469 г. във Флоренция. Баща му, правник, е член на именит род, но е зле материално.

През целия живот на Макиавели — върха на Ренесанса — Италия е разделена на множество малки княжества за разлика от такива относително единни държави като Франция, Испания и Англия. Ето защо не е чудно, че по онова време тя е военно слаба въпреки блестящата си култура.

В младежките години на Макиавели Флоренция е ръководена от прочутия управник от рода на Медичите — Лоренцо Великолепни. Но в 1492 г. Лоренцо умира и няколко години по-късно Медичите са прогонени от Флоренция. Тя става република и в 1498 г. дваисет и девет годишният Макиавели успява да се добере до високо място във флорентинската градска управа. През следващите четиринайсет години той служи на Флорентинската република и от нейно име изпълнява различни дипломатически задачи, като пътува до Франция и Германия и из самата Италия.

В 1512 г. Флорентинската република е свалена и на власт се връщат Медичите. Макиавели е освободен от заеманата длъжност и следващата година е задържан по подозрение, че е участвал в заговор против новите управници — Медичите. Подложен на изтезания, Макиавели твърди, че е невинен, и същата година е освободен. След

това се оттегля в малкото имение в Сан Кашано, недалеч от Флоренция.

През следващите четиринайсет години написва няколко книги, от които двете най-известни са „Князът“ (1513 г.) и „Беседи върху първите десет книги на Тит Ливий“. Между другите му произведения са „Военното изкуство“, „История на Флоренция“ и „Мандрагора“ (чудесна пиеса, която, макар и рядко, се играе и днес). Но славата си той дължи най-вече на „Князът“, може би най-изкусно написания и най-лесен за четене философски трактат. Макиавели е женен и има шест деца. Умира в 1527 г. на петдесет и осем години.

„Князът“ може да се смята за буквар с практически съвети за държавен глава. Основната идея на книгата е, че за да преуспее, князът трябва да забрави всички нравствени съображения и да разчита само на силата и хитростта. Макиавели дебело подчертава голямото значение — над всичко друго — на доброто въоръжение на държавата. Той набляга, че може да се разчита само на войска, набирана от гражданите на самата държава; слаба и застрашена е онази страна, която разчита на наемническа или на чужда войска.

Макиавели съветва княза да си спечели подкрепата на простолудиято, защото в случай на бедствие няма на кого друг да разчита. Разбира се, Макиавели съзнава, че за да укрепи властта си, новият управник е принуден понякога да прибегва до мерки, които не се харесват на поданиците му. Но той смята, че „... когато е покорил дадена държава, завоевателят трябва да направи тъй, че всички жестокости да се извършат наведнъж — а не да се повтарят ден след ден... Облагите трябва да се раздават малко по малко, за да може по-дълго да им се радват.“

За да преуспее, князът трябва да се ограда със способни и верни нему министри. Макиавели предупреждава княза да се пази от ласкатели и му предлага съвет как да прави това.

В XVII глава на „Князът“ Макиавели разглежда въпроса кое е по-добре — да го обичат или да се страхуват от него.

Отговорът е, че трябва хем да се страхуват от тебе, хем да те обичат, но „...ако се налага да се избере едно от двете, много по-добре е да се страхуват, вместо да те обичат... защото обичта предполага низ задължения, който — понеже хората са себични — се скъсва, когато се

случи да служи на личните им цели; а страхът се поддържа от угрозата от наказание, която винаги дава резултат“.

XVIII глава е озаглавена „По какъв начин князът трябва да държи на думата си“. Макиавели заявява, че „... умният управник не трябва да държи на думата си, когато това е в противоречие със собствените му интереси...“. И добавя: „Винаги се намират законови основания, които дават възможност на княза да намери извинение за това, че не е изпълнил дадено обещание“, защото „...хората са толкова прости и толкова готови да се подчиняват на потребностите на момента, че онзи, който мами, винаги ще намери такива, които искат да бъдат мамени.“ И като връх на всичко Макиавели препоръчва на своя княз да се отнася с подозрение към хорските обещания.

Често наричат „Князът“ наричник за диктатори. Цялото поприще на Макиавели и другите му произведения показват, че обикновено той предпочита републиканското управление пред диктатурата. Но отчаян от политическата и военната слабост на Италия, той търси силен княз, който да обедини страната и да прогони разните чужди нашественици, чиито войски съсипват земята. Интересно е да отбележим, че въпреки препоръчаната от него цинична и жестока политика самият той е идеалист и патриот и не го бива много в измамата, която предлага.

Малцина политически философи са били отричани с такава злост както Макиавели. Гдини наред той е проклян като въплъщение на самия дявол и името му е станало синоним на двуличие и лукавство. (Често най-злостните нападки идват от хора, които прилагат проповядваното от Макиавели лицемерие, а той по принцип вероятно би го одобрил.)

Критиките срещу Макиавели по нравствени съображения не показват, разбира се, че той няма влияние. По-уместно в тази насока е възражението, че в идеите на Макиавели липсва оригиналност. И в това има известна истина. Макиавели непрекъснато повтаря, че той не предлага нова политика, а само сочи методите, които от незапомнени времена князете успешно са прилагали. Макиавели постоянно илюстрира мислите си със запомнящи се примери от античната история и събития от по-новата италианска история. Чезаре Борджия (когото Макиавели възхвалява в „Князът“) не е научил своите похвати от Макиавели; тъкмо обратното, Макиавели се учи от него.

Вярно, Бенито Мусолини е един от малкото политически лидери, венцеславил публично Макиавели, но няма съмнение, че голям брой видни политически фигури са чели внимателно „Князът“. Казват, че Наполеон е спял с екземпляр от книгата под възглавницата си, а подобни неща се говорят и за Хитлер и Сталин. Все пак не е много ясно дали похватите на Макиавели намират в съвременната политика по-широко приложение, отколкото преди издаването на „Князът“. И това е главната причина да не го поставим по-високо в тази класация.

Но ако въздействието на Макиавели върху политическата практика е неясно, върху политическата теория то е безспорно. Поранни мислители като Платон и Свети Августин примесват политиката с етика или богословие. Макиавели разглежда историята и политиката от чисто човешка гледна точка и не обръща внимание на нравствените съображения. Главният въпрос, който той внушава, е не как хората трябва да се държат, а как в действителност се държат; не как трябва стигнеш до властта, а как в действителност стигаш до нея. На влиянието на Макиавели в голяма степен се дължи фактът, че политическата теория се обсъжда днес много по-реалистично отпреди. Той с право е смятан за един от първосъздателите на съвременната политическа мисъл.

80. ТОМАС МАЛТУС

1766 — 1834

В 1798 г. някогашният невзрачен английски пастор Томас Робърт Малтус публикува малка, но силно въздействаща книга, озаглавена „Очерк върху принципа за населението и влиянието му върху бъдещото подобряване на обществото“.

Основната идея на Малтус е, че нарастването на човечеството един ден ще изпревари производството на хранителни продукти. В оригиналния си очерк Малтус представя идеята си в съвсем конкретна форма, като твърди, че населението се увеличава в геометрична прогресия (всяко следващо число се удвоява: 1, 2, 4, 8, 16...), а хранителните продукти — в аритметична (линейно по реда на числата: 1, 2, 3, 4, 5...). В по-късните издания на книгата си той не е толкова конкретен и твърди само, че населението нараства неопределено, докато се стигне до недостиг на хранителни продукти. И от двете си тези Малтус стига до извода, че човечеството е обречено на беднотия и полугладно съществуване. Никакви постижения на техниката не могат да предотвратят този резултат, защото производството на хранителните запаси е по необходимост ограничено — възможностите на населението да нараства са безкрайно по-големи от възможностите на земята да го изхрани.

Но не може ли увеличаването на човечеството да бъде спряно по някакъв начин? Може, разбира се. Войната, чумата и други бедствия често намаляват броя на хората. Но тези бичове само временно отстраняват опасността от пренаселеност, и то на много неприятна цена. Малтус допуска, че за да не се стигне до това, за предпочитане е „морално въздържание“, с което той очевидно има предвид съчетание от късен брак, предбрачна девственост и доброволно ограничаване на брачните полови връзки. Обаче Малтус гледа достатъчно реалистично, за да си даде сметка, че повечето хора едва ли биха се подложили на такова самоограничаване. И стига до извода, че практически

пренаселеността е неизбежна и следователно недоимъкът е почти неизменна орис на повечето хора. И това ако не е песимизъм!

Макар самият Малтус никога да не е препоръчвал употребата на противозачатъчни средства, предложение в този смисъл е естествена последица от неговите идеи. Влиятелният британски реформатор Франсиз Плейс (1771–1854) е първият, който публично пропагандира широката употреба на противозачатъчни средства като начин да се избегне пренаселеността. Плейс, който е чел произведението на Малтус и е силно повлиян от него, написва книга в 1822 г., в която препоръчва контрацептивите. Освен това разпространява сред работническото информация за ограничаване на раждаемостта. В Съединените щати д-р Чарлз Ноелтън издава в 1832 г. книга за предпазването от бременност. Първата „Малтусианска лига“ е създадена през 60-те години на миналия век и привържениците на планираното семейство продължават да печелят последователи. Тъй като по нравствени съображения самият Малтус е бил против употребата на противозачатъчни, привържениците на ограничаването на населението чрез такива средства обикновено се наричат нео-малтусианци.

Малтусовото учение изиграва важна роля и в икономическата теория. Икономисти, повлияни от него, стигат до извода, че при нормални условия пренаселеността ще попречи надниците да се покачат значително над необходимото за преживяване. Прочутият английски икономист Дейвид Рикардо, личен приятел на Малтус, заявява: „Естествената цена на работната сила е онази, която дава възможност на работниците да поддържат надпреварата без увеличения и без намаления.“ Тази теория, обикновено наричана „железен закон за надниците“ е използвана от Карл Маркс и става съществен елемент в неговата теория за принадлежната стойност.

Възгледите на Малтус имат влияние и в биологията. Чарлз Дарвин казва, че е чел „Принципите за населението“ и тази книга е дала важно звено в теорията му за еволюцията чрез естествен подбор.

Малтус е роден в 1766 г. близо до Доркинг, графство Съри, Англия. Посещава йезуитския колеж при Кеймбриджкия университет, където е отличен студент. Завършва го в 1788 г. и е ръкоположен за английски свещеник. В 1791 г. получава магистърска степен, а в 1793 г. става член на преподавателското тяло на колежа.

Първият вариант на прочутата му книга е публикуван анонимно, но намира много широк кръг читатели и скоро Малтус се прочува. Второ, разширено издание на книгата излиза пет години по-късно — в 1803 г. Тя неведнъж е преработвана и допълвана и в 1826 г. излиза шестото ѝ издание.

Малтус се оженва в 1804 г. на трийсет и осем години. В 1805 г. е назначен за професор по история и политическа икономия в колежа на Източноиндийската компания в Хейлибъри. До края на живота си остава на тази длъжност. Малтус написва няколко книги по икономика, от които най-важната е „Принципи на политическата икономия“ (1820). Това произведение оказва влияние върху редица по-късни икономисти и по-конкретно върху значителната за XX век фигура на Джон Мейнард Кейнс. Малтус е възнаграден с много отличия. Умира в 1834 г. на шейсет и осем години в околностите на Бат, Англия. Две от трите му деца го надживяват. Внуци няма.

Тъй като употребата на противозачатъчни нараства много едва дълги години след смъртта на Малтус, някои смятат, че той не е оказал кой знае какво влияние. Според нас такава преценка е неправилна. Преди всичко Малтусовите идеи имат силно въздействие и върху Чарлз Дарвин, и върху Карл Маркс — може би двамата най-влиятелни мислители на XIX век. И второ, макар че възгледите на неомалтусианците не са незабавно възприети от обществото, техните призови и идеи не отмират. Днешното движение за контрол върху раждаемостта е пряко продължение на движението, наченато още докато Малтус е бил жив.

Томас Малтус не е първият, който обръща внимание върху възможността една иначе добре управлявана страна да пострада от прекалената си населеност. Това схващане е излагано и преди него от няколко други философи. Самият Малтус посочва, че тази тема е разисквана и от Платон, и от Аристотел. Той дори цитира Аристотел, който пише: „... в повечето държави, ако всеки човек бъде оставен да има колкото си иска деца, неизбежната последица ще да е недоимъкът...“

Но дори основната Малтусова идея да не е съвсем оригинална, не бива да подценяваме неговото значение. Платон и Аристотел я подхвърлят просто мимоходом и кратките им думи на тази тема не намират разбиране. Малтус е този, който разработва идеята и пише

обстойно върху нея. Той е първият, който подчертава огромното значение на проблема за пренаселеността и го поставя на вниманието на мислещите хора.

81. ДЖОН Ф. КЕНЕДИ

1917 — 1963

Джон Фицджералд Кенеди е роден в 1917 г. в Бруклин, Масачузетс. Той беше президент на Съединените щати от 20 януари 1961 до 22 ноември 1963 г., когато бе убит в Далас, Тексас. Пропускаме повечето от биографичните му данни донякъде защото са добре известни, но главно защото личната и политическата му дейност почти нямат връзка с включването му в тази класация.

След стотина години едва ли някой ще си спомня за Корпуса на мира, Съюза за прогрес или залива Кочинос. И надали ще се интересува каква е била политиката на Кенеди за данъците и гражданските права. Джон Ф. Кенеди намери място в тази книга само по една причина: той даде началния тласък на космическата програма „Аполо“. При условие, че човечеството не се самоизстреби, можем да бъдем сигурни, че дори след 5000 години пътуването до Луната ще се помни като истински монументално събитие, един от големите жалони в човешката история.

Малко по-нататък ще разгледаме значението на програмата за кацане на Луната; но нека първо видим дали Джон Ф. Кенеди има заслуга за него. Дали тя не е на Нийл Армстронг или Едуин Олдрин, първите хора, които стъпиха на Луната? Ако класираме хората въз основа на дълголетната им слава, бихме предпочели второто, тъй като подозираме, че след 5000 години Нийл Армстронг ще се помни по-добре от Джон Кенеди. Обаче ако говорим за влияние, Армстронг и Олдрин нямат никакво значение. Ако по някаква случайност двамата бяха умрели два месеца преди изстрелването на „Аполо 11“, имаше поне дузина добре обучени и висококвалифицирани астронавти, които можеха да заемат тяхното място.

Тогава дали не трябва да отдадем заслугата на Вернер фон Браун или на друг учен или инженер, дал важен принос в овладяването на Космоса? Няма съмнение, че Вернер фон Браун направи повече от необходимото за космическите изследвания (както и забележителните

му предшественици Константин Циолковски, Робърт Годард и Херман Оберт). Но след като веднъж е взето политическото решение за програмата „Аполо“, нито един учен — или група учени — не можеше да има съдбоносно значение за нейния успех. Такава заслуга няма някое конкретно научно постижение, а само политическото решение да се даде ход на програмата и да се изразходват 24-те милиарда долара, предвидени за нея.

А какво да кажем за самото решение? Дали то нямаше да бъде взето рано или късно дори без Джон Кенеди? Силно подозираме — въпреки че човек никога не може да бъде абсолютно сигурен, — че все някое правителство щеше да реши един ден да финансира пътуване на хора до Луната. Наистина Джон Кенеди не натрапва програмата „Аполо“ против желанията на обществото.

От друга страна, няма и силен обществен натиск в полза на този грандиозен проект. Ако в 1959 или 1960 г. американският Конгрес беше приел законодателни мерки за програмата „Аполо“ и съответните средства за нея, а президентът Айзенхауер беше наложил вето върху тези мерки, тогава би могло да се каже, че президентът Кенеди просто е угодил на преобладаващото обществено мнение. Но фактите са съвсем други: много американци искаха някаква космическа програма, но нямаше силен обществен натиск за действително голяма програма. И наистина дори след успеха на „Аполо 11“ в обществото все още се спореше дали този проект си е струвал разходите. А след 1969 г. бюджетът на НАСА, разбира се, бе рязко съкратен.

Ясно е, че тъкмо ръководната роля на Джон Кенеди е първопричината да се даде ход на програмата „Аполо“. Той беше този, който през май 1961 г. се врече, че Съединените щати ще изпратят хора на Луната, „преди да е изтекло сегашното десетилетие“. Той беше този, който издейства от Конгреса необходимите средства, и тъкмо по негово време бе създадена „Аполо“. Можем да бъдем убедени, че такава програма и без това щеше да бъде направена рано или късно (което не е съвсем сигурно), но все пак Кенеди е човекът, който я създаде.

Някои хора все още смятат, че проектът „Аполо“ е просто огромна тупурдия, която няма кой знае какво значение. Досега почти нищо не е направено да се превърне в национален празник датата 20 юли 1969 г., на която човек стъпи на Луната. От друга страна, можем

да си спомним, че Денят на Колумб не се е чествал през XVI век, но днес се празнува като зората на нова епоха.

Дори проектът „Аполо“ никога да не се повтори, той ще се помни вечно като едно от най-великите постижения на човешкия род. Все пак подозираме, че програмата „Аполо“ все някой ден ще има продължение и че в бъдеще космическите пътувания ще играят много по-голяма роля, отколкото в миналото. Ако това е така, нашите потомци ще разберат, че пътуването на „Аполо 11“, подобно на Колумбовото пътешествие през Атлантическия океан, е сложило началото на съвсем нова ера в човешката история.

82. ГРЕГЪРИ ПИНКЪС

1903 — 1967

Грегъри Пинкър е американският биолог, изиграл главна роля в създаването на оралната таблетка против забременяване. Макар и не много известен^[1], той има много по-голямо влияние върху света от много хора със световна слава.

Хапчето има двояко значение. В свят, който все повече се тревожи от опасностите, които свръхнаселеността носи, значението на таблетката върху контрола на раждаемостта е очевидно. Не толкова директна, но еднакво революционна е ролята ѝ в коренната промяна на половите нрави. Всички признават, че през последните трийсет години настъпи рязка промяна в половите разбирания в Съединените щати. Несъмнено много други фактори — политически, икономически и социологически — допринесоха за тази промяна; но най-решителният фактор беше появата на хапчето. Преди страхът от нежелана бременност пречеше на много жени да имат предбрачни или дори брачни полови отношения. Изведнъж жените видяха възможност да водят полов живот без страх от забременяване и променените условия често водеха и до промяна в отношението и поведението.

Тук може да се възрази, че създаването на „Еновид“ (първата таблетка против забременяване) не е чак толкова важно, тъй като и преди бяха познати безвредни и сравнително надеждни противозачатъчни средства, такъв аргумент не взима под внимание разликата между средство, което е технически ефикасно, и средство, което е психологически приемливо. Преди създаването на хапчето специалистите най-често препоръчваха против забременяване т. нар. спирала. Тя наистина е безвредна и доста надеждна, но на практика повечето жени нямаха (и все още нямат) желание да я употребяват. Заслужава да отбележим, че още при първите опити с таблетката стотици и стотици жени предпочетоха да си опитат късмета с едно неизпробвано (и може би опасно) средство против забременяване,

отколкото да употребяват безвредната спирала, издържала проверката на времето.

Може да се възрази също, че създаването на „Еновид“ не е толкова голям успех, тъй като носи известни опасности за здравето и може да се появят — вероятно в близко бъдеще — по-нови и по-безопасни лекарства. Но по естеството си бъдещите средства против забременяване може да претърпят само леки видоизменения, защото таблетката е вече широко възприета и обикновено има задоволителен ефект. През последните трийсет години — период, през който милиони американски жени започнаха редовно да я употребяват — средната продължителност на живота им се е повишила значително. Само това достатъчно ясно показва, че хапчето не носи големи рискове за здравето. Историята ще отбележи — или поне би трябвало да отбележи — създаването на „Еновид“ през 50-те години като огромно постижение в ограничаването на раждаемостта.

Много хора са допринесли за създаването на орална таблетка против забременяване. Всъщност тази идея се е разисквала отдавна; бедата е там, че никой не е знаел точно какви химикали трябва да влязат в състава ѝ. Колкото и странно да е, главното откритие в тази насока е направено още в 1937 г. Тогава А. У. Мейкпийс, Дж. Л. Уайнстайн и М. Х. Фридман демонстрират с опитни животни, че инжекции с прогестерон (женски полов хормон) възпрепятстват овулацията. Но — дали защото подкожните инжекции не изглеждат приятен лек против забременяване, или пък защото по онова време прогестеронът е бил изключително скъп — това откритие не привлича вниманието на привържениците на ограничаването на раждаемостта.

Работата върху създаването на таблетката започва едва към 1950 г. с изследванията на американския биолог Грегъри Пинкър. Очевидно отдавнашната радетелка за ограничаване на раждаемостта Маргарет Санджър е тази, която го убеждава да се заеме с таблетката. Тя едва ли би могла да се спре на по-подходящ човек, защото Пинкър е специалист по стероидния метаболизъм и психологията при възпроизводството у животните, а също и директор на лабораториите към Фондацията за експериментална биология в Шрузбъри, Масачузетс.

Очевидно Пинкър, превъзходно съчетание от технически знания и научна интуиция, е стигнал почти веднага до естеството на

решението. Скоро той помолва д-р Мин Чуе Чан, изследовател във фондацията, да изпробва прогестерона върху опитни животни, за да види дали ще прекъсне овулацията, когато се взема през устата. Експериментите на Чан излизат успешни. Това наистина е многообещаващо начало, особено като се има предвид, че няколко години по-рано един химик на име Ръсел Маркър е открил начин да синтезира много евтин прогестерон.

Друг важен сътрудник е гинекологът д-р Джон Рок. По молба на Пинкърс той прави опити, които показват, че, приет през устата, прогестеронът спира овулацията. Но изследванията му разкриват и две сериозни трудности при този метод: първо, той спира овулацията само в 85 процента от случаите; и второ, за да се постигне този резултат, са нужни неразумно големи дози прогестерон.

Но Пинкърс е убеден, че е на прав път, и не се отказва. Той предполага, че трябва да има друго съединение, подобно по химичен състав на прогестерона, но без неговите недостатъци. През септември 1953 г. моли различни химически компании да му изпратят молекули от свои синтетични стероиди, близки по състав до прогестерона. Пинкърс изпробва изпратените му химикали и един от тях — норединодрел, му се вижда особено сполучлив.

За Пинкърс това е истинска находка, защото когато в 1950 г. е започнал изследванията, норединодрелът изобщо не е съществувал. Той е синтезиран в 1952 г. от биохимика д-р Франк Колтън, който покъсно го е патентовал на свое име. Обаче нито Колтън, нито някой от преките му шефове са се опитвали целенасочено да създадат орално лекарство против забременяване, нито пък са си дали сметка, че са открили именно такова средство. Понататъшните опити, извършени от изследователската група на Пинкърс, показват, че норединодрелът става още по-ефикасен, ако към него се добави малко количество друг химикал — местранол. Тъкмо тази комбинация накрая е пусната на пазара като „Еновид“.

В 1955 г. Пинкърс разбира, че е дошло време за по-широко изпробване на таблетката. Опитите започват през април 1956 г. в предградията на Сан Хуан, Пуерто Рико, под прекия надзор на д-р Едрис Райс-Рей. Само след девет месеца опитите на тази лекарка показват изумителната ефикасност на хапчето против забременяване. Въпреки това експериментите продължават още три години и едва

тогава Управлението за храните и лекарствата разрешава „Еновид“ да се пусне на пазара (май 1960).

От казаното дотук е ясно, че Грегъри Пинкърс не е създал напълно самостоятелно таблетката против забременяване. Франк Колтън е този, който синтезира норединодрела; явно заслуга имат Колтън и останалите химици, проправили пътя за това постижение. Значителен принос имат и хората от групата на Пинкърс — Джон Рок, Мин Чуе Чан и д-р Рамон Гарсия. Д-р Райс-Рей, Маргарет Санджър и други, които не сме споменали, също изиграват важна роля за постигането на крайната цел. И все пак не може да има съмнение, че Грегъри Пинкърс е главният фактор и двигателна сила в осъществяването на целия проект. Той е ученият, който посвещава време и сили на активни изследвания за изнамирането на орално противозачатъчно средство; той е този, който притежава научните и организационните способности, за да доведе докрай целия замисъл; той именно стига до основната идея, набира финансови средства за изследванията и привлича на работа други талантиливи личности. Той има прозрението и решителността да доведе всичко до успешния му завършек и той е този, който заслужено получава главното признание за това постижение.

Грегори Пинкърс, син на родители от руски и еврейски произход, е роден в Удбайн, Ню Джърси. Завършва университета Корнъл в 1924 г., а получава докторат от Харвард в 1927 г. След това се занимава с изследователска работа в няколко института, между които Харвардският и Кеймбриджкият, и няколко години работи като професор. В 1944 г. съдейства за създаването на Устърската фондация за експериментална биология и дълго време е директор на нейните лаборатории. Автор е на повече от 250 научни доклада и на една книга — „Овластяване на плодовитостта“, излязла в 1965 г.

Получил е много научни отличия, но нито той, нито някой от другите участници в създаването на прословутото хапче е удостоен с Нобелова награда. Когато Пинкърс умира в 1967 г. в Бостън, смъртта му остава почти незабелязана от широката общественост, че и от повечето учени. Малко са енциклопедиите днес, в които е отбелязано неговото име. Въпреки това той е първосъздателят на едно от най-забележителните постижения в човешката история.

[1] Факт е, че Пинкър не фигурира дори в най-новите англезични (и не само англезични) енциклопедични речници. — Б. пр. ↑

83. МАНИХЕЙ

216 — 276

Пророкът от III век Манихей е съзателят на манихейството, религия, която, макар и изчезнала днес, по време на апогея си е имала многобройни последователи. Възникнало в Близкия изток, манихейството се разпространява на запад чак до Атлантическия и на изток чак до Тихия океан. То успява да просъществува повече от хиляда години.

В създадената от Манихей вяра интересно са синтезирани по-ранни религии. Манихей признава като пророци Заратустра, Буда и Исус, но твърди, че е получил ново и по-пълно откровение от всеки от тях.

Макар в религията на Манихей да са застъпени християнски и будистки елементи, най-поразителното е (поне за Запада), че това учение води началото си от Заратустровия дуализъм. Манихей учи, че светът не е подчинен на едно-единствено божество, а е по-скоро арена на неспирна борба между две сили, две начала. Едното начало е злото, което той отъждествява с мрака и материалното, а другото е доброто, отъждествено със светлината и духовното. На пръв поглед това напомня малко за християнските понятия Бог и Сатана; но според манихейството двете начала — добро и зло, са еднакво силни. Последицата от такова вярване — парадоксалното право на съществуване на злото, тревожило толкова много християнските и еврейските философи — изобщо не е проблем за манихейците.

Тук няма достатъчно място да описваме подробно манихейското богословие. Налага се обаче да отбележим, че манихейците отъждествяват душата на човека с доброто, а тялото му — със злото, което води до схващането, че всякакви полови отношения — дори за целите на възпроизводството — трябва да се избягват. Забранени са дори яденето на месо и пиенето на вино.

На пръв поглед изглежда невъзможно такова учение да привлече и да задържи много последователи. Но пълният комплект от забрани

не се отнася за всички вярващи, а само за малък брой от тях, наречени Избраници. На обикновените членове — Слушатели, е позволено да имат жени (или държанки), да създават семейство, да ядат месо, да пият вино и т. н. Имало различни религиозни обреди, които Слушателите трябвало да спазват, и те били длъжни да подкрепят Избраниците, но манихейският морален кодекс не бил труден за спазване. (Има, разбира се, и други религии, които изискват безбрачие на свещенослужителите и на монасите, но това не се отнася за масовите последователи.) След смъртта душите на Избраниците отиват направо в рая; за Слушателите пътят към него е малко по-дълъг. Но някои манихейски секти, например катарите, вярвали, че Слушателите могат да стигнат до рая толкова лесно, колкото и Избраниците, макар че приживе са се ползвали с по-голяма свобода.

Манихей е роден в 216 г. в Месопотамия, част от Персийската империя по времето на Арсак, или на Партската династия. Самият Манихей е от персийски произход и е някакъв роднина на Арсакидите. Повечето персийци вярвали под една или друга форма в учението на Заратустра, но Манихей е възпитан в малка религиозна секта, повлияна силно от християнското учение. Имал божествени видения, когато бил дванайсетгодишен, а на двацет и четири започва да проповядва своята нова религия. Отначало няма успехи в родната си земя и заминава за Северозападна Индия, където успява да спечели за свой последовател един местен владетел.

В 242 г. се завръща в Персия и си урежда аудиенция с цар Шапур I. Макар Шапур да не става манихеец, Манихей му прави силно впечатление и той му позволява да проповядва новото си учение в цялата Персийска империя. (След установяването на нова династия около 226 г. тази по-късна Персийска империя понякога се нарича Сасанидска.) През следващите трийсетина години при владетелите Шапур I и Ормизд I Манихей проповядва безпрепятствено и спечелва голям брой последователи. През същия период изпраща и мисионери в чужди страни. Но успехите на Манихей предизвикват антагонизма на свещенослужителите на Заратустровото учение, което става официалната религия в Персия по времето на Сасанидската династия. Около 276 г., когато на престола се възкачва новият владетел Бахрам I, Манихей е задържан и хвърлен в затвора, там умира след двацет и шест дневни жестоки изтезания.

Манихей е написал няколко книги: една на персийски, а другите на старосирийски (семитски език,-тясно свързан с арамейския от времето на Христос). Те стават канони за манихейската религия. След загиването на религията се изгубват и манихейските свещени писания; но през XX век някои от тях са преоткрити.

В началото манихейството е жизнеспособна религия. Докато пророкът Манихей е жив, тя печели последователи от Индия до Европа. След смъртта му влиянието ѝ продължава да расте и накрая стига на запад до Испания, а на изток до Китай. На Запад достига апогея си през IV век, когато е вече сериозен съперник на християнството. (Щели девет години самият Свети Августин е бил привърженик на манихейството.) Но след като християнството става официалната религия в Римската империя, манихейството е подложено на жестоки преследвания и към 600 г. е почти изкоренено на Запад.

То остава силно в Месопотамия и Иран. Оттам се разпространява в Средна Азия, Туркестан и западната част на Китай. Към края на VIII век манихейството става официална религия на уйгурите, които владеят значителен район от Западен Китай и Монголия. То се разпространява и навътре в същински Китай, стига чак до крайбрежието и оттам — на остров Тайван. Обаче възходът на исляма през VII век води накрая до залаз на манихейската религия. През XIII век Абасидските халифи в Багдад започват да я преследват жестоко и не след дълго тя загива в Месопотамия и Иран. От IX век нататък запада и в Средна Азия, а нашествията на монголите през XIII век я довършват окончателно. И все пак около 1300 г. Марко Поло е срещал манихейци в Източен Китай.

Междувременно от манихейството възникват в Европа всякакви секти. През VII век във Византийската империя се появяват павликяните. Към X век идва ред на богомилите, които са най-силни на Балканите. Но най-забележителни от тези европейски издънки са катарите (повече известни като албигойци, по името на френския град Алби, една от техните крепости). През XII век катарите си спечелват много последователи в Европа и особено в Южна Франция. Албигойците се смятат за християни, въпреки че учението им е много по-близо до манихейството; правоверните църковни власти ги причисляват към еретиците. В края на краищата папа Инокентий III, най-мощният и най-непримиримият от средновековните папи, обявява

кръстоносен поход срещу тях. той започва в 1209 г. След ужасни жертви и опустошения в голяма част от Южна Франция в 1244 г. албигойците са напълно съкрушени. Въпреки това в Италия катарите изчезват чак през XV век.

Всяка вяра оказва голямо въздействие върху живота на искрените си последователи. Ето защо създателят дори на незначителна религия е в повечето случаи човек с чувствително влияние. Макар и вече изчезнало, за своето време манихейството е било важна религия и следователно Манихей е бил много влиятелна личност. (Неприятен, но не и за пренебрегване е фактът, че много други утвърдени религии са били принудени да предприемат гонения срещу манихейците, за да ги унищожат.)

Личната роля на Манихей в създаването на новата вяра е огромна. Той основава тази религия, създава нейното богословие и предписва нравствените ѝ норми. Вярно е, че много от идеите си той е почерпил от по-ранни мислители, но Манихей успява да съчетае различни възгледи в строго определена нова система. Освен това с проповедите си превръща много хора в манихейци, създава църковна организация и написва манихейското свещено писание. Рядкост е толкова важно масово движение да е дело на един-единствен човек. Ясно е, че без него манихейството изобщо не би се родило, и в това отношение Манихей, подобно на много други религиозни водачи, има далеч по-голямо значение от повечето учени и изобретатели. Следователно Манихей несъмнено има място в тази класация. Въпросът е къде? Очевидно той трябва да стои много по-назад от създателите на трите главни религии в света (християнство, мохамеданство и будизъм), чиито последователи вече наброяват милиарди. От друга страна, макар че учението на Заратустра и джайнизмът все още съществуват за разлика от манихейството, при своя апогей то е имало много повече последователи и от двете и е оказало върху света по-голямо въздействие от тяхното. Ето защо сме поставили Манихей по-високо от Заратустра и Махавира.

84. ЛЕНИН

1870 — 1924

Владимир Илич Улянов, известен най-вече с псевдонима си Ленин, е политическият водач, довел до установяването на комунизма в Русия. Пламенен последовател на Карл Маркс, Ленин е инициаторът на политически действия, които само са загатнати от Маркс. Поради бързото разпространение на неговия модел на комунизма в много краища на света Ленин заслужава да бъде признат за един от най-влиятелните хора в историята.

Роден е в 1870 г. в руския град Симбирск (наречен по-късно Уляновск в негова чест). Баща му е бил благонадежден държавен чиновник, но неговият поголям брат Александър е екзекутиран като млад радикал заради участие в заговор за убийството на царя.

На двайсет и три години Ленин е вече ревностен марксист. През декември 1895 г. е арестуван от царските власти заради революционната си дейност и прекарва четиринайсет месеца в затвора, а след това е заточен в Сибир.

През трите си години в Сибир (които като че ли не са били особено неприятни за него) се оженва за своя съмишленичка революционерка и написва книгата „Развитието на капитализма в Русия“. Заточението му в Сибир свършва през февруари 1900 г. и няколко месеца по-късно Ленин заминава за Западна Европа. Следващите седемнайсет години прекарва там и работи като професионален революционер. Когато Руската социалдемократическа работническа партия, в която членува, се разцепва на две, Ленин става водач на по-голямата акция — на болшевиките.

Първата световна война предлага на Ленин големия шанс. За Русия тя е военно и икономическо бедствие и предизвиква все по-широко недоволство от цялата система на самодържавието. Царското правителство е свалено през март 1917 г. и известно време има изгледи страната да бъде управлявана от демократичен режим. Още щом научава за падането на царя, Ленин се завръща в Русия. Когато

пристига там, той е достатъчно проникателен да види, че демократичните партии, макар и създали временно правителство, нямат голямо влияние и че се открива великолепна възможност малобройната, но много дисциплинирана комунистическа партия да вземе властта. Ленин приканва болшевиките да работят за незабавното сваляне на временното правителство, за да го заменят с комунистическо. Един опит за въстание през юли се проваля и той е принуден да се укрива. Но вторият опит през октомври (ст. ст.) 1917 г. е успешен. Ленин става новият държавен глава.

Като ръководител Ленин е безмилостен и крайно прагматичен. Отначало той ратува за безкомпромисен и бърз преход към напълно социалистическа икономика. Когато това не дава резултат, е достатъчно гъвкав да се отметне и да въведе смесена капиталистическо-социалистическа икономика, която се задържа в течение на няколко години.

През май 1922 г. Ленин получава сериозен удар и оттогава до смъртта си е почти неработоспособен. Когато умира, тялото му е старателно балсамирано и положено в мавзолей на Червения площад в Москва.

Значението на Ленин е най-вече в това, че той е човекът на действието, който доведе в Русия на власт болшевиките и по този начин установи първото комунистическо управление в света. Той е човекът, който пръв пренесе теориите на Карл Маркс в политическата практика. Създаването на тази първа опорна точка е един от повратните моменти в съвременната история. От 1917 до 1979 г. комунистическото влияние в света растеше непрестанно и по едно време близо една трета от населението на земята живееше под комунистическа власт.

Макар известен най-вече като активен политически водач, Ленин е упражнявал значително влияние и с произведенията си. Неговите идеи не са всъщност в противоречие с Марксовите, по-важното е, че той поставя ударението на други места. Ленин проявява небивал интерес към революционната тактика и се смята за специалист в тази насока. Той постоянно набляга върху необходимостта от насилие. Типичен за него цитат е: „Нито един въпрос на класовата борба не е решаван в историята другояче освен с насилие.“ Маркс само между другото говори за диктатурата на пролетариата. За Ленин тази тема е

станала едва ли не идея-фикс. Например: „Диктатурата на пролетариата не е нищо друго освен власт, опираща се на сила и неограничавана от нищо — нито от закона, нито от каквито и да било разпоредби.“

Доколко са важни чисто политическите идеи на Ленин? В първото издание на тази книга писахме:

Най-характерната черта на съветското управление не е икономическата му политика (социалистически управления има и в други страни), а в техниката за запазване на политическата власт за вечни времена. От времето на Ленин насам нито едно комунистическо управление в света не е сваляно, след като веднъж се е установило твърдо. Като държат здраво всички институции на властта в страната — печат, банки, църкви, профсъюзи и т. н., — комунистическите управления са премахнали всяка възможност да бъдат свалени отвътре. Вероятно има слабо място в бронята им, но ако е така, още никой не го е намерил.

Този пасаж може да е звучал правдоподобно по времето, когато го писахме в 1977 г., но събитията през последните няколко години показаха, че е съвсем погрешен. Лениновите режими не само не са неуязвими, ами падат като гнили круши. Ленин се е надявал — а противниците му са се опасявали, — че като съчетава затворнически лагери с пропаганда, е измислил система за управление, която ще трае векове. Но е сбъркал, така че историческото му въздействие не е чак толкова голямо, колкото се опасявахме, че е.

Лениновото влияние като теоретик се надценява — икономическите му идеи са извлечени почти изцяло от Маркс. Но той все пак има значение като човек на действието — практичен политически водач, който взема властта и я използва, за да преобрази страната си. Но когато съдим за мястото му в историята, първо трябва да сравним значението на неговите действия с действията на приемника му Сталин.

В края на краищата Ленин е управлявал само пет години, през тези години той напълно унищожава властта на руската аристокрация и повежда страната по пътя на социализма. Но Сталин, а не Ленин, е човекът, който завършва насилствената колективизация на селяните; Сталин, а не Ленин, премахва частната търговия и частните предприятия в Съветския съюз; тъкмо по времето на Сталин, а не на

Ленин, съветският комунизъм се превръща в световна сила, която предприема предизвикателни спрямо Запада действия почти във всяка страна на земното кълбо.

През първите си няколко години в управлението Ленин става причина за смъртта на няколко милиона души и създава затворнически лагери като средство за смазване на съпротивата срещу комунистическата програма. Но именно при Сталин затворническите лагери (т. нар. „Архипелаг Гулаг“) стават повсеместна практика; и именно при Сталин се извършват големите политически чистки и убийства.

Тогава не би ли трябвало да кажем, че щом Ленин предшества Сталин, той е подготвил пътя за него? Дали Ленин да не бъде по-значителен от Сталин? При това положение много сходен е случаят с Филип II Македонски и неговия син Александър Велики. Филип е блестящ ръководител, чиито военни и организационни способности проправят пътя на Александър и му откриват редица възможности. Но Александър така ги използва — далеч повече от очакваното и може би далеч повече от всеки друг на негово място, — че сме склонни да му припишем главната заслуга за всички събития по негово време. По същия начин смятаме, че Сталин е по-влиятелната фигура от Ленин.

Но дори Ленин да е по-малко значителен от Сталин (или от Маркс, чиито трудове дават теоретичната основа на цялото комунистическо движение), той все пак си остава голяма фигура. Той не само проправя пътя на Сталин в СССР, но освен това с произведенията, политиката и примера си оказва дълбоко влияние върху комунистическите движения в много други страни.

Понякога се твърди, че невероятната загуба на живи хора в Съветския съюз се дължи не на самата ленинска система, а е резултат само от изключителната жестокост на Сталин. Това ни се струва неправилно. Преди всичко милиони хора в СССР бяха избити още по времето на Ленин, преди Сталин да вземе властта. Водачите в други комунистически страни се отдадоха на нечувани жестокости и убийства. Характерен пример в това отношение е Пол Пот, който управляваше Камбоджа от 1975 до 1979 г. За този кратък период загинаха около два милиона камбоджанци — пропорционално взето, доста по-голяма част от населението, отколкото избитите от Сталин по време на 25-годишното му властване в СССР. Дори ако въведената от

Ленин система невинаги води до такава сеч, тя несъмнено улеснява подобни ексцеси. Ленин може цял живот да се е опитвал да премахне потисничеството, но крайният резултат от неговата дейност е унищожаването на индивидуалните свободи в значителна част от света.

Тъй като сега е ясно, че марксистко-ленинското движение няма да изтрае векове (както се опасявахме, когато писахме първото издание на тази книга), вече ни се струва неуместно да поставим Ленин между първите двайсет личности в тази класация. Логично е все пак да го включим в стотицата. Неговото преобразяващо влияние в Русия е достатъчно, за да можем да го сравняваме по значение с Петър Велики; а ако вземем под внимание и влиянието му върху други страни, ясно е, струва ни се, че Ленин трябва да бъде класиран дори по-високо от Петър Велики, но доста по-ниско от Сталин.

85. СУЙ УЕН ТИ^[1]

541 — 604

Китайският император Суй Уен Ти (истинското му име е Ян Цян) успява да обедини Китай, след като стотици години е бил разпокъсан. Политическото единство, което той въвежда, продължава през по-голямата част от следващите столетия.

Резултатът е, че Китай става една от най-могъщите страни в света. Друга важна последица е, че китайците, които са горе-долу една пета от населението на земното кълбо, страдат по-рядко от ужасите на войната, отколкото жителите на Европа, Близкия изток и повечето други краища на света.

По-ранният император Ши Хуан Ти е обединил Китай през III век пр. Хр. Неговата династия Чин е унищожена скоро след смъртта му, но доста бързо е наследена от династията Хан, която управлява Китай от 206 г. пр. Хр. до 220 сл. Хр. След падането на династията Хан Китай преживява период на вътрешно разединение, който приблизително отговаря на европейското средновековие след падането на Римската империя.

Ян Цян е роден в 541 г. в една от знатните фамилии на Северен Китай. Той получава първата си военна длъжност, когато е само на четиринайсет години. Ян Цян е много способен и бързо се издига, докато служи при своя повелител — императора от северната династия Чжоу. Той му помага да установи контрол върху по-голямата част от Северен Китай и тази помощ не остава невъзнаградена. В 573 г. дъщерята на Ян Цян се омъжва за престолонаследника. Пет години по-късно императорът умира. Престолонаследникът явно е умствено неуравновесен и скоро се развихря борба за власт. Крайният победител в нея е Ян Цян, който в 581 г. на четирийсетгодишна възраст е признат за император. Но не е доволен да бъде император само на Северен Китай. След внимателна подготовка в 588 г. той нахлува в южната част

на страната. Нашествието бързо се увенчава с успех и в 589 г. Ян Цян вече е владетел на цял Китай.

По време на управлението си Суй Уен Ти изгражда просторна нова столица за обединената империя. Той започва строителството на Големия канал, който свързва двете най-големички — Янцзъ в Среден Китай и Хуан Хо (Жълтата река) в северната част.

Една от най-важните реформи на императора е въвеждането на система, според която държавните сановници се избират чрез изпити за държавна служба. В течение на векове това дава на Китай крайно способни администратори, като постоянно привлича даровити хора от цялата страна и от всички социални класи. Тази система е въведена най-напред по време на династията Хан, но през дългия промеждутък след нейното падане много от държавните служби стават наследствени.

Суй Уен Ти налага т. нар. „правилник за отхвърляне“ — принцип, съгласно който управителите на провинции нямат право да служат там, където са родени. Тази предпазна мярка предотвратява облагодетелстването на близки и роднини и не дава възможност на провинциалния управител да си създаде силна база от поддръжници.

Макар и способен на смели действия, Суй Уен Ти е, общо взето, предпазлив владетел. Той избягва прекомерните разходи и, както личи, е облекчил данъчното бреме на поданиците си. Външната му политика като цяло е успешна.

Суй Уен Ти, изглежда, е по-малко самоуверен от други владетели и завоеватели с успехи като неговите. Мощен и влиятелен владетел на милиони хора, той — колкото и странно да е — като че ли е живял под чехъл. Неговата способна и доминираща в семейството жена му е оказвала голяма помощ както за издигането до императорския трон, така и по време на управлението му. Суй Уен Ти умира в 604 г. на шейсет и три години. Ширят се подозрения, че е жертва на мръсна игра от страна на втория му син (любимец на императрицата), който става негов приемник.

Новият император търпи несполуки във външната политика, така че накрая в Китай избухват бунтове срещу неговото управление. Той е убит в 618 г. и с това идва краят на династията Суй. Но не и краят на китайското единство. Династията Суй незабавно е сменена от династията Тан, която се задържа от 618 до 907 г. Императорите ѝ

запазват в общи линии устройството на предишното управление и при тях Китай остава единен. Времето на династията Тан обикновено се смята за най-славния период на Китай, отчасти заради военната му мощ, но повече заради небивалия разцвет на литературата и изкуството.

Какво точно е значението на Суй Уен Ти? За да дадем отговор на този въпрос, можем да го сравним с прочутия европейски монарх Карл Велики. Има определено сходство в жизнения път на тези двама мъже: приблизително три столетия след падането на Рим Карл Велики успява да обедини отново голяма част от Западна Европа; по същия начин около три и половина века след падането на династията Хан, Суй Уен Ти обединява отново Китай. Карл Велики, разбира се, е далеч попрославен в Европа; но по-влиятелният от двамата е като че ли Суй Уен Ти. Първо, той успява да обедини цял Китай, докато значителни райони от Западна Европа (Англия, Испания и Южна Италия) остават извън владенията на Карл Велики. Второ, постигнатото от Суй Уен Ти обединение остава трайно, докато империята на Карл скоро се разпада, за да не се обедини вече никога.

Трето, културните постижения на династията Тан са поне донякъде резултат от икономическия просперитет, последвал политическото обединяване на Китай. За разлика от тях ренесансът на Каролингите е много кратък — продължава само до смъртта на Карл и до разпадането на империята му.

И накрая, въведените от Суй изпити за държавна служба дават големи и дълготрайни резултати. Поради всички тези причини — дори като приемем, че Европа е играла по-важна роля от Китай в световната история — намираме, че Суй Уен Ти е оказал по-голямо влияние върху историята от Карл Велики. И наистина малцина са монарсите — било в Китай, било в Европа, — упражнили такова трайно въздействие, както Суй Уен Ти.

---

[1] Поставяме под съмнение включването на Суй Уен Ти в тази книга. Според наши китаеведи не той е обединителят на Китай. Съмненията ни се подсилват и от факта, че името на Суй Уен Ти не се среща в нито една западна енциклопедия. — Б. пр. ↑

86. ВАСКО ДА ГАМА

ОК. 1460 — 1524

Васко^[1] да Гама е португалският изследовател, който открива най-късия път от Европа до Индия, като плава около Африка.

Португалците търсят такъв път още от времето на Хенри (Енрике) Мореплавателя (1394–1460). През 1488 г. португалска експедиция начело с Барталомеу Диаш е стигнала до нос Добра Надежда в южния край на Африка и се е върнала в Португалия. От това постижение португалският крал прави извода, че дългогодишните усилия да се намери морски път до Индия скоро ще се увенчаят с успех.

Обаче нещата се забавят по различни причини, така че експедицията за Индия е готова едва в 1497 г. За неин ръководител кралят определя Васко да Гама, дребен аристократ, роден около 1460 г. в Шинеш, Португалия.

Да Гама вдига платна на 8 юли 1497 г. Под негово командване са четири кораба с екипаж от 170 души, в това число преводачи, които говорят арабски. Експедицията достига първо островите Зелени нос. После, вместо да следва крайбрежната линия на Африка, както е направил Диаш, Да Гама плава почти в южна посока и навлиза навътре в Атлантическия океан. Той продължава дълго на юг, но после завива на изток, за да достигне нос Добра Надежда. Това е добре избран път, по-бърз, отколкото ако следваш крайбрежната линия надолу, но той изисква много повече смелост и мореплавателски способности. Поради избрания път корабите на Да Гама не се виждат от сушата цели деветдесет и три дни — два и половина пъти по-дълго от Колумбовите.

Да Гама заобикаля нос Добра Надежда на 22 ноември, а после следва източната крайбрежна линия на Африка. По пътя на север спира в някои градове под мюсюлманско господство, между които Момбаса и Малинди (в днешна Кения). В Малинди той намира индийски лоцман, който за двайсет и три дни го превежда през Арабско море към Индия. На 20 май 1498 г., десетина месеца след тръгването от Португалия, Да

Гама пристига в Каликут, най-важното търговско средище в Южна Индия. Индийският управник на Каликут отначало го посреща добросърдечно, но скоро остава разочарован от него, защото Да Гама му поднася като подаръци евтини вещи. Това, заедно с враждебността на търговците мюсюлмани, господствали дотогава над пътищата в Индийския океан, попречва на Да Гама да стигне до търговско споразумение с управника на Каликут. Въпреки това, когато напуска Каликут през август, Да Гама вози на борда чудесен товар от подправки, които ще покаже на своя властелин, а също и индийци.

Обратният път се оказва по-труден. Преплаването на Арабско море отнема около три месеца и много моряци умират от скорбут. Връщат се само два кораба: първият достига Португалия на 10 юли 1499 г., а капитанският кораб на Да Гама два месеца след него. Само петдесет и пет души от екипажа — по-малко от една трета от началния състав — са издържали цялото пътешествие. Въпреки това, когато на 9 септември 1499 г. Да Гама слиза в Лисабон, и той, и кралят добре разбират, че това двугодишно пътешествие е страхотен успех.

След шест месеца португалският крал изпраща втора експедиция, оглавявана от Педру Алвариш Кабрал. Той стига до Индия, като пътем открива Бразилия (някои историци смятат, че тя е открита преди това от други португалски изследователи), след което се завръща в Португалия с огромно количество подправки.

Но някои от Кабраловите моряци са убити в Каликут, така че в 1502 г. Васко да Гама е изпратен отново нататък с флота от двайсет кораба, този път с наказателна мисия. По време на тази експедиция Васко да Гама се държи абсолютно безмилостно. Недалеч от индийския бряг той залавя минаващ арабски кораб, отнема товара му и го подпалва в морето с всичките му пътници. Загиват всички на борда — неколкостотин души, между които жени и деца. Когато стига до Каликут, Да Гама изисква властно от управника му да не допуска в пристанището никакви мюсюлмани. И докато управникът се колебае, Да Гама залавя, убива и насича трийсет и осем индуски рибари, след което обстрелва пристанището. Вбесен, но безпомощен, управникът на Каликут приема исканията на Да Гама. На връщане мореплавателят създава в Източна Африка няколко португалски колонии.

За всичко това той е възнаграден богато от португалския крал, който го удостоява с титли, имоти, пенсия и други материални облаги.

Да Гама се завръща в Индия чак в 1524 г., когато новият португалски крал го назначава там за вицекал. Няколко месеца след пристигането си в Индия той се разболява и умира през декември 1524 г. По-късно го препогребват в Лисабон. Да Гама е женен и има седем деца.

Главното значение на експедицията на Васко да Гама е в това, че открива пряк морски път от Европа до Индия и Далечния изток, ползата от който усещат много страни.

Но това най-силно се отразява на Португалия. Благодарение на контрола върху новия търговски път към Изтока тази бедна страна от покрайнините на цивилизацията става една от най-богатите държави в Европа. Португалците скоро създават значителна колониална империя около Индийския океан. Те имат предни постове в Индия, Индонезия, на Мадагаскар, по източноафриканското крайбрежие и къде ли не. Това е добавка към владенията им в Бразилия и към колониалната им империя в Западна Африка, която са започнали да разработват още преди пътешествията на Васко да Гама. Португалците запазват някои от тези колонии до първата половина на XX век.

Като открива нов път към Индия, Васко да Гама нанася жесток удар на търговците мюсюлмани, държали преди това в свои ръце маршрутите в Индийския океан. Скоро те са напълно съкрушени и изместени от португалците. Сухоземните пътища от Индия към Европа също замират, защото португалският морски път около Африка е по-евтин. Той ощетява както отоманските турци, така и италианските търговски средища (като Венеция), държали дотогава в свои ръце източната търговия. Но за останалата част от Европа означава, че стоките от Далечния изток стават много по-евтини отпреди.

Ала в крайна сметка експедициите на Васко да Гама оказват най-голямо въздействие не върху Европа или Близкия изток, а върху Индия и Югоизточна Азия. Преди 1498 г. Индия е изолирана от Европа. Всъщност през по-голямата част от историята тя е била почти самозадоволяваща се страна с чувствително външно влияние единствено от северозапад. Но след експедициите на Да Гама Индия влиза в пряк досег с европейската цивилизация чрез морските пътища. Влиянието и властта на европейците растат неотклонно в Индия, докато през втората половина на XIX век целият подконтинент става владение на британската корона. (Тук можем да отбележим, че това е

единственият случай в историята, когато Индия е обединена под властта на един-единствен владетел.) Колкото до Индонезия, отначало тя попада под европейско влияние, а после — под пълен европейски контрол. Едва в средата на XX век тези райони си възвръщат самостоятелността.

Единственият човек, с когото можем да сравняваме Васко да Гама, е Христофор Колумб. В известен смисъл от сравнението печели Да Гама. Неговата експедиция например е много по-внушително постижение. Тя е много по-дълга от Колумбовата и по разстояние, и по времетраене — повече от три и половина пъти! Изисквала е и много по-добра навигация. (Колумб, колкото и да се е отклонявал от пътя си, едва ли би могъл да подмине Новия свят, докато Да Гама лесно би могъл да пропусне нос Добра Надежда и да се залута в Индийския океан.) Освен това за разлика от Колумб Да Гама успява да достигне първоначалното си предназначение.

Може да се възрази, разбира се, че Васко да Гама не е открил нов свят, а само е помогнал да се установи връзка между европейците и един вече населен район. Обаче същото се отнася и за Колумб.

Колумбовите пътешествия водят до огромно въздействие върху предходни цивилизации в Западното полукълбо, а експедицията на Да Гама — до преобразуване на индийската и на индонезийската цивилизация. Когато преценяваме относителното значение на Колумб и на Да Гама, не бива да забравяме, че макар Северна и Южна Америка да са дори поотделно много по-големи от Индия, Индия има по-многобройно население от всички страни в Западното полукълбо, взети вкупом.

Въпреки всичко е ясно, че Колумб има далеч по-голямо въздействие от Васко да Гама. Преди всичко пътешествието около Африка до Индия изобщо не е инициатива на Васко да Гама. Португалският крал е решил да изпрати такава експедиция далеч преди да е избрал Васко да Гама за неин предводител. Колумбовата експедиция обаче е негова собствена инициатива и само благодарение на настойчивостта му кралица Изабела отпуска средства за нея. Ако не беше Колумб, Новият свят вероятно щеше да бъде открит значително по-късно, и то от друга европейска страна. От друга страна, ако Васко да Гама не съществуваше, португалският крал просто щеше да избере друг да оглави експедицията. И дори ако той се окажеше некадърен и

се провалеше, португалците сигурно нямаше да се откажат от усилията си да намерят пряк път до Индия, щом успехът им се е виждал толкова близо. Освен това при толкова португалски бази по западноафриканското крайбрежие едва ли някоя друга европейска страна би имала възможност да стигне първа до Индия.

На второ място, европейското влияние в Индия и Далечния изток изобщо не може да се сравнява с европейското влияние в Западното полукълбо. Досегът на Индия до европейската цивилизация доведе до големи промени в самата индийска цивилизация. А само няколко десетилетия след Колумбовата експедиция главните цивилизации в Новия свят бяха фактически унищожени. В Индия не може да се намери и паралел със създаването на Съединените щати в Западното полукълбо. Няма да хвалим (или да виним) Христофор Колумб за всички събития, случили се след него в Западното полукълбо, както не можем да хвалим Васко да Гама за резултатите от прекия европейски досег с Изтока. Васко да Гама е само една брънка в дълга верига, която включва Хенри Мореплавателя, цяла редица португалски пътешественици, изследвали западноафриканското крайбрежие, Бартоломеу Диаш, самия Да Гама, непосредствените му последователи и още много други. Смятаме, че Васко да Гама е най-важната брънка в тази верига; но той не се откроява така силно, както Колумб сред откривателите, участвали в европеизацията на Западното полукълбо. Тъкмо по тази причина поставяме Васко да Гама доста по-ниско от Колумб.

---

[1] На португалски това име се изговаря Вашку, но то е толкова дълбоко вкоренено в съзнанието ни, че този път даваме предпочитание на традиционната форма. — Б. пр. ↑

87. КИР ВЕЛИКИ

ОК. 590 ПР. ХР. — 529 ПР. ХР.

Кир Велики е създателят на Персийската империя. Започнал като по-дребен владетел в Югоизточен Иран, след поредица забележителни победи той покорява трите големи империи — на мидийците, лидийците и вавилонците — и обединява по-голяма част от Близкия изток в една-единствена държава, която се простира от Индия до Средиземно море.

Кир (персийското му име е Куруш) е роден около 590 г. пр. Хр. в провинцията Персис (сега Фарс) в Югозападен Иран. Този район по онова време е бил провинция в Мидийската империя. Кир произхожда от род на местни вождове, които били васали на мидийския цар. По-късни легенди създават интересно предание за Кир, което донякъде напомня легендата за Едип. Според него Кир бил внук на мидийския цар Астиаг. Преди да се роди Кир, Астиаг сънувал, че един ден собственият му внук ще го свали. И царят се разпоредил детето да бъде убито още щом се роди. Но сановникът, комуто било възложено това, нямал сърце за такова кърваво деяние и дал бебето на някакъв овчар и жена му с поръка да го убият. На тях също им дожаляло за детенцето и те го отгледали като свое. И когато то станало мъж, той наистина предизвикал свалянето на царя.

Тази легенда (подробностите може да се намерят у Херодот) очевидно е пълна измислица, а истината е, че почти нищо не се знае за ранните години на Кир. Известно е само, че някъде около 558 г. пр. Хр. Кир наследява баща си Камбиз I като персийски цар, с което става васал на мидийския цар. Но към 553 г. пр. Хр. Кир се опълчва срещу повелителя си и след тригодишна война успява да го свали.

И по произход, и по език мидийците и персийците са тясно свързани. Тъй като Кир запазва повечето мидийски закони и голяма част от административните им похвати, неговата победа над мидийците означава по-скоро смяна на една династия с друга, отколкото чуждо завоевание.

Кир скоро доказва, че не му липсва желание и за такива дела. Първата му цел е Лидийската империя в Мала Азия начело с цар Крез, човек с баснословни богатства. Желязото на Кир се оказва много по-ценно от златото на царя — той покорява Индийската империя и взема в плен самия Крез.

После Кир насочва вниманието си на изток. След редица военни походи покорява целия Източен Иран и го включва в империята си. Към 540 г. пр. Хр. Персийската империя се простира на изток чак до река Инд в Индия и до Яксарт (днешна Сърдаря) в Средна Азия.

Осигурил тила си, Кир вече може да насочи усилията си към най-тлъстата плячка — богатата Вавилонска империя. Центърът ѝ е в Месопотамия, но тя обхваща цялата плодородна част на древния Близък изток. За разлика от Кир вавилонският цар Набонид не е популярен сред поданиците си. Когато войските на Кир настъпват, бойците му нямат желание да водят безсмислена война и Вавилон се предава без бой. Тъй като Вавилонската империя е включвала Сирия и Палестина, тези райони също се прибавят към владенията на Кир.

През следващите няколко години Кир укрепва властта си и реорганизира огромната си империя. След това повежда войските си на североизток, за да покори масагетите, скитнически племена, живеещи в Средна Азия на изток от Каспийско море. Персийците побеждават в първия бой. Но във втората битка, водена в 529 г. пр. Хр., търпят поражение и Кир — владетелят на най-голямата империя, която светът дотогава е виждал — е посечен.

Мястото на Кир заема синът му — Камбиз II. В отмъстителна битка Камбиз разгромява масагетите, намира трупа на баща си и го погребва в старата персийска столица Пасаргади. След това Камбиз покорява Египет, с което обединява целия древен Близък изток в една-единствена империя.

Очевидно Кир е водач с необикновени военни способности. Но това е само едната страна на този човек. По-отличителен е може би благият характер на неговото царуване. Той е изключително толерантен спрямо местните религии и обичаи и не е склонен към бруталност и крайна жестокост, които са характерни за толкова много други завоеватели. Вавилонците например, а още повече асирийците са посичали хиляди хора и са заточавали цели народи, от чиито бунтове са се опасявали. Когато вавилонците покоряват Юдея в 586 г.

пр. Хр., те депортират почти цялото ѝ население във Вавилон. Но петдесет години по-късно, когато завладява Вавилон, Кир разрешава на евреите да се завърнат в родните си места. С други думи, ако не беше Кир, поне е възможно еврейският народ да беше изгинал като някаква група още през V век пр. Хр. Начинът, по който Кир е решил този въпрос, може да е бил политически мотивиран, но едва ли има съмнение, че за онези времена той е бил изключително човечен владетел.

Кир така добре си е гледал работата, че дори след смъртта му Персийската империя продължава да се разширява. Фактически тя издържа около две столетия, докато накрая е покорена от Александър Велики. През това време земите, управлявани от Персия, се радват на вътрешен мир и разцвет.

Завладяването ѝ от Александър не бележи окончателния край на Персийската империя. След смъртта му един от неговите пълководци — Селевкт I Никатор, слага ръка върху Сирия, Месопотамия и Иран, с което създава империя на Селевкидите. Обаче този чужд контрол върху Иран не трае много дълго. В средата на III век пр. Хр. избухва въстание срещу Селевкидите, ръководено от Арсак I, който твърдял, че произхожда от Ахеменидите — династията на Кир. Създаденото от Арсакидите царство, известно като империя на партяните, накрая покорило Иран и Месопотамия. В 224 г. пр. Хр. владетелите Арсакиди били изместени от нова персийска династия — Сасанидите, които също твърдели, че произхождат от Ахеменидите, и империята им издържала повече от четири века.

Делото на Кир Велики е една от важните повратни точки в световната история. Цивилизацията възниква най-напред в Шумерия — някъде преди 3000 г. пр. Хр. В течение на повече от двайсет и пет века шумерите и наследилите ги семитски народи (акадийци, вавилонци и асирийци) са живели в самото средище на цивилизацията. През цялото това време Месопотамия е била най-богатият и най-развитият в културно отношение район в света (с изключение на Египет, който е бил горе-долу на същото равнище). Но Кир, който, между другото, бележи приблизително средата на историята изобщо, затваря тази глава на световната история. След него нито Месопотамия, нито Египет са вече средища на цивилизования свят — нито политически, нито културни.

Освен това семитските народи няма да си възвърнат независимостта още дълги векове. След персийците (индоевропейски народ) ще дойдат македонците и гърците, следвани от дълга поредица партияни, римски и сасанидски владетели — все индоевропейци. Едва след мюсюлманските завоевания през VII век — почти дванайсет века след Кир Велики — Плодородният полумесец отново е в ръцете на семитски народи.

Кир е забележителен не само с това, че спечелва много битки и завладява огромна територия. По-важното е, че създадената от него империя променя трайно политическото устройство на древния свят.

Въпреки значителните си териториални размери и трайност Персийската империя не е оказала поне приблизително онова голямо въздействие върху историята, което имат дълголетни империи като Римската, Британската или Китайската. Но когато преценяваме влиянието на Кир, не трябва да забравяме, че тези постижения едва ли щяха да бъдат осъществени без него. В 620 г. пр. Хр. (едно поколение преди раждането на Кир) никой не е подозирал, че само след столетие целият древен свят ще бъде управляван от едно невзрачно племе от Югозападен Иран. Дори като хвърляме поглед назад, не можем да кажем, че възходът на Персийската империя е от онези исторически събития, които поради предварително съществуващите социални и икономически условия и бездруго щяха да се случат рано или късно. Затова Кир е сред рядко срещаните мъже, наистина променили хода на историята.

88. ПЕТЪР ВЕЛИКИ

1672 — 1725

Петър Велики е всепризнатият най-бележит руски цар. Въведената от него политика на европеизация е важен фактор за превръщането на Русия във велика сила.

Петър, роден в 1672 г. в Москва, е единствен син на цар Алексей и втората му жена Наталия Нарешкина. Петър още няма четири години, когато баща му умира. Алексей има други тринайсет деца от първата си жена, затова не е чудно, че възниква продължителна и понякога ожесточена борба за наследяването на трона. Веднъж дори се налага Петър да побегне, за да отърве кожата. В течение на няколко години неговата полусестра София е регент, едва в 1680 г. тя е отстранена от тази длъжност и положението на Петър е вече осигурено.

В 1689 г. Русия е изостанала страна, която крета с векове след Западна Европа почти във всяко отношение. Градовете са много по-малко, отколкото западноевропейските. Институцията на крепостничеството процъфтява — броят на крепостниците расте, а законните им права намаляват. Русия е пропуснала и Ренесанса, и Реформацията. Духовенството тъне в невежество; литература почти няма; математиката и науката са пренебрегвани и дори презирани. За разлика от Западна Европа, където Нютън вече е написал своята „Принципиа“, а философията процъфтява, Русия още живее в средновековието.

През 1697/98 г. Петър предприема дълго пътешествие из Западна Европа, което определя тона на неговия режим през следващите години. Включени в тази „голяма мисия“ са около 250 души, които Петър е взел със себе си. Като се крие зад псевдонима Пьотр Михайлов, той има възможност да види много неща, които иначе не би могъл. По време на това пътуване той работи известен период в Холандия като корабен дърводелец в Източноиндийската компания. Работи също в кралската корабостроителница в Англия и изучава

оръдейно строителство в Прусия. Посещава фабрики, училища, музеи, арсенали и дори парламентарна сесия в Англия. Научава всичко, каквото може, за западната култура, наука, индустрия и административно устройство.

В 1698 г. Петър се завръща в Русия и се впуска във всеобхватни реформи, предназначени да модернизират и европеизират руската държава. За да насърчи въвеждането на западна технология и техника, той довежда в Русия чужди специалисти и изпраща много млади руснаци да се учат в Западна Европа. По време на своето царуване Петър насърчава развитието на индустрията и търговията. Градовете се разрастват, а буржоазията става по-многочислена и влиятелна.

Все по това време е изградена първата руска флота с внушителни размери. Армията е преустроена по европейски образец, войниците са снабдени с униформи и модерно оръжие и се въвежда европейско военно обучение. Петър внася много промени в гражданската администрация. Значителна е реформата, според която държавните служители се повишават заради способностите и работата им, а не по наследствено служебно положение.

В социалната област Петър също насърчава европеизирането. Издава указ, по силата на който мъжете трябва да острижат брадите си (но по-късно го променя) и съдиите да се обличат по западен образец, насърчава ги да пушат и да пият кафе. Навремето много от нововъведенията му се натъкват на упорита съпротива, но крайният резултат от тази политика е, че голяма част от руската аристокрация възприема западноевропейските маниери и култура.

Не е чудно, че Петър намира руската православна църква за изостанала и реакционна. Той успява отчасти да я реорганизира и да установи контрол над нея. Създава светски училища и насърчава развитието на науката. Въвежда Юлианския календар и модернизира руската азбука. По време на царуването му се появява и първият вестник в Русия.

Освен тези вътрешни реформи Петър слага началото на външна политика, която ще има важни последици в бъдеще. По негово време Русия участва в две войни — с Турция на юг и с Швеция на север. Във войната с Турция той има отначало някои успехи, като в 1696 г. завладява пристанището Азов, с което осигурява на Русия достъп до

Черно море. Обаче по-късно турците вземат надмощие и в 1711 г. Петър е принуден да върне Азов на турците.

Във войната срещу шведите събитията се развиват в обратен ред — в началото русите търпят поражения, а накрая те са победителите. В 1700 г. Русия се съюзява с Дания и Саксония срещу Швеция, която по онова време е голяма военна сила. (По-късно и Полша обявява война на Швеция.) В битката при Нарва в 1700 г. руските сили търпят тежко поражение. След тази битка шведският крал насочва вниманието си към други свои врагове. Междувременно Петър преустройва руската армия. Войната между Швеция и Русия е възобновена и в 1709 г. в битката при Полтава шведската армия търпи решително поражение.

Руските териториални придобивки от тази война включват (горе-долу) Естония и Латвия плюс значителен район близо до Финландия. Въпреки че завзетата територия не е кой знае колко голяма, тя е важна, защото дава на Русия излаз на Балтийско море, с други думи, дава ѝ прозорец към Европа. На бреговете на река Нева, върху част от земята, завзета от Швеция, Петър създава нов град — Санкт Петербург. В 1712 г. той премества столицата си от Москва там. След това Санкт Петербург се превръща в главното средище за контакти между Русия и Западна Европа.

Различните вътрешни реформи и войните навън струват, разбира се, много скъпо и неизбежно водят до налагането на нови данъци. Те, както и самите реформи предизвикват значително недоволство, така че избухват няколко въстания, които Петър потушава безмилостно. Макар навремето да е имал много противници, днес и руските, и западните историци са единодушни, че Петър е най-великият руски цар.

По телосложение Петър е бил много внушителен. Висок, як, енергичен, с приятна външност, винаги изпълнен с добро настроение, весел, въпреки че хуморът му често пъти бил заядлив. Понякога пиел прекалено и стигал до буйство. Освен политическите и военните способности, които имал, Петър е изучавал дърводелство, печатарство; мореплаване и корабостроене. Наистина необикновен монарх.

Петър е женен два пъти. Оженва се за първата си жена Евдокия едва седемнайсетгодишен. Живели заедно само една седмица, а когато той става на двацет и шест години, я изпраща в манастир. В 1712 г. се развежда с нея и се оженва за друга. Втората му жена, Екатерина, е литовка със скромнен произход. Петър има един син, Алексей, от

първата си жена, обаче не се погажда с него. В 1718 г. Алексей е задържан по обвинения в заговор срещу Петър. Подложен на изтезания, той умира в затвора. Самият Петър умира в Санкт Петербург в началото на 1725 г. на петдесет и две години. Наследява го вдовицата му Екатерина (да не се смесва с Екатерина Велика).

Петър Велики намери място в тази книга заради голямата му роля в европеизирането и модернизиранието на Русия. Но тъй като владетелите на много други страни са следвали подобна политика, можем с основание да се запитаме защо Петър е включен в тази класация, а повечето други владетели от неговия ранг не са.

Вярно е, че днес, в XX век, повечето държавни глави намират смисъл нациите им да възприемат западните методи, особено в науката и техниката. Обаче в 1700 г. необходимостта от европеизация не е била така очевидна. Петър е толкова забележителен, защото изпреварва с две столетия своето време, разбирайки значението на европеизирането и модернизиранието на страната си. Благодарение на неговата прозорливост Русия, която при възкачването му на трона е била изостанала страна, надминава повечето други държави в света. (Но поради много бързия напредък на Западна Европа през XIX и XX век Русия не успява да я изпревари.)

Контрастът с Турция, другата важна държава в източния край на Европа, е изумителен. Турция и Русия са полу-европейски страни. През двете столетия непосредствено преди царуването на Петър Турция е по-напреднала от Русия във военно, икономическо и културно отношение. Но около 1700 г. няма турски султан, който да разбере значението на бързото европеизиране и да тласне страната си в тази посока. Затова, докато Русия по времето на Петър прави бързи крачки напред, Турция се движи едва-едва. Чак през XX век Кемал Ататюрк повежда Турция към бърза модернизация. По това време Русия е вече много по-напреднала от нея и в индустрията, и в образованието.

Днес, разбира се, ние приемаме руското превъзходство над Турция за даденост. Но да допуснем, че вместо Петър Велики в Русия Турция бе имала по същото време някой велик султан реформатор. Тогава тя може би щеше да бъде важна сила днес и да контролира района, който беше съветска Средна Азия. (Населението там е

мюсюлманско и е много по-тясно свързано с турците, отколкото с русите.)

Петър Велики не е владетел, оставил се да го носи течението, а е човек, изпреварил времето си. Неговата далновидност вероятно е променила историята и я е насочила по път, който тя иначе не би поела. Затова той очевидно има място в тази книга.

Когато трябваше да решим къде е то, останахме донякъде повлияни от сравнението между него и кралицата на Англия Елизабет I. Елизабет е много по-прочута, особено на Запад. Струва ни се обаче, че е много трудно да бъде убеден дори най-обективният руснак, че Елизабет е по-влиятелна от Петър Велики. Петър е много по-голям новатор, много по-оригинален. Докато Елизабет просто олицетворява желанията на своя народ, Петър тласка руснаците по път, който те не са и помисляли да поемат. Разликата в класирането щеше да бъде още по-голяма, ако през изтеклите векове Англия не беше играла на световната сцена много по-важна роля от Русия.

89. МАО ЦЗЕДУН

1893 — 1976

Мао Цзедун изведе комунистическата партия на власт в Китай и през следващите двайсет и седем години стоеше начело на забележителното преустройство на тази огромна нация.

Мао, син на заможен селянин, е роден в 1893 г. в село Шаошан, провинция Хунан. В 1911 г., когато е на осемнайсет години, избухва въстание срещу залязващата династия Чин, управлявала Китай от XVII век насам. След няколко месеца имперското правителство е свалено и страната е обявена за република. За жалост водачите на революцията не са в състояние да установят стабилно, единно управление и започва дълъг период на несигурност и гражданска война, която фактически продължава до 1949 г.

Като младеж Мао все повече клони към леви политически убеждения и през 1920 г. е вече утвърден марксист. В 1921 г. той е един от дванайсетте първооснователи на Китайската комунистическа партия, но се изкачва сравнително бавно към върха на ръководството и чак в 1935 г. става неин вожд.

Междувременно Китайската комунистическа партия извървява дълъг, бавен и доста несигурен път към властта. Тя понася сериозни удари в 1927 и 1934 г., но успява да ги преодолее. След 1935 г. партията е готова за тотална война срещу националистическото управление, оглавявано от Чан Кайши. В 1949 г. комунистите удържат победа и вече имат пълен контрол върху континентален Китай.

Китай, който Мао управлява като партиен вожд, е разкъсван от война в продължение на почти трийсет и осем години. Това е крайно бедна, слаборазвита страна, чието нечувано гъсто многомилionenно население се състои предимно от неграмотни селяни с неизкореними традиции. Мао е на петдесет и шест години и, както изглежда, жизненото му поприще е кажи-речи зад гърба.

Но периодът на най-голямото му влияние тепърва започва; и когато умира през 1976 г., политиката му вече е преобработила Китай.

Един елемент от това преобразяване е модернизирането на страната: бърза индустриализация, съчетана с големи подобрения в общественото здравеопазване и образованието. Макар и много важни, такива промени стават и в доста други страни през този период, така че само те не са достатъчни, за да оправдаят мястото на Мао в тази книга.

Второ постижение на неговото управление е преминаването на китайската икономическа система от капитализъм към социализъм. Но само няколко години след смъртта му неговият приемник (Дън Сяопин) започна да връща в Китай различни елементи от свободната пазарна икономика. Още не можем да бъдем сигурни докъде ще стигне този процес, но много вероятно е до пет-десет години Китай да изостави социализма и да стане отново капиталистическа страна. Следователно Маовата икономическа политика не е толкова важна, колкото изглеждаше някога.

Първоначално Мао вярва, че градските индустриални работници ще станат най-здравата опора на комунистическата партия; идея, която отговаря на разбиранията на самия Маркс. Обаче около 1925 г. Мао стига до извода, че поне в Китай главната опора на партията ще бъдат селяните. Затова по време на продължителната борба с националистите Мао неизменно търси опора в селските райони. Тази идея бе поддържана, докато той беше държавен глава. Например Сталин обикновено наблягаше на индустриалното развитие, а Мао обръщаше по-голямо внимание на земеделието и селските райони. Но и китайското индустриално производство нараства чувствително по това време.

Политически Мао въвежда абсолютно тоталитарна система. При неговия режим най-малко 20 милиона китайци — а възможно е 30 милиона или повече — намират своята смърт. Този режим може би ще се слави като най-кръвавия в цялата човешка история. (Само Хитлер, Сталин и Чингис Хан могат да оспорват тази съмнителна „чест“.)

След смъртта на Мао настъпва известна либерализация, но опитите да се превърне Китай в демократична държава са потъпквани от Дън Сяопин — понякога много жестоко, както през юни 1989 г. на пекиния площад Тянанмън.

Разбира се, Мао Цзедун не е единственият, определял политиката на комунистическото управление. Той никога не е упражнявал такъв

едноличен контрол, както Сталин в Съветския съюз. Въпреки това е ясно, че Мао остава най-важната фигура в китайското управление от 1949 до смъртта си в 1976 г.

Един проект, за който той очевидно носи цялата отговорност, е „големият скок напред“ от края на 50-те години. Мнозина наблюдатели го окачествяват като провал. Той поставяше ударение върху маломасщабни, свързани с тежък труд производствени методи, които биха могли да бъдат изпълнени в селските райони. (Накрая той бе изоставен.) Друг проект, подкрепян от Мао въпреки съпротивата на други китайски лидери, беше „Великата пролетарска културна революция“ от края на 60-те години. Това беше голямо разбунване, в известен смисъл почти гражданска война между Мао и последователите му, от една страна, и дълбоко окопалата се комунистическа бюрокрация, от друга.

Интересно е да отбележим, че Мао беше вече около шейсет и пет годишен, когато започна „големия скок напред“; надхвърляше седемдесет, когато сложи началото на културната революция, и приближаваше осемдесет, когато направи рязък политически завой и тръгна към сближаване със Съединените щати.

Винаги е трудно да се оценява дългосрочното влияние на една все пак съвременна политическа фигура. В първото издание на тази книга дадохме много по-предно място на Мао, тъй като смятахме, че въведената от него комунистическа система в Китай ще издържи дълго. Сега вече това едва ли е вероятно. Китай като че ли изоставя социализма; и макар че диктаторският политически строй на Мао все още съществува, няма гаранция, че ще оцелее.

Докато беше жив, имаше изгледи Мао да се окаже толкова значителна фигура, колкото Ши Хуан Ти. И двамата са от Китай, и двамата са създатели на революционни системи в страната си. Но влиянието на Ши Хуан Ти се е запазило около двацет и два века, а влиянието на Мао чезне бързо.

Може би е по-уместно да сравняваме Мао с Ленин, живял също в XX век. Той въведе марксизма в Китай, същото направи и Ленин в Русия. На пръв поглед Мао изглежда по-значителният от двамата. В края на краищата населението на Китай е повече от три пъти по-многобройно от народите на Съветския съюз. Но Ленин предхожда Мао, дал му е пример и е въздействал на възгледите му. Освен това

Ленин създава първата в света комунистическа държава и упражнява огромно влияние в света, много по-голямо извън собствената си страна, отколкото Мао. Затова смятаме, че Мао трябва да бъде класиран малко след Ленин.

90. ФРАНСИЗ БЕЙКЪН

1561 — 1626

Въпреки че години наред е бил виден английски политик и е посветил почти цялото си време и сили за укрепване на политическата си кариера, Франсиз Бейкън е включен в тази книга само заради философските си произведения. С тях той става вестител на нова ера в науката: първият велик философ, осъзнал, че науката и техниката могат да преобразят света, активен застъпник на научните изследвания.

Бейкън, роден в Лондон в 1561 г., е по-малкият син на висш държавен сановник при кралица Елизабет. Дванайсетгодишен, постъпва в колежа „Тринити“ в Кеймбридж, но след три години го напуска, без да е получил диплома. На шестнайсет постъпва на работа в британското посолство в Париж. Когато става на осемнайсет, баща му умира неочаквано, без да му остави много средства. Тогава се залавя да учи право и на двајсет и една години вече може да практикува като адвокат.

Скоро след това се впуска в политическото поприще. На двајсет и три години е избран за член на Камарата на общините. Но въпреки че има високопоставени роднини и приятели и въпреки бляскавите му умствени способности, кралица Елизабет упорито отказва да го назначи на висока или доходоносна длъжност. Една от причините е, че смело се противопоставя в парламента на един данъчен законопроект, който кралицата подкрепя. Тъй като Бейкън живее разточително и вечно има дългове (веднъж дори е арестуван за това), той няма право да си позволи такова независимо поведение.

Бейкън става приятел и съветник на граф Есекс, популярен млад аристократ с политически амбиции. На свой ред Есекс става приятел на Бейкън и негов щедър благодетел. Но когато прекомерните амбиции на Есекс го изкушават да замисли заговор срещу Елизабет, Бейкън го предупреждава, че дължи вяност първо на кралицата. Въпреки всичко Есекс се опитва да приведе в изпълнение заговора; той не успява и

Бейкън играе активна роля в съдебното преследване за измяна срещу графа. Есекс е обезглавен и след цялата шумотевица у много хора остава чувство на неприязън към Бейкън.

Кралица Елизабет умира в 1603 г. и Бейкън става съветник на приемника ѝ крал Джеймс I. Той невинаги приема съветите му, но го цени високо и по време на неговото управление Бейкън неизменно напредва. В 1607 г. става правителствен юрисконсулт, в 1613-а — главен прокурор, а в 1618-а е назначен за лорд-канцлер на Англия. Същата година получава титлата барон, а в 1621 г. — виконт.

Но идва бедата. Като съдия Бейкън е приемал „подаръци“ от тъжители. Макар и обичайна практика тогава, това явно е незаконно. Политическите му противници в парламента със стръв използват тази възможност, за да му отнемат властта. Бейкън прави самопризнания и е осъден на затвор в Лондонската кула, голяма глоба и повече няма право да постъпва на държавна служба. Кралят скоро освобождава Бейкън от затвора и му опрощава глобата. Но с политическата му кариера е свършено.

Трудно е да си спомним много случаи, когато високопоставени политици са уличавани в корупция или в друго нарушение на общественото доверие. Често пъти, когато такива хора са залавяни, започват да се вайкат и защитават себе си, като твърдят, че всички си служат с измама. Приета сериозно, такава „защита“ би трябвало да означава, че корумпираният политик не трябва да бъде наказван, освен ако първо не се накажат всички корумпирани преди него. Но Бейкън реагира на присъдата си малко по-различно: „Аз бях най-справедливият съдия в Англия през последните петдесет години; но това е най-справедливото порицание в парламента през последните двеста години.“

Толкова активен и наситен политически живот сякаш не оставя място за нищо друго. Но неувяхващата си слава и мястото си в тази книга Бейкън държи на философските си произведения, а не на политическата си дейност. Първата му значителна творба са неговите „Есета“, излезли в 1597 г., а после постепенно разширявани. Написани в пестелив, превъзходен стил, те съдържат богатство от проникновени наблюдения не само по политически, а и по много лични въпроси. Ето някои характерни мисли:

ЗА МЛАДОСТТА И ЗРЕЛОСТТА

Младите хора са по-годни да изобретяват, отколкото да преценяват, по-годни да изпълняват, отколкото да дават съвети, и по-годни за нови начинания, отколкото за улегнала работа;...зрелите хора възразяват прекалено много, дават прекалено много съвети и рискуват прекалено малко. Несъмнено добре е да се намери работа и за едните, и за другите..., защото добродетелите на всяка възраст поправят недостатъците и на двете.

ЗА БРАКА И ЕРГЕНСТВОТО

Онзи, който има жена и деца, оставя заложенници на съдбата...

(Самият Бейкн е женен, но няма деца.)

Най-значителните произведения на Бейкн са свързани с философията на науката. Той замисля голяма творба — „Инстаурацио магна“ („Голямото обновление“), в шест части. Първата част трябвало да бъде обзор на тогавашното състояние на знанието; втората — да съдържа нов метод за научни изследвания; третата да бъде сборник от емпирични данни; четвъртата да включва онагледяване на неговия нов научен метод; петата да представи някои неокончателни изводи; и последната, шестата, да представлява синтез на знанията, придобити чрез новия метод. Не е чудно, че този грандиозен замисъл — може би най-амбициозният след Аристотел — остава неизпълнен. Но „Напредъкът на знанието“ (1605) и „Новум органум“ (1620) може да се смятат за първите две части на този голям труд.

„Новум органум“ („Нов инструмент“) е може би най-значителното произведение на Бейкн. Книгата е по същество призив за възприемане на емпиричния изследователски метод. Практиката да се разчита изцяло на Аристотеловата дедуктивна логика се обезсмисля, нужен е нов изследователски метод — индуктивен. Знанието не е нещо, от което започваме и от което правим изводи; то е нещо, до което стигаме. За да разберем света, трябва първо да го наблюдаваме. Първо съберете фактите, казва Бейкн, после правете изводи от тях чрез индуктивно мислене. Макар че учените не са следвали във всички подробности индуктивния метод на Бейкн, неговата главна идея — огромното значение на наблюдението и на експеримента — е сърцевината на метода му, който учените прилагат оттогава насам.

Последното произведение на Бейкн — „Новата Атлантида“, е разказ за утопична държава, разположена на въображаем остров в

Тихия океан. Макар обстановката да напомня за „Утопия“ от сър Томас Мор, целият смисъл на Бейкъновата книга е различен. В нея процъфтяването и добруването на идеалната държава са пряк резултат от усилията, съсредоточени върху научните изследвания. Подразбира се, естествено, основната мисъл на Бейкън: умното приложение на научните изследвания може да донесе на хората в Европа такова благоденствие и щастие, на каквито се радват жителите на митичния остров.

Можем спокойно да кажем, че Франсиз Бейкън е първият наистина модерен философ. Широките му възгледи са светски, а не религиозни, макар да е вярвал в Бога. Предпочита здравия разум пред предразсъдъците, емпиризма пред схоластиката. В политиката е повече реалист, отколкото теоретик. А колкото до класическото знание и голямата му литературна вещина, те са насочени с разбиране към науката и техниката.

Макар и правоверен англичанин, погледът му стига далеч зад границите на собствената му родина. Той различава три вида амбиции и амбициозни личности:

Първите са тези, които се стремят да разширят собствената си власт в родната си страна; те са вулгарни и извратени. Вторите полагат усилия да разширят властта на своята страна и нейния авторитет между хората; това е по-достойно, макар и не по-малко себично. Но ако човек се стреми да утвърди и разшири властта и господството на човешкия род над вселената, тази амбиция е безусловно по-благотворна и по-благородна от другите две.

Въпреки че Бейкън е апостол на науката, самият той не е учен, нито пък се опитва да се равнява с постиженията на съвременниците си. Той пренебрегва Нейпиър (открил по негово време логаритмите), Кеплер и дори сънародника си Уилям Харви. Бейкън правилно предполага, че топлината е форма на движение — важна научна мисъл; но в астрономията отказва да приеме вижданията на Коперник. Но не трябва да се забравя, че той не се опитва да представи пълна и точна поредица от научни закони. Напротив, стреми се да представи обзор на онова, което е необходимо да се научи. Целта на научни те му догадки е да бъдат са мо отправна точка за понататъшни разисквания, а не да дават окончателен отговор.

Франсиз Бейкън не е първият, който разбира ползата от индуктивното мислене; не е и първият, осъзнал изгодите, които науката може да донесе на обществото. Но никой преди него не е разпространявал тези виждания толкова нашироко и с такова въодушевление. Освен това отношението на Бейкън към науката изиграва голямо въздействие, донякъде, защото пише много добре, донякъде поради славата му на виден политик. Когато в 1662 г. в Лондон се основава Кралското научно дружество за разпространение на научни знания, основателите му сочат Бейкън като свой вдъхновител. Когато по време на френското Просвещение се пише великата „Енциклопедия“, важни съставители като Дидро и Аламбер изтъкват, че са се вдъхновявали от Бейкън. И ако „Новум органум“ и „Новата Атлантида“ днес се четат по-рядко отпреди, то е, защото залегналите в тях идеи са вече много широко възприети.

91. ХЕНРИ ФОРД

1863 — 1947

Прочутият американски индустриалец повече от всеки друг е първопричина за въвеждането на технология за масово производство в съвременната промишленост. По този начин той подобрява чувствително жизненото равнище в своята страна, а в крайна сметка — и в целия свят.

Форд, който е роден близо до Диърборн, Мичиган, не е стъпвал в гимназия. След като завършва прогимназия, работи като помощник-монтър в Детройт, после става монтър и след това — механик.

Той все още е млад човек, когато в 1885 г. Карл Бенц и Готлиб Даймлер създават своите автомобили и започват да ги продават. Форд веднага се заинтересувал от тези „коли без коне“ и в 1896 г. вече е конструирал автомобил по собствен проект. Но въпреки способностите му първите две негови начинания са безуспешни и ако беше умрял на четирийсет години, щеше да бъде смятан за провалил се нещастник.

Но Форд не се обезсърчава лесно. В 1903 г. той прави нов опит и именно чрез третото си начинание — компанията „Форд Мотър“ — успява да постигне богатство, слава и непреходно значение. Бързият успех на компанията се дължи до голяма степен на неговата основна концепция, изразена в една от първите обяви по следния начин:

...да построим и да продаваме автомобил, нарочно проектиран за всекидневна употреба — за работа, за професионалисти и за семейството... машина, от която мъже, жени и деца ще се възхищават заради нейната компактност, семплост, безопасност и всевъзможни удобства, и — накрая, но не на последно място — заради изключително приемливата ѝ цена, която я прави постижима за хиляди и хиляди, които не могат и да помислят за баснословните цени, предлагани им за други машини.

Първите модели, макар и доста добри, не отговарят напълно на тези високи изисквания. Но прословутият модел Т, пуснат в 1908 г., е много близо до тях. Това несъмнено е най-знаменитата кола,

произведена някога; в крайна сметка са продадени повече от 15 милиона от този модел.

Още в началото Форд разбира, че за да продава колите си евтино, трябва да намали чувствително производствената им цена. Затова той въвежда в заводите си много ефикасни производствени методи. Те включват: а) напълно заменяеми части; б) разделение на труда, доведено до краен предел; в) поточна линия. Всичко това трябва да увеличи капацитета на отделния работник.

Най-важното е, смята Форд, работникът да не губи време, за да мъкне необходимите материали и части или дори за да ги вдига от пода, преди да започне работа с тях. Ето защо Форд се разпорежда те самите да идват до него чрез поточни линии, улеи и телфери. Частите пристигат на височина до кръста на работника, така че да може да изпълнява задачата си максимално бързо. Производствените методи трябва да се анализират внимателно, да се полагат непрестанни усилия за подобряването им. Сложните операции се разбиват на по-прости, така че да могат да се изпълняват и от неквалифицирани работници (някои от тях може да са неинтелигентни, необразовани или да страдат от някакъв недъг), и да не изискват дълго време за обучение.

Нито една от тези идеи не води началото си от Форд. Ели Уитни е използвал взаимозаменяеми части повече от век преди него; добре известният специалист по рационално устройство на труда Фредерик Уинслоу Тейлър застъпва в писанията си всички тези идеи; няколко помалки фирми вече са въвели поточни линии в работата си. Но Форд е първият голям производител, който прилага пълноценно тези идеи. В 1908 г. най-евтиният модел Т се продава за 825 долара. В 1913 г. цената му спада на 500 долара. В 1916 г. е намалена на 360 долара. И накрая в 1916 г. стига рекордно ниската цена от 290 долара. С поевтиняването на колите продажбите растат главоломно. Съединените щати се превръщат в „нация на колела“, а Форд става най-богатият частник в света.

Когато трудът на работниците му става по-производителен, той може да си позволи да увеличава заплатите им. В 1914 г. Форд слисва индустриалния свят, като повишава минималната надница в заводите си на пет долара — огромна сума по онова време и почти два пъти повече от предишната. Когато новите, по-високи надници, въведени от

Форд, се разпространяват в страната, те спасяват фабричните работници от недоимъка и ги причисляват към средната класа.

Но Фордовите нововъведения дават и по-широко отражение. Той не крие своята технология за масово производство. Напротив, прави всичко възможно да я разгласява. Като виждат успехите му, и други производители възприемат неговите производствени методи. Резултатът е страхотно увеличение на трудовата производителност в страната, а по-късно и в света.

Постигнал голям материален успех, Форд се впуска в политическа дейност в някои сфери. Но резултатите от нея ще да са го разочаровали. Миротворческите му усилия в началото на Първата световна война остават глас в пустиня. През 20-те години се заема с антисемитска кампания, но тя му носи само недоверие и накрая е принуден да се отрече публично от възгледите си. През 30-те години ожесточено се противопоставя на установяването на профсъюзи в компанията си, но това само озлобява работниците и не носи нищо добро на компанията, така че накрая той се отказва и от тази борба.

Но всичко това, макар и накърнило името му, не дава кой знае какво отражение в света. То не засенчва ролята му в революцията на индустриалното производство, довела до високо увеличение на трудовата производителност и на работническите доходи.

92. МЕН ЦЗИ

ОК. 371 ПР. ХР. — ОК. 289 ПР. ХР.

Китайският философ Мен Цзи е най-важният последовател на Конфуций. Учението му, изложено в „Книга на Мен Цзи“, се радва на висока почит в Китай векове наред. За него често казват, че е „вторият влѣхва“, т. е. вторият по мъдрост след самия Конфуций, от когото го делят около две столетия.

Мен Цзи е роден около 371 г. пр. Хр. в малката държава Цзю, там, където сега се намира китайската провинция Шандун. Епохата, в която е роден, е последният период на династията Чжоу, който китайците наричат „период на воюващите държави“, тъй като по онова време Китай е политически разединен. Мен Цзи е възпитан в конфуцианската традиция и винаги е бил твърд привърженик на Конфуциевите идеали, но накрая става уважаван учен и философ със свои собствени заслуги.

Вече пълнолетен, Мен Цзи обикаля Китай и предлага съветите си на различни владетели. Неколцина от тях го изслушват почитателно и известно време той е сановник в държавата Чжи, но не се задържа на постоянна държавна служба. В 312 г. пр. Хр. на петдесет и девет години Мен Цзи се завръща в родната си държава Цзю и остава там до смъртта си. Не е известна точната година, когато умира, но вероятно е някъде около 289 г. пр. Хр.

Още приживе той печели последователи, но влиянието му в Китай се дължи преди всичко на неговата „Книга на Мен Цзи“, в която са изложени основите на учението му.

Тонът ѝ е идеалистичен и оптимистичен, тя отразява убеждението му, че природата на човека е поначало добра. В много отношения политическите идеи са сходни с възгледите на Конфуций: Мен Цзи е твърдо убеден, че владетелят трябва да управлява предимно с нравствения си пример, а не със сила. Но Мен Цзи е много повече „народен човек“ в сравнение с Конфуций. „Небето вижда, каквото народът вижда, небето чува, каквото народът чува“ — е една от

неговите широко известни мисли. Мен Цзи подчертава, че най-важната съставка на всяка държава е народът, а не владетелят ѝ. Негово задължение е да работи за добруването на своя народ и той трябва да му дава нравствен пример и подходящи условия за живот. Мен Цзи препоръчва следните насоки в управленската политика: свободна търговия, леки данъци, съхраняване на природните богатства, по-равноправно разпределение на богатата от съществуващото и повече грижи на управниците за престарелите и неспособните да се грижат за себе си. Мен Цзи вярва, че царската власт произтича от Небето, но владетел, който пренебрегва добруването на народа, губи своя „небесен мандат“ и с право ще бъде свален. Тъй като втората част от това изречение обезсилва първата, Мен Цзи фактически твърди (далеч преди Джон Лок), че народът има право да се разбунтува срещу несправедливия владетел. Тази идея е общоприета в Китай.

Най-общо казано, почти в цялата история политиката, проповядвана от Мен Цзи, е допадала повече на поданиците, отколкото на владетелите. Затова едва ли е чудно, че препоръките му не се харесват на управниците по негово време. С течение на годините обаче възгледите му се възприемат все по-нашироко от конфуцианските учени и китайския народ.

След възхода на неоконфуцианството през XI и XII век славата на Мен Цзи, вече значителна, става още по-голяма в Китай.

На Запад, разбира се, Мен Цзи почти няма влияние. Това само отчасти се дължи на факта, че той пише на китайски. Книжката на Лао Цзъ за даоизма, написана в Китай горе-долу по едно и също време с „Книга на Мек Цзи“, е превеждана много пъти на европейски езици, тъй като доста хора намирали интересни идеите, изразени в нея. Но не е същото с „Книга на Мен Цзи“, в която малцина чужденци виждат нещо оригинално и проникновено.

Може да звучи примамливо управлението да се грижи за благосъстоянието на престарелите и неспособните; може би звучи не по-малко примамливо да ратуваш за ниски данъци. Но американски политик, който се обяви за такива мерки, без да се конкретизира, вероятно ще си спечели недоверието и на либерали, и на консерватори. По същия начин Мен Цзи се обявява, от една страна, за по-справедливо разпределение на богатата, а от друга — за свободна търговия и ниски данъци, без дори да си направи труда да разреши

някак противоречието между тези две мерки. Това може да изглежда малко несправедливо спрямо Мен Цзи, който в края на краищата не се е кандидатира за член на американския конгрес. Има какво да се каже за философ, който представя достойни за внимание (макар и донякъде непоследователни) принципи, въпреки че не уточнява как да бъде разрешен конфликтът между тях. В крайна сметка философ като Макиавели, който изразява предпочитанията си по-ясно от Мен Цзи, е упражнил по-силно влияние върху човешката мисъл.

Възгледите на Мен Цзи безусловно имат влияние върху китайците. Въпреки че неговото значение за конфуцианството е несравнимо със значението на Свети Павел за християнството (ако не друго, Павел е спечелил далеч повече последователи от него), Мен Цзи безспорно е мислител с голямо въздействие. Приблизително двама и два века неговите идеи се изучават в цял един район, населен с 20 процента от обитателите на света. Малцина философи на планетата имат толкова голямо влияние.

93. ЗАРАТУСТРА

ОК. 628 ПР. ХР. — ОК. 551 ПР. ХР.

Иранският пророк Заратустра е създател на религия, просъществувала повече от 2500 години, която все още има последователи. Той е и авторът на „Гатасите“, най-старата част на т. нар. „Авеста“, свещеното писание на Заратустровото учение.

Биографичните сведения за Заратустра, с които разполагаме, са откъслечни, но изглежда, че е роден около 628 г. пр. Хр. в сегашната северна част на Иран. За ранните му години се знае малко. Възмъжал, той се заема да проповядва новата религия, формулирана от самия него. Отначало тя се натъква на съпротива, но когато е на четирийсет години, той вече е успял да спечели за нея цар Виштаспа, владетел на района в Североизточен Иран. След това този цар става негов приятел и покровител. Според иранските предания Заратустра е живял 77 години, така че неговата смърт трябва да е някъде около 551 г. пр. Хр.

Заратустровото богословие е интересна смес от монотеизъм и дуализъм. Според Заратустра има само един истински бог, когото той нарича Ахура Мазда (на съвременен персийски Ормузд). Ахура Мазда (Мъдрият повелител) покровителства праведните и честните. Но Заратустровите последователи вярват и в съществуването на зъл дух — Ангра Майниу (на съвременен персийски Ариман), който представлява злото и лъжливото. В реалния свят се води неспирна борба между силите на Ормузд и Ариман. Всеки човек е свободен да избира чия страна да вземе. Макар борбата между тях да е почти равностойна в момента, Заратустровите последователи вярват, че в края на краищата силите на Ормузд ще победят. Тяхното богословие съдържа силно упование в задгробния живот.

Колкото до нравствените въпроси, Заратустровата религия набляга на значението на добродетелта и искреността. Тя отрича аскетизма и безбрачието. Последователите ѝ практикуват интересни религиозни обреди, в чийто център понякога стои почитта им към огъня. В техните храмове винаги гори свещен огън. Обаче много по-

характерен за религията им е начинът, по който се освобождават от мъртвите — те нито се погребват, нито се изгарят, а ги поставят на пилони, където лешоядите ги изяждат. (Само за няколко часа хищниците ги изкълбават до кости.)

Въпреки че учението на Заратустра съдържа различни елементи, свързани тясно с по-стари ирански религии, то няма широко разпространение по негово време. Но към средата на VI век пр. Хр., някъде около смъртта на Заратустра, Кир Велики включва в Персийската империя областта, в която Заратустра е живял. През следващите два века тази религия е приета от персийските царе и печели все повече последователи. През втората половина на IV век пр. Хр., когато Александър Велики завладява Персийската империя, Заратустровата религия преживява рязък упадък. Но накрая персийците възвръщат политическата си независимост, влиянието на елинизма замира и Заратустровата религия се възражда. По времето на династията на Сасанидите (ок. 226 — 651 сл. Хр.) тя е приета за официално вероизповедание в Персия.

След арабското завоевание през VII век по-голямата част от персийците приемат исляма (в някои случаи насилствено, въпреки че по принцип мюсюлманите се отнасят толерантно към другите религии). Около X век част от останалите последователи на Заратустровото учение забягват от Иран в Ормуз, остров в Персийския залив. Оттам те или техни потомци се прехвърлят в Индия, където образуват малка колония. Индийците ги наричат парси поради персийския им произход. Днес там живеят повече от сто хиляди парси, повечето от тях в Бомбай или наоколо, в една доста заможна общност. В, Иран религията на Заратустра никога не е изчезвала напълно, но са останали само около дваисет хиляди нейни привърженици.

Днес Заратустра има по-малко последователи в света, отколкото са мормоните или привържениците на Християнска наука^[1].

Но и едните, и другите са се появили много късно; в хода на историята общият брой на последователите на Заратустра е далеч по-голям. Точно затова той е включен в тази книга, докато Джоузеф Смит и Мери Бейкър Еди са пропуснати.

Освен това богословието на Заратустра е повлияло на други религии като юдаизма и християнството. Още по-голямо е въздействието му върху религията на Манихей, който заимства

Заратустровата идея за борбата между силите на доброто и на злото и я превръща в сложно, но убедително богословие. Известно време манихейството е една от важните религии в света, макар вече да е изчезнала напълно.

Учението на Заратустра, макар че е едно от най-старите, е било винаги по същество местна религия, а не важно световно вероизповедание. Следователно не можем да го сравняваме по значение с будизма, християнството и исляма.

---

[1] Религиозна секта в САЩ, основана от Мери Бейкър Еди (1821–1910). — Б. пр. ↑

94. КРАЛИЦА ЕЛИЗАБЕТ I

1533 — 1603

Кралица Елизабет I е всепризната за най-бележития монарх в английската история. Нейното 45-годишно управление се характеризира с икономически просперитет, голям разцвет на литературата, а Англия се издига на първо място сред световните морски сили. Оставила зад себе си времето, когато английските монарси са само декор, на Елизабет с право се полага значителен дял от заслугата за постигнатото през английския Златен век.

Елизабет е родена в 1533 г. в Гринидж, Англия. Баща ѝ е крал Хенри VIII, оглавил Реформацията в Англия. Майка ѝ е Ан Болейн, втора жена на Хенри. Ан е обезглавена в 1530 г. и няколко месеца по-късно парламентът обявява Елизабет, тогава тригодишна, за незаконородено дете. Английските католици винаги са поддържали това мнение, защото смятат за незаконен развода на Хенри с първата му жена. Въпреки решението на парламента Елизабет е отгледана в дворцова обстановка и получава превъзходно образование.

Хенри VIII умира в 1547 г., когато Елизабет е тринайсетгодишна. Английските владетели през следващите единайсет години не се радват на особени успехи. Едуард VI, полубрат на Елизабет, царува от 1547 до 1553 г. По негово време управлението усилено следва протестантска политика. Кралица Мери I, която заема престола през следващите пет години, подкрепя върховенството на папата и възстановяването на Римокатолическата църква. По нейно време английските протестанти са подложени на гонения и около 300 са избити. Те дават на кралицата прозвището „Кървавата Мери“, което не е комплимент. Самата Елизабет е задържана и заточена в Лондонската кула. Макар и освободена по-късно, известно време животът ѝ е в опасност. Когато Мери умира (1558) и Елизабет се възкачва на трона, народът празнува и ликува.

Младата кралица е изправена пред много проблеми: война с Франция, напрегнати отношения с Шотландия и Испания, финансови

затруднения и на всичко отгоре — ожесточеното религиозно разделение в самата Англия.

Елизабет се заема най-напред с последното. Малко след като поема управлението, се приемат два закона (1559), с които англиканската църква става официална в Англия. Това задоволява умерените протестанти, но пуританите искат по-радикална реформа. Въпреки съпротивата на пуританите, от една страна, и на католиците, от друга, през цялото си царуване Елизабет поддържа твърдо компромиса от 1559 г.

Религиозните проблеми се усложняват заради шотландската кралица Мери. Тя е принудена да напусне Шотландия и да потърси убежище в Англия. Там скоро се озовава в затвора по искане на Елизабет. Постъпката на Елизабет не е произволна. Мери е римокатоличка и има претенции да я наследи на английския трон. Това означава, че при успешно въстание или ако Елизабет бъде убита, Англия отново ще има кралица католичка. По време на деветнайсетгодишното затворничество на Мери стават няколко заговора срещу Елизабет, зад които според ред доказателства стои шотландската кралица. Накрая в 1587 г. Мери е умъртвена. Елизабет подписва с неохота смъртната ѝ присъда. Министрите и повечето членове на парламента са искали Мери да бъде екзекутирана много по-рано.

Религиозният конфликт несъмнено носи опасности за Елизабет. В 1570 г. папа Пий V я отлъчва от църквата и иска отстраняването ѝ; а в 1580 г. папа Григорий XIII заявява, че няма да бъде грях, ако Елизабет бъде убита. Но положението има и някои предимства за кралицата. През цялото ѝ владичество протестантите се страхуват от връщане на католичеството в Англия. Елизабет играе ролята на крепост срещу него; и на това всъщност се дължи голямата ѝ популярност сред английските протестанти.

Елизабет води проникателна външна политика. Още в 1560 г. сключва Единбургския договор, който предвижда мирно разрешение на конфликта с Шотландия. На войната с Франция е сложен край и отношенията между двете страни се подобряват. Но обстоятелствата принуждават Англия да влезе в конфликт с Испания. Елизабет се опитва да избегне сблъсъка, но при войнственото католичество в Испания през XVI век войната между Испания и протестантска

Англия е по всяка вероятност неизбежна. За това допринася и въстанието в Холандия против испанското господство: бунтовниците са предимно протестанти и когато Испания се опитва да потуши въстанието, Елизабет взема страната на Холандия. Самата Елизабет не желае война. Но в по-голямата си част английският народ, министрите и парламентът предпочитат военния сблъсък. Ето защо, когато войната с Испания най-после избухва Чрез 80-те години на XVI век, Елизабет може да разчита на силната подкрепа на английския народ.

С течение на годините Елизабет упорито изгражда английската флота; но испанският крал Филип II на бърза ръка създава испанската армада, която да нападне Англия. Тя има почти толкова кораби, колкото и английската флота, но моряците ѝ са значително по-малко; освен това англичаните са по-добре обучени, корабите им са по-качествени и имат по-добра огнева мощ. Голямата морска битка, избухнала в 1588 г., завършва с пълното поражение на испанската армада. Тази победа утвърждава Англия като първа морска сила в света, каквато остава чак до XX век.

Елизабет винаги се е отнасяла внимателно с финансите. През първите ѝ години на трона финансовото положение на британската корона е много добро. Конфликтът с Испания обаче излиза скъпо и към края на Елизабетиното управление държавното съкровище е в лошо състояние. Но ако короната е бедна, страната като цяло е по-добре, отколкото при коронясването на Елизабет.

Нейното 45-годишно господство (1558–1603) обикновено е наричано Златния век на Англия. По това време са творили някои от най-големите английски писатели, между които и Едуард де Вер (известен повече с псевдонима си Уилям Шекспир). Елизабет безспорно има и тази заслуга: тя насърчава Шекспировия театър въпреки съпротивата на местните лондонски власти и отпуска щедра финансова помощ на Де Вер. В сравнение с литературата музиката и живописата не бележат голям възход.

Елизабетиното време е свидетел на появата на английски изследователи. Организирант се пътешествия до Русия, а Мартин Фробишър и Джон Дейвис правят опити да намерят североизточен път към Далечния изток. Сър Франсиз Дрейк прави околосветско пътешествие (1577–1580), при което се докосва и до Калифорния.

Правят се опити, макар и безуспешни, да се основат английски селища в Северна Америка.

Може би най-голямата грешка на Елизабет е нежеланието ѝ да определи престолонаследник. Тя не само не се омъжва, но избягва да посочи престолонаследник. (Вероятно защото се опасява, че когото и да избере, той скоро ще ѝ стане опасен съперник.) Каквито и да са причините за това нежелание, ако Елизабет беше умряла млада (или преди шотландската Мери), в страната вероятно щеше да избухне гражданска война заради трона. За щастие на Англия Елизабет доживява до седемдесет години. На смъртното си ложе тя определя за свой приемник шотландския крал Джеймс VI, сина на шотландската кралица Мери. Този избор е съмнителен, макар да обединява под една корона Англия и Шотландия. И Джеймс, и синът му Чарлз I са прекомерно авторитарни за британските разбирания и към средата на века избухва гражданска война.

Елизабет е необикновено интелигентна личност и много хитър политик. Тя е предпазлива и консервативна. Изпитва отвращение от войната и всякакво кръвопролитие, въпреки че може да бъде твърда, когато се наложи. Подобно на своя баща тя упражнява политическата си власт, като работи съвместно с парламента, а не против него. Не се омъжва и по всяка вероятност остава девствена, както твърди публично. Но би било съвсем погрешно да я смятаме за мъжемразка. Тъкмо напротив, винаги е давала да се разбере, че харесва мъжете и се радва на тяхната компания. Елизабет подбира добре министрите си: наистина част от заслугата за всички нейни постижения трябва да отдаде на Уилям Сесил (лорд Бъргли), който е неин главен съветник от 1558 г. до самата ѝ смърт.

Главните постижения на Елизабет може да бъдат сумирани така: тя ръководи Англия през втория етап от Реформацията, без да се стигне до сериозни кръвопролития. Поразителен е контрастът с Германия, където в Трийсетгодишната война (1618–1648) загинаха над 25 процента от населението. Като поизглажда религиозната неприязън между католици и протестанти в Англия, Елизабет успява да запази единството на нацията. Четирийсет и пет годишното ѝ управление е всепризнатият Златен век на една от най-великите нации в света. И накрая, по време на нейното господство Англия израства като голяма сила, каквато ще остане векове наред.

Елизабет е очебийна аномалия в тази класация. Книгата съдържа главно имена на големи новатори и изобретатели, на личности, родили нови идеи или политически преломи. Елизабет не е новатор, а политиката ѝ обикновено е предпазлива и консервативна. Въпреки това по нейно време напредъкът е много по-голям, отколкото при управници, стремили се съзнателно да бъдат прогресивни.

Елизабет не се опитва да разреши директно щекотливия въпрос за относителната власт на парламента и на монарха. Но само като избягва да бъде деспот, тя вероятно е допринесла повече за развитието на британската демокрация, отколкото ако беше прокарала демократична конституция. Елизабет не търси военна слава, нито се стреми да изгради голяма империя. Но оставя на Англия най-силната флота в света и полага основите на бъдещата огромна Британска империя.

Английските обширни задморски владения са придобити след Елизабетината смърт — в повечето случаи дълго след нея. Много други личности са играли важна роля във формирането на Британската империя, която може да се разглежда като естествен резултат от общата европейска експанзия и от географското положение на Англия. Заслужава да отбележим, че другите важни европейски държави, граничещи с Атлантическия океан (Франция, Испания и дори Португалия), също създават големи задморски империи.

Погледнато така, ролята на Елизабет в опазването на Англия от испанската заплаха лесно може да бъде преувеличена. Един поглед назад показва, че Испания всъщност никога не е била сериозна опасност за английската независимост. Не трябва да се забравя, че в битката между английската флота и испанската армада двете сили съвсем не са равностойни. Англичаните не изгубват дори един кораб. Дори ако Испания бе успяла да стовари войски в Англия, те надали щяха да успеят да завладеят страната. Нейните армии не са имали особен успех никъде в Европа. Щом Испания не успява да потуши въстанието в малка Холандия, очевидно е, че няма никакви шансове да покори Англия. През XVI век английският национализъм е толкова силен, че е невъзможно испанците да завладеят Англия. Тогава къде да поставим Елизабет? Тя по същество е местна фигура, така че е подходящо да я съпоставим с руския Петър Велики. Като имаме предвид, че той е много по-голям новатор от Елизабет и че кара Русия

да тръгне по съвсем нов път, трудно е да убедим далновидния руснак, че Елизабет трябва да бъде класирана по-високо от него. Но поради важната роля на Англия и англичаните през вековете след Елизабет би било грешка да я поставим много по-ниско от Петър. Във всеки случай ясно е, че само шепа монарси са постигнали толкова много, колкото те двамата.

95. МИХАИЛ ГОРБАЧОВ

1931

Най-значителното политическо събитие през последните четириисет години е разпадането на Съветския съюз и рухването на комунизма. Това движение, което десетилетия наред застрашаваше да погълне целия свят, залязва изумително бързо и сякаш вече е на път към „бунището на историята“. Един човек се очертава като централна фигура в това разпадане и залез: Михаил Горбачов, човекът, който оглавяваше СССР през последните му шест години (1985–1991).

Горбачов е роден в 1931 г. в село Приволное, Ставрополска област, в Южна Русия. Детските му години съвпадат с най-жестокия период от диктатурата на Йосиф Сталин, един от най-кръвожадните тирани в историята. Дори дядото на Михаил, Андрей, прекарва девет години в затворническите лагери, откъдето е освободен едва в 1941 г., само няколко месеца преди Германия да нахлуе в Русия. Самият Михаил е твърде малък за военна служба през Втората световна война, но баща му е служил в армията, а по-големият му брат загива в бой. Приволное е окупирано от германците за около осем месеца.

Обаче нищо не попречва на жизнения път на Горбачов. Той получава отлични бележки в училище, на петнайсет години постъпва в комсомола, а след това работи четири години като комбайнер. В 1950 г. постъпва в Московския държавен университет, следва право и се дипломира в 1955 г. Там Горбачов става член на комунистическата партия (1952) и пак там се запознава с бъдещата си съпруга Раиса Максимовна Титоренко. Двамата се оженват малко преди той да завърши и имат едно дете — Ирина.

След като получава дипломата си, Горбачов се връща в Ставропол и оттам започва постепенното му издигане в партийната йерархия. В 1970 г. той става първи секретар на районния комитет на партията, следващата година е назначен за член на Централния й комитет. Голямо повишение получава в 1978 г., когато се преселва в Москва и става секретар на ЦК, отговарящ за селското стопанство. В

1979 г. Горбачов е вече кандидат-член на Политбюро (фактически управляващия орган на Съветския съюз), а в 1980 г. става негов член.

Всички тези повишения са през периода 1964–1982, когато начело на Съветския съюз е Леонид Брежнев. Смъртта на Брежнев е последвана от кратко управление на Андропов (1982–1984) и на Черненко (1984–1985), и тъкмо през тези години Горбачов става един от видните членове на Политбюро. Черненко умира на 11 март 1985 г. и буквално на другия ден Горбачов заема неговото място като генерален секретар. (Гласуването е тайно, но според слуховете Горбачов е избран с много малка разлика пред Виктор Гришин, отличаващ се с консервативни възгледи. Колко различна би могла да бъде историята, ако само двама-трима души бяха гласували другояче!)

За разлика от повечето съветски ръководители Горбачов, преди да стане партийен водач, е пътувал в чужбина: Франция — 1966, Италия — 1967, Канада — 1983, и Англия — 1984), така че след избирането му на Запад се очакваше да бъде по-модерен и по-либерален лидер от предшествениците си. Това се оказа точно така, но никой не предполагаше, че предприетите от него реформи ще бъдат толкова бързи и толкова обхватни.

Когато Горбачов дойде на власт, Съветският съюз беше изправен пред много трудности, но над всичко се открояваше финансовата безизходица, предизвикана от огромните държавни разходи за въоръжаване. Надявайки се да сложи край на оръжейната надпревара, той побърза да приеме предложението на американския президент Роналд Рейгън за среща на високо равнище. Двамата ръководители се срещаха четири пъти: в Женева (1985), Рейкявик (1986), Вашингтон (1987) и в Москва (1988). Най-драматичният резултат беше споразумението за ограничаване на въоръженията, подписано през декември 1987 г. Това е първото споразумение, което действително съкращаваше броя на ядрените оръжия, притежавани от двете велики сили. Фактически то премахна напълно целия клас ракети със среден радиус на действие.

Друга стъпка, която намали международното напрежение, беше решението на Горбачов да изтегли съветските войски от Афганистан. Съветската армия нахлу в тази страна през 1979 г. по времето на Брежнев и в началото се радваше на значителни военни успехи. Но след Рейгъновото решение да снабди афганските партизани с ракети

„земя-въздух“ (което значително намали ефективността на съветските въздушни сили), везните натежаха на другата страна и Съветите затънаха в продължителна война, чийто край не се виждаше. Външният свят сурово критикуваше съветското нашествие в Афганистан, войната там беше скъпа и непопулярна в СССР, но Брежнев, Андропов и Черненко (а отначало и Горбачов) нямаха желание да изтеглят войските от страх да не загубят престиж. Накрая Горбачов реши да съкрати загубите си и в началото на 1988 г. подписа споразумението, което предвиждаше изтеглянето на всички съветски войски. (То завърши според съгласуваната дата — през февруари 1989 г.)

Тези промени във външната политика бяха драматични, но Горбачов посвещаваше почти всичките си усилия върху решаването на вътрешните проблеми. Още от самото начало той разбра, че е необходима сериозна програма за преустройство (перестройка), за да се премахнат недостатъците на съветското стопанство. Като част от преустройството властта на комунистическата партия (която преди упражняваше пълен контрол върху управлението) бе значително ограничена. На икономическо равнище то допусна узаконяването на частни предприятия в някои отрасли.

Трябва да отбележим, че Горбачов винаги е настоявал, че е верен последовател на Маркс и Ленин и твърдо вярва в социализма. Целта, казваше той, е само да преобразим комунистическата система по такъв начин, че тя да работи по-добре.

Може би най-революционната негова реформа е политиката на гласност, която Горбачов въведе в 1986 г. Един от елементите ѝ е по-голямата откритост и искреност от страна на управлението за собствената му дейност и за събитията, които представляват обществен интерес. Позволено беше на частни лица в публикации да обсъждат свободно политически въпроси. При гласността публикуването на възгледи, които само преди няколко години биха донесли затвор (а може би и смърт по Сталиново време), бе нещо обичайно. Стана възможно съветски издания да критикуват правителствената политика, комунистическата партия, високопоставени държавни служители и дори самия Горбачов!

Друга важна крачка към демокрацията в СССР бе направена в 1989 г., когато се проведеха избори за нов съветски парламент —

Конгрес на народните депутати. Това не бяха истински свободни избори в западния смисъл на думата: 90 процента от кандидатите бяха членове на управляващата комунистическа партия, а други партии не бяха допуснати. Но гласуването беше тайно; изборите не предлагаха алтернативни кандидати, но преброяването на гласовете беше честно. Те несъмнено бяха най-близкото нещо до истински свободни избори, откакто комунистите взеха властта в 1917 г. Резултатите от изборите се доближиха — толкова, колкото правилата позволяваха — до „вот на недоверие“ към комунистическата партия.

Много партийни лидери от старата линия (между които няколко, които нямаха противници) се провалиха, а бяха избрани неколцина отявлени дисиденти.

Въпреки решителните промени в СССР никой не очакваше катаклизмите, които се случиха в Източна Европа през 1989–1990 г. След края на Втората световна война целият този район беше окупиран от руски войски и през 40-те години бяха установени верни на Съветския съюз комунистически режими в шест страни: България, Румъния, Полша, Унгария, Чехословакия и Източна Германия. Тези режими бяха, общо взето, непопулярни, но техните лидери, подкрепяни от тайната полиция и армията, се задържаха повече от четирийсет години. Дори когато народното недоволство успя да свали един от комунистическите тирани, както стана в Унгария през 1956 г., съветските войски скоро върнаха комунистите на власт. Макар изборите в Полша през юни 1989 г. да показваха ясно, че комунистите нямат подкрепата на народа, през септември впечатлението беше, че комунистическият и руският контрол върху Източна Европа е сигурен. Към края на годината обаче цялата система рухна като картонена къщичка под напора на ураган.

Бедите започнаха в Източна Германия. Откакто в 1961 г. бе изградена безславната Берлинска стена, много източно-германци се опитваха да избягат на Запад и някои бяха прострелвани при опита си да се прехвърлят през нея. Години наред тази стена беше мрачен символ, че Източна Германия, а фактически и всички комунистически режими са едва ли не огромен затворнически лагер. Източногерманците не можеха да преминат на Запад и по други пътища, защото цялата граница беше затворена и оградена с телени мрежи, алармени системи, военни патрули и минни полета, за да се

спрат евентуалните бегълци. Но през 1988 и 1989 г. много източногерманци успяха да избягат по косвени пътища — първо отиваха в друга източноевропейска страна напълно законно и оттам се прехвърляха на Запад.

През октомври 1989 г. Ерих Хонекер — твърдолинейният комунист, управлявал години наред Източна Германия — се опита да затвори и този път за бягство. Само след няколко дни в Източен Берлин започнаха големи демонстрации. В такава кризисна обстановка Горбачов посети Берлин, прикани Хонекер да не отлага реформите, предупреди го да не потушава демонстрациите със сила и даде ясно да се разбере, че съветските войски (тогава в Източна Германия те бяха 380 000 души) няма да бъдат използвани срещу източногерманското население.

Думите на Горбачов вдъхнаха самоувереност на протестиращите, но доведоха до кървава разправа с тях от страна на полицията и армията. След няколко дни се заредиха масови публични демонстрации в различни източногермански градове. Две седмици по-късно Хонекер се видя принуден да подаде оставка. Но човекът, който го смени — Егон Кренц, също беше комунист и понеже границите все още бяха затворени, масовите демонстрации продължиха. На 9 ноември Кренц оповести, че Берлинската стена ще бъде отворена и източногерманците ще могат да преминават свободно на Запад.

Едва ли някое друго съобщение е предизвиквало такова ликуване и едва ли е имало толкова бързи и дълбоки последици. Само след няколко дни милиони източногерманци хукнаха през границата, за да видят с очите си как изглежда животът на Запад. Видяното ги накара да се убедят, че 44-годишното комунистическо управление ги е лишило както от свобода, така и от благоденствие.

Отварянето на Берлинската стена потвърди красноречиво философската мисъл, че значение имат не самите факти, а начинът, по който хората ги виждат. През първите няколко дни след 9 ноември стената все още стоеше непокътната и по принцип източногерманските власти можеха всеки момент отново да затворят границата. Но хората се държаха така, сякаш тя е отворена завинаги; и тъй като всички реагираха по този начин, резултатът беше все едно че стената е физически премахната!

В цяла Източна Европа хората откликнаха на събарянето на Берлинската стена така, както френският народ — два века по-рано — на събарянето на Бастилията. Това беше красноречиво доказателство, че тираните са изгубили силата си да тиранизират. В страна след страна народът се вдигаше и смъкваше комунистическите режими, управлявали го толкова дълго.

В България Тодор Живков, ръководил с желязна ръка цели трийсет и пет години, набързо бе принуден да подаде оставка (10 ноември 1989 г.).

Седмица по-късно в чехословашката столица Прага започнаха масови демонстрации. На 10 декември те доведоха до оставката на президента Густав Хусак и до отказ на комунистическата партия от властта. Скоро мястото на Хусак зае Вацлав Хавел, прочут дисидент, прекарал първите няколко месеца от годината зад решетките като политически затворник.

В Унгария промените станаха още по-бързо. Там властите бяха разрешили да има опозиционни партии през октомври 1989 г. А на 26 ноември бяха проведени избори, в които новите партии решително победиха комунистите и те се отказаха от властта без всякакво кръвопролитие.

В Полша събитията се развиваха дори още по-бързо и към края на годината победоносните антикомунистически сили решиха да премахнат напълно социализма и да въведат от януари свободна пазарна икономика.

В Източна Германия Егон Кренц вероятно се бе надявал, че като отвори границата, ще омилостиви опозицията и ще сложи край на демонстрациите. Но това не стана. Протестите продължиха и на 3 декември 1989 г. Кренц подаде оставка като държавен глава. Четири дни по-късно властите се съгласиха да проведат свободни избори, в които — нищо чудно — комунистите претърпяха тежко поражение.

Последната крепост беше Румъния, където диктаторът Николае Чаушеску беше решил да не се отказва от властта. Когато на 15 декември в Тимишоара избухнаха демонстрации против неговото управление, той хвърли срещу тях войската, която стреляше по хората. Но вбесеното население отказа да се подчини. Демонстрациите продължиха и скоро се разпространиха и в други градове. На 25

декември Чаушеску беше свален, заловен и екзекутиран. Така падна последната плочка от доминото в Източна Европа.

Тези събития — забележителни сами по себе си — скоро доведоха до: 1) изтегляне на съветските войски от Чехословакия и Унгария; 2) истински избори в новоосвободените държави; 3) изоставяне на марксизма в няколко други верни на Съветския съюз страни — например в Монголия и Етиопия; 4) обединяването на Германия (завършено през октомври 1990 г.).

Но по-значително от всички тези събития беше бързото разрастване на националистични движения вътре в СССР. Въпреки името му — Съюз на съветските социалистически републики — той никога не е бил доброволен съюз. Беше по-скоро наследник на старата руска империя, управлявана от царе: сбирщина от народи, събрани със силата на оръжието. („Затворът на нациите“ — обикновено така определяха на Запад царската империя.) Много от тези народи продължаваха да жадуват за независимост, както жадуваха за свобода жителите на някогашните британска, френска и холандска империя. Беше невъзможно да се даде публичен израз на тези стремления при железното управление на неговите приемници. Но при Горбачовата гласност вече можеше да се говори за тези стремежи и не след дълго възникнаха организирани движения. Започнаха вълнения в Естония, Латвия, Молдавия и в няколко други съветски републики; но нещата назряха до краен предел не другаде, а в мъничката Литва. На 11 март 1990 г., след общите избори, в които основният въпрос беше отделянето на Литва, литовският парламент смело обяви, че страната става напълно независима от СССР.

Технически литовците спазваха правата си: отпреди десетилетия съветската конституция съдържаеше клауза, която признава на всяка република правото да се отдели. Но преди Горбачов винаги се е подразбирало, че всеки опит да се упражни това право ще бъде смазан, при това с тежки последици за онзи, който го предприеме.

Реакцията на Горбачов беше интересна. Той незабавно отхвърли литовската мярка като незаконна, заплаши с тежки последици, ако не бъде отменена, наложи икономическо ембарго и демонстрира военна сила в столицата на Литва, където манифестираха съветски войски. Но не смаза с тях отцепилата се провинция, не разстреля и дори не хвърли в затвора лидерите на Литва (както несъмнено би сторил Сталин).

Литва е малка страна и сама по себе си няма нито икономическо, нито военно значение за Съветския съюз. Но нейният пример се оказа много важен. След като литовският опит за откъсване не беше мигновено смазан, националистите във всички други съветски републики се обнадеедиха и събраха смелост. След два месеца парламентът на Латвия също прие декларация за независимост от СССР. На 12 юни 1990 г. Руската република (най-голямата в Съветския съюз) обяви своя „суверенитет“ — което не е точно декларация за независимост, но е много близко до това. Към края на годината вече бяха обявени декларации било за независимост, било за суверенитет във всичките петнайсет съветски републики.

Напълно естествено огромните промени, предизвикани от дейността на Горбачов (или от бездействието му в критични моменти), се приемаха с големи опасения и недоверие сред много лидери от старата гвардия в комунистическата партия и в съветската армия. През август 1991 г. някои от тях замислиха държавен преврат. Горбачов бе задържан и имаше изгледи, че организаторите на преврата може да успеят да отменят много от неговите реформи. Но други видни водачи в Съветския съюз — по-конкретно Борис Елцин, главата на Руската република — се противопоставиха на преврата. Зад тях застана огромното мнозинство от населението и само за няколко дни той се провали.

След това събитията се развиха с изумителна скорост. Комунистическата партия незабавно бе свалена от власт, дейността ѝ бе забранена, а имуществото — иззето. До края на годината всички съставни републики на СССР се отцепиха и Съветският съюз беше фактически разпуснат. Лидерите, които искаха просто да преобразят комунистическата система, бяха изместени от други като Елцин, които искаха да я премахнат напълно. Самият Горбачов подаде оставката си през декември 1991 г.

Това ни навежда на следния въпрос: до каква степен Горбачов лично е отговорен за промените, настъпили, докато той беше на власт?

По негово време в СССР бяха извършени различни икономически реформи. Но според нас той няма голяма заслуга в това отношение. Общо взето, реформите му бяха наложени от очевидните недостатъци на съветската система, а онези, които той лично предприе, бяха твърде незначителни и закъснели. Фактически пълният провал на

съветската икономика е главната причина за това, че в края на краищата Горбачов си отиде.

От друга страна, той има голяма заслуга заради ролята си в освобождаването на Източна Европа. Шест страни се избавиха от съветския контрол и тази промяна изглежда безвъзвратна. Не може да се отрече и личното влияние на Горбачов върху всичко, което се случи. Движенията за реформи в Източна Европа бяха стимулирани от либерализацията в самата Русия и насърчавани от честите декларации на Горбачов, че е готов да остави източноевропейските страни сами да избират своя път. Освен това в критичния момент — през октомври 1989 г., когато в Източна Германия започнаха масовите демонстрации — Горбачов се намеси лично. При подобни обстоятелства предишните съветски водачи неизбежно прибегваха до армията и си служеха с всякакви жестокости, за да смажат бунтарите. Но през октомври 1989 г. той се зае лично да убеди Хонекер да не прибегва до сила срещу демонстрациите. Сами видяхме последиците от тази постъпка. А решението на Горбачов да не използва военна сила срещу Литва доведе доста бързо до отделянето на другите съветски републики.

Значение има също въздействието, което Горбачов оказа върху ограничаването на въоръженията и приключването на студената война. Мнозина казват, че голям дял от заслугата за това се полага на Роналд Рейгън. Той показва, че Съединените щати могат по-добре от Съветския съюз да поемат разходите за оръжейната надпревара и успя да убеди съветските ръководители, че трябва да сложат край на студената война. А тъй като за всяко споразумение са нужни две страни, заслугата за ограничаване на въоръженията трябва да бъде разделена поне поравно между Горбачов и Рейгън.

Такова мнение би било правилно, ако Съединените щати и Съветският съюз носеха еднаква вина за студената война. Но не е така. Студената война беше предизвикана от военния експанзионизъм на Сталин и приемниците му, а американската реакция беше по същество отбранителна. Докато съветските ръководители лелееха заветната си мечта да наложат комунизма на света, Западът нямаше как да сложи край на конфликта. Когато се появи съветски ръководител, готов да се откаже от тази мечта, наглед нескончаемата студена война скоро се стопи като лед.

Горбачов има дори по-голяма заслуга за политическите промени, които предизвика в Съветския съюз. Намалването на властта на комунистическата партия, все по-голямата гласност, забележителният напредък в свободата на печата и словото, общото демократизиране на страната — от всичко това не би имало и помен, ако не беше той. Гласността не беше нещо, наложено му от натиска на народа, не беше и политика, за която настояваха другите членове на Политбюро. Тя беше идея на Горбачов, той я пропагандираше и не преставаше да я подкрепя, въпреки че срещна значителна съпротива.

Може би тъкмо гласността повече от всичко друго доведе до окончателно отхвърляне на съветската система. А това, че тази революционна промяна беше извършена без насилие, е наистина забележително и несъмнено се дължи до голяма степен на политиката и поведението на Горбачов.

Може да се чуят възражения, че Горбачов не е замислял съзнателно някои от най-важните резултати от своята дейност (да речем, обединяването на Германия, разпадането на Съветския съюз, залеза на комунизма). Може и да е така, но това не намалява неговото значение. Влиянието на политическия ръководител — или на когото и да било — се определя от резултатите от неговата дейност, а не от намеренията му.

Разбира се, много други личности, повечето от тях ревностни антикомунисти, допринесоха за поражението на марксизма: бивши комунисти като Артур Кьостлер и Хуиттейкър Чеймбърс, които отвориха очите на Запада за истинската природа на комунистическата система; съветски дисиденти като Андрей Сахаров и Александър Солженицин, които рискуваха живота си, за да си кажат думата в самия Съветски съюз; бойци партизани като бунтарите в Афганистан, Ангола, Никарагуа, които се биеха мъжки, за да попречат на комунистическите управления да укрепят властта си в тези страни; и политически водачи в Съединените щати като Хари Труман и Роналд Рейгън, които използваха американско оръжие, американски финансови средства и примера на американската свобода и благоденствие, за да се противопоставят на разпространението на комунизма и в крайна сметка да го победят.

И все пак въпреки усилията на всички тези личности (и на много други), когато Горбачов встъпи в длъжност през 1985 г., никой не

очакваше, че залезът на комунистическата империя е толкова близък. Помислете, ако някой като Ленин или Сталин беше избран в 1985 г. за ръководител на съветската държава, потисническото управление щеше още да съществува, а студената война — да продължава.

Но не Сталин, а Михаил Горбачов беше избран в 1985 г. да оглави СССР. И въпреки че нито за миг не е помислял да разруши Съветския съюз и неговата комунистическа партия, възприетата от него политика и силите, които постави в движение, доведоха тъкмо до това. Каквито и да са били намеренията му, Горбачов промени безвъзвратно нашия свят.

96. МЕНЕС

ЖИВЯЛ ОК. 3100 ПР. ХР.

Менес, царят от Първата египетска династия, е владетелят, обединил за първи път Египет и създал царството, което ще играе толкова дълга и славна роля в човешката история.

Датите на раждането и смъртта на Менес не са известни, но е общоприето, че е живял някъде около 3100 г. преди Христа. Дотогава Египет не е единна страна, а се състои от две независими царства — едното на север, около устието на Нил, а другото на юг, по протежение на Нилската долина. (Тъй като Нил тече надолу към морето, в древните египетски карти устието му е отбелязано в дъното на страницата. По тази причина делтата на север е за египтяните Долен Египет, а царството на юг — Горен Египет.) Долен Египет, изглежда, е бил по-напреднал в културно отношение от южното царство. Но именно цар Менес, владетелят на Горен Египет, успява да покори северната част и да обедини цялата страна.

Менес произхожда от Тинис, малък град в Южен Египет. След като покорява северното царство, той започва да се нарича „цар на Горен и Долен Египет“, титла, която фараоните след него запазват още хиляда години. Близко до границата между двете предишни царства Менес основава нов град — Мемфис, който поради централното си местоположение е много подходящ за столица на обединената страна. Мемфис, чиито развалини са недалеч от Кайро, в течение на дълги векове е един от известните египетски градове, а за доста продължително време — и столица на Египет.

Малко други сведения за Менес са оцелели. Той се слави с дългото си господство — шейсет и две години според древен източник, макар че може и да е преувеличено.

Въпреки че знанията ни за онези далечни времена са ограничени, постиженията на Менес ще да са имали огромно значение. Преди династиите (т. е. преди Менес) египетската култура е била значително по-назад от шумерската цивилизация, възникнала там, където днес е

Ирак. Но политическото обединение на Египет, изглежда, е отприщило силите и способностите на египетския народ. И наистина то е последвано от бърз напредък в социалната и културната област. В този ранен период на династията се слагат основите на управленски и социални институции, които ще се запазят — само с малки изменения — цели две хилядолетия. Скоро се създава йероглифното писмо, развиват се строителството и други технически умения. Само след няколко столетия египетската култура настига — а в много отношения и надминава — шумерската. През по-голямата част от двете хилядолетия след Менес по богатство и култура Египет се откроява или като най-напредналата страна в света, или поне като втора. Той има трайни постижения, на които малко цивилизации могат да съперничат.

Трудно е да определим точно мястото на Менес в тази книга, защото не разполагаме с преки сведения за личния му принос в покоряването на Севера и обединяването на Египет. Затова можем само да правим догадки за неговата роля; но сигурно няма да сбъркаме, ако кажем, че тя е доста голяма. Египетските фараони не са декоративни фигури, а истински управници с огромен авторитет. Освен това историята ни учи, че царствата рядко постигат сериозни завоевания под предводителството на неспособни царе; и не са в състояние да запазят и укрепят завоеванията си, ако им липсва нещо ръководство. Затова е много вероятно лично Менес да е бил важният фактор в големите събития от онова време. Въпреки липсата на данни за него той очевидно е една от най-влиятелните личности в историята.

97. КАРЛ ВЕЛИКИ

742 — 814

Средновековният император Карл Велики е кралят на франките, завоевателят на Саксония, основателят на Свещената Римска империя и един от най-бележитите владетели в европейската история.

Карл е роден в 742 г. вероятно близо до град Аахен, който по-късно става негова столица. Баща му е Пипин Къси, а дядо му — Карл Мартел, знаменитият водач на франките, който с победата си в 732 г. в битката при Поатие предотвратява опита на мюсюлманите да покорят Франция. В 751 г. Пипин Къси е провъзгласен за крал на франките, с което се слага край на слабата династия на Меровингите и се създава нова династия, наричана днес Каролинги по името на Карл.

В 768 г. Пипин Къси умира и кралството на франките е поделено между Карл и брат му Карломан. За щастие на Карл и на единството на франките Карломан умира неочаквано в 771 г. Така двацет и девет годишният Карл остава единственият владетел на франкското кралство, което вече е най-силната държава в Западна Европа.

При възкачването на Карл на престола държавата на франките се състои предимно от днешна Франция, Белгия и Швейцария плюс значителни части от днешна Холандия и Германия. Без да губи време, Карл започва да разширява владенията си. Вдовицата на Карломан и децата му са подирили убежище в кралството Ломбардия, Северна Италия. Карл се развежда с жена си Дезидерата, която е от Ломбардия, и повежда войската си към Северна Италия. В 774 г. ломбардците претърпяват пълно поражение. Карл присъединява Северна Италия към владенията си, но ще са му нужни още четири нашествия, за да укрепи господството си. Вдовицата и децата на Карломан падат в ръцете на Карл и оттогава никой не ги е видял.

Може би по-важно, а несъмнено и по-трудно е завладяването на Саксония, обширна област в Северна Германия. За него са необходими не по-малко от осемнайсет похода, първият в 772 г., а последният в 804 г. Религиозни фактори несъмнено са част от причината войните срещу

саксонците да бъдат толкова продължителни и кръвопролитни. Саксонците били езичници, а Карл Велики настоявал всички те да приемат християнството. Отказалите да се покръстят или онези, които по-късно се връщали към езичеството, били убивани. Според някои преценки една четвърт от населението на Саксония е изтребено в хода на това насилствено покръстване.

Освен това Карл води боеве в Южна Германия и Югозападна Франция, за да укрепи господството си в тези райони. А за да осигури източните граници на империята си, е принуден да воюва и срещу аварите. Те са азиатски народ, родствен на хуните, който заемал обширната територия на днешна Унгария и Югославия. В крайна сметка Карл съкрушил напълно войските им. Земите източно от Саксония и Бавария не са заети от франките, но други държави, които признават господството им, се установяват в широка ивица от Източна Германия до Хърватско.

Карл се опитва да осигури и южната си граница. В 778 г. той нахлува в Испания. Това нашествие няма успех, но Карл успява да създаде в Северна Испания гранична държава, която признава неговото господство.

В резултат на многобройните военни успехи (за 45 години франките водят 44 войни) Карл успява да обедини под свое господство по-голямата част от Западна Европа. В зенита си неговата империя включва почти цяла днешна Франция, Германия, Швейцария, Австрия, земите на Нидерландия плюс голяма част от Италия и различни гранични области. След залеза на Римската империя толкова голяма част от Европа не е била под властта на една-единствена държава.

По време на господството си Карл поддържа тесен политически съюз с Ватикана. Но винаги е било ясно, че доминиращата фигура в този съюз е Карл, а не папата.

Върховният момент, или поне най-прочутото събитие по времето на Карл, се случва в Рим на Коледа в 800 г. Този ден папа Леон III поставя корона на главата на Карл и го провъзгласява за император на римляните. По принцип това означава, че Западната Римска империя, изчезнала преди повече от три столетия, се възстановява, а Карл става законен наследник на Октавиан Август.

Естествено, в действителност е смешно да се твърди, че империята на Карл е възстановената Римска империя. Първо, двете са

съвсем различни по територия. Империята на Карл, колкото и да е голяма, обхваща само половината от територията на Западната Римска империя; и в двете империи влизат Белгия, Франция, Швейцария и Северна Италия. Но Англия, Испания, Южна Италия и Северна Африка, някога част от Римската империя, са извън владенията на Карл; докато Германия, важна част от неговата империя, никога не е била под римско господство. И второ, Карл в никакъв случай не е римлянин: нито по рождение, нито по светоглед, нито по култура. Франките са тевтонско племе, а родният език на Карл е някакъв старогермански диалект, въпреки че се е научил да говори и латински.

През по-голямата част от живота си Карл е живял в Западна Европа, а преди да умре, не е в състояние да измисли нещо по-умно от това да раздели империята между трите си деца. Става така, че двамата му по-големи синове умират преди самия него. И тъй, когато Карл умира в Аахен в 814 г., третият син — Луи Благочестиви, успява да наследи непокътната неговата империя. Но когато сядна на трона, Луи не проявява по-голямо благоразумие от баща си: той също иска да раздели империята между своите синове. След известни боричкания синовете на Луи накрая подписват Вердюнския договор (843), с който империята на франките е разделена на три части. Първата обхваща почти цялата сегашна Франция, втората включва голям дял от Германия, а в третата влизат Северна Италия и широка ивица, която обхваща френско-германската граница.

Има хора, които оценяват по-високо от нас влиянието на Карл Велики. Според тях той е възстановил Римската империя, обединил е отново Западна Европа и е присъединил Саксония към нея; дал е модела на почти цялата бъдеща история на Европа; предпазил е Западна Европа от външни опасности; оформил е горе-долу границите на Франция, Германия и Италия; разпространил е християнството, а коронясването му от папата е подготвило сцената за вековната борба между държавата и църквата в Европа. Според нас такива твърдения са силно преувеличени. Преди всичко така наречената Свещена Римска империя няма нищо общо с Римската, а е по-скоро продължение на франкското кралство, което Карл наследява наготово. Обединяването на Европа щеше да бъде наистина забележително събитие, ако Карл бе успял да го осъществи. Но неговата империя се разпада само трийсет години след смъртта му, за да не се възстанови никога.

Сегашните граници на Франция, Германия и Италия нямат нищо общо с Карл Велики или Луи Благочестиви. Северната граница на Италия следва приблизително естествения релеф на Алпите. Френско-германската граница минава горе-долу по езиковата бариера, която на свой ред следва северната граница на някогашната Римска империя.

Струва ни се съвсем неприемливо да се отдаде на Карл някаква заслуга за разпространението на християнството. То тръгва към Северна Европа векове преди него и продължава настъплението си векове след него. И освен че принудителното покръстване на саксонците е отвратително от нравствено гледище, то е било и напълно излишно. Англосаксонците в Англия приемат християнството, без да бъдат избивани, а през следващите столетия различните скандинавски народи също се покръстват, но със силата на убеждението, а не на оръжието.

Какво да кажем за твърдението, че благодарение на военните успехи на Карл Западна Европа е предпазена от външни нападения? Не е така. През целия IX век северните и западните ѝ крайбрежия са подложени на опустошителните нападения на викингите или норманите. По същото време маджарски конници нахълтват от изток, а мюсюлмански нашественици от юг създават главоболия на континента. Това е един от най-несигурните периоди в историята на Европа.

Борбата за надмощие между гражданската власт и църквата е неотменна черта в европейската история дори в районите, които не са част от империята на Каролингите. Всъщност тази борба се корени още в стремленията на средновековната църква и щеше да се води (може би в малко по-различна форма) дори да го нямаше Карл Велики. Неговото коронясване в Рим е интересно събитие, но едва ли може да бъде смятано за решителен фактор в тази борба.

Ще бъде трудно, струва ни се, да убедим образования китаец или индиец, че Карл Велики трябва да бъде оценен почти наравно с Конфуций, Чингис Хан или Ашока. Но ако го сравним със Суй Уен Ти, ясно е, че китайският император трябва да бъде по-важният от двамата. Обединението на Китай, което е негово дело, е дълготрайно явление, докато обединяването на Западна Европа при Карл не е просъществувало и едно поколение.

Въпреки че значението на Карл Велики донякъде се преувеличава от европейците, неговото краткотрайно влияние

несъмнено е голямо. Той унищожава двете държави на ломбардите и аверите и покорява Саксония. Във войните му загиват много хора. Положителното при неговото господство е културният подем (който обаче приключва веднага след смъртта му).

Управлението на Карл Велики оставя и някои трайни следи. Векове наред след него германските императори са ангажирани в безплодна борба за контрола върху Италия. Ако нямаша примера на Карл Велики, те вероятно нямаше да обръщат такова внимание на Италия, а щяха да положат повече усилия да се разширят на север или на изток. Вярно е, че Свещената Римска империя, която започва от Карл, може да просъществува до началото на XIX век. Обаче през по-голямата част от това време действителната власт на Свещения римски император бе слаба, а ефективната власт в Германия бе разделена между безброй държавици.

Най-важното постижение на Карл е може би покоряването на Саксония, с което този важен район влезе в талвега на европейската цивилизация. Успехът му може да се сравни с покоряването на Галия от Юлий Цезар, макар и да не е толкова значителен, защото Саксония е доста по-малък район.

98. ОМИР

ЖИВЯЛ ОК. VIII В. ПР. ХР.

Векове наред се водят спорове около авторството на Омировите стихове. Кога, къде и как са съставени „Илиада“ и „Одисея“? До каква степен те се опират на други произведения? Дали са написани от един и същи човек? Дори дали всяка от тях е дело само на един автор? Може би няма такъв човек като Омир и двете произведения са фолклор, натрупвани постепенно или събрани от поредица поети от различни автори. Учените, които години наред изучават тези въпроси, не са единодушни; тогава как е възможно човек, който не е специалист по антична литература, да знае верните отговори на тези въпроси? Разбира се, не знаем отговорите; въпреки това, за да решим къде е мястото на Омир в тази класация (ако изобщо той има място в нея), решихме да направим следните предположения:

Първото е, че „Илиада“ има един автор. (Е, това не е решено от комисия!) През столетията преди Омир други гръцки поети са писали редица по-кратки епопеи на същата тема, а Омир е черпил с две ръце от тях. Но той не просто е събрал „Илиада“ от съществували преди това стихове. Той ги е подбирал, подреждал, пренаписвал и допълвал — и крайният резултат носи духа на неговия несравним творчески гений.

Омир, създателят на този шедьовър, е живял най-вероятно през VIII век пр. Хр., макар да има и други догадки, повечето за по-ранни дати. Предположихме също, че той е главният автор и на „Одисея“. Срещат се и доводи (опиращи се донякъде на разликите в стила), че двете произведения са от различни автори, но като цяло приликите между тях далеч превишават разликите.

От казаното дотук е ясно, че много малко се знае за самия Омир; и наистина, няма сигурни биографични сведения за него. Според едно силно разпространено предание, което води началото си от ранни елински времена, Омир е бил сляп. Но изумителните картини в двете произведения показват, че ако Омир наистина е бил сляп, то не е било

по рождение. Езикът на произведенията почти недвусмислено говори, че Омир произхожда от Йония, областта откъм източната страна на Егейско море.

Трудно е да се повярва, че толкова дълги и така добре композирани произведения могат да бъдат създадени без писане, но повечето изследователи са съгласни, че това са предимно — а може би и изцяло — устни произведения. Не е известно кога за първи път им е придадена писмена форма. Като вземем под внимание дължината им — общо около 28 000 стиха, — едва ли е възможно те да са предадени много точно писмено, освен ако това не е станало скоро след съставянето им. Във всеки случай, през VI век пр. Хр. те вече са класика, а биографичните данни за Омир са изчезнали. Оттук нататък гърците винаги са смятали „Илиада“ и „Одисея“ за върховни литературни шедьоври на нацията. И колкото и да е чудно, след толкова столетия и при толкова много промени в литературните стилове славата на Омир никога не помръква.

При тази неимоверна слава поставяме Омир толкова ниско в нашата класация донякъде на същите основания, които определят сравнително ниското място на дейци на литературата и изобразителното изкуство. При Омир пропадта между слава и влияние е особено голяма. Въпреки че произведенията му се изучават в училище, малцина са съвременниците, които четат Омир, след като са завършили гимназия или университет. Поразителен е контрастът с Шекспир, чиито пиеси и стихове се четат, а драмите му често се поставят, и то при пълни салони.

Омир рядко се цитира, ако изобщо се цитира. Негови цитати се срещат в някои литературни справочници, но не и във всекидневния говор. Тук също има определен контраст с Шекспир или с автори като Бенджамин Франклин и Омар Хаям.

Тогава защо Омир влиза изобщо в тази класация? По две причини. Първата е, че броят на хората, които са чели Омир или са чували за него в течение на векове, е невероятно голям. В античния свят Омировите епопеи са били много по-популярни, отколкото днес. В Гърция народът е познавал произведенията му и те оказвали влияние върху религиозните и нравствените възгледи. „Одисея“ и „Илиада“ са били добре познати не само на литератори, а и на военни и политически ръководители. Много от първенците на древния Рим

цитират Омир, а Александър Велики е носил екземпляр от „Илиада“ по време на военните си походи. Дори днес той е любим автор на някои, а повечето хора са чели произведенията му (поне отчасти) в училище.

Може би по-значително е влиянието на Омир в литературата. Всички класически гръцки поети и драматурзи са изпитали неговото силно въздействие. Личности като Софокъл, Еврипид и Аристотел — споменаваме само някои — са възпитани в Омировата традиция и всички са се учили на литературно изящество от него.

Почти толкова голямо е влиянието му и върху древните римски автори. Всички те са възприемали неговата поезия като мерило за изящество. Когато Виргилий, обикновено смятан за най-великия римски автор, написва своя шедьовър „Енеида“, той несъмнено се е водил от „Илиада“ или „Одисея“.

Дори в по-ново време почти всеки бележит писател е изпитал влиянието било на Омир, било на автори като Софокъл или Виргилий, сами творили под въздействието на Омир. Няма друг автор в историята, който да е упражнявал толкова широко и толкова дълготрайно влияние.

И последното е може би най-съществено. От стотина години насам Толстой се чете много повече от Омир и оказва много по-силно въздействие. Но през предишните двайсет и шест столетия той няма никакво влияние, докато Омировото въздействие продължава 2700 години и дори повече. Това е невероятно дълго време, с каквото не могат да се похвалят редица литературни фигури или личности от други сфери на човешката духовност.

99. ЮСТИНИАН I

483 — 565

Император Юстиниан е известен с кодифицирането на римските закони, извършено по време на неговото управление. Юстиниановият кодекс запазва плода на римския творчески гений в юриспруденцията, а по-късно оформя основата за законотворчеството в много европейски страни. Може би няма друг кодекс, който да е упражнил толкова трайно въздействие върху света.

Юстиниан е роден около 483 г. в Таврес (днешна Югославия). Племенник е на Юстин I, почти неграмотен тракийски селянин, издигнал се във военната йерархия, за да стане император на Източната Римска империя. Юстиниан, който също е от селски произход, получава добро образование и с помощта на чичо си се издига бързо.

В 527 г. Юстин, който е бездетен, взема за свой пръв помощник Юстиниан. По-късно същата година Юстин умира и след това Юстиниан остава до смъртта си единствен император.

В 476 г., само седем години преди Юстиниан да се роди, Западната Римска империя най-после е отстъпила пред натиска на варварските германски племена и само Източната Римска империя с престолнина Константинопол остава непокътната. Юстиниан решава да възвърне изгубените от Западната империя земи, да възстанови Римската империя и като император посвещава на тази цел почти всичките си сили. Постига я отчасти, защото успява да си възвърне от варварите Италия, Северна Африка и част от Испания.

Но мястото на Юстиниан в тази книга се определя не толкова от военните му успехи, а от ролята му в кодифицирането на римските закони. Още в 528 година, след като е заел престола, Юстиниан определя комисия, която да състави кодекс на имперските закони. Той е публикуван първо в 529 г., после е преработен и приет като законодателен акт в 534 г. През това време предишни актове са отменени. Този Кодекс става първата част от „Корпус юрис цивилис“.

Втората част, наречена „Пандекти“ (или „Дигести“), е сборник от възгледите на видни римски прависти. Той също има силата на закон. А третата част — „Институции“, е наръчник или учебник по правни науки. И накрая, законите, прокарани от Юстиниан след приемането на Кодекса, са събрани в „Новели“, издадена след неговата смърт.

Разбира се, самият Юстиниан, толкова много зает с войни и административни задължения, не е бил в състояние да изготви лично „Корпус юрис цивилис“. Кодифицирането, за което той се разпорежда, е извършено от група прависти под ръководството на великия правник и законовед Трибониан.

Изключително енергичният Юстиниан полага значителни усилия и за административни реформи, между които и полууспешна кампания против корупцията в управлението. Той насърчава търговията и трудолюбието и започва голяма програма за обществено строителство. По негово време са изградени или преустроени много крепости, манастири и църкви (включително прочутата „Света София“ в Константинопол). Строителната програма и войните водят до голямо увеличение на данъците и до значително недоволство. В 532 г. избухват вълнения (т. нар. въстание Ника), които едва не му костват властта. Той се справя с въстанието и след това престолът му е осигурен. Все пак след смъртта му в 565 г. народът ликува и се отдава на веселие.

Голяма помощ на Юстиниан оказва жена му Теодора, за която е уместно да споменем няколко думи. Теодора е родена около 500 г. На младини била артистка и куртизанка и родила извънбрачно дете. На двайсет и няколко години се запознава с Юстиниан и става негова любовница. Оженват се в 525 г., две години преди Юстиниан да се възкачи на императорския престол. Той съзнава изключителните способности на жена си и я прави свой главен съветник, възлага ѝ различни дипломатически задачи. Тя оказва значително влияние в неговото законодателство, включително в някои закони за правата и положението на жените. Нейната смърт (от рак) в 548 г. е тежка загуба за Юстиниан, въпреки че останалите седемнайсет години от управлението му са горе-долу успешни. Теодора — не само умна, но и красива — е тема на много произведения на изкуството.

Юстиниан дължи мястото си в тази книга най-вече на значението на „Корпус юрис цивилис“, който представлява авторитетно

утвърждаване на римското законодателство, векове наред този труд не губи значението си във Византийската империя. Близко пет столетия той е почти забравен на Запад. Но около 1100 г. изучаването на римското право е възобновено в италианските университети. През късното средновековие „Корпус юрис цивилis“ става главна основа за развитието на законодателните системи в континентална Европа. За страните, които го възприемат, се казва, че въвеждат гражданското право за разлика от обичайното право, което преобладава в англоезичните страни. „Корпус юрис цивилis“ никъде не е възприет от край до край. Но части от него са включени в гражданското право и почти в цяла Европа той става основа за изучаване на правото, за обучение и за правни трудове. Тъй като много неевропейски страни в края на краищата възприемат части от гражданското право, влиянието на „Корпус юрис цивилis“ се оказва изключително широко.

Въпреки това ще сбъркаме, ако надценим значението на Юстиниановия кодекс. Не само „Корпус юрис цивилis“, но и други фактори са упражнили важно влияние върху гражданското право. Например законодателството, свързано с договори, произтича повече от търговската практика и търговските съдилища, отколкото от римското право. Немското право и църковното право също са повлияли на гражданското право. В наши дни, разбира се, европейските законодателни и правни системи са претърпели сериозни промени. Днес реалното право в повечето страни много малко прилича на Юстиниановия кодекс.

100. МАХАВИРА

ОК. 599 ПР. ХР. — ОК. 527 ПР. ХР.

Махавира — което означава „голям герой“ — е името, с което джайнистите обикновено наричат Вардхамана, най-личната фигура в създаването на тяхната религия.

Вардхамана е роден около 599 г. пр. Хр. в Североизточна Индия, приблизително в същия район, където е роден Гаутама Буда, но едно поколение по-рано. Сходствата в житиетата на двамата са наистина изумителни. Вардхамана е по-малкият син на местен вожд и както Гаутама израства в разкош. На трийсет години той решава да зареже богатството си, семейството (има жена и дъщеря) и разкошния живот и се отдава на търсене на духовната истина.

Вардхамана става монах в малък и много суров орден, наречен Парсваната. В течение на дванайсет години той се занимава с дълбока медитация и размисъл, като през цялото време изтърпява крайностите на аскетизма и немотията. Отдава се често на пост и се отказва от всякакви лични вещи, дори от купичка или чинийка, за да пие вода или да слага бадеми. В началото запазва някоя дреха, но скоро захвърля и нея и ходи съвсем гол. Остава насекомите да лазят по голото му тяло и не понечва да ги махне даже когато го хапят. Дори в Индия, където странстващите отшелници са по-често явление, отколкото на Запад, външният вид и поведението на Махавира често предизвикват присмех, обиди, че и удари, но той понася всичко безропотно.

На четирийсет и две години Махавира решава, че най-сетне е постигнал духовно просветление. През останалите три десетилетия от живота си той проповядва и разяснява духовните си прозрения. Когато умира около 527 г. пр. Хр., вече има много ученици и последователи.

В някои отношения учението на Махавира е много близко до будизма и индуизма. Джайнистите вярват, че когато умре тялото на човека, душата му не умира, а се превъплъщава в някое друго същество (не непременно човешко). Това схващане за преселването на душите е една от основите на джайнисткото учение. Освен това

джайнистите вярват в кармата, разбирането, че нравствените последици от дадена постъпка засягат съдбата на починалия в бъдещото му съществуване. Да се премахнат натрупаните грехове от душата, с други думи, нейното пречистване, е една от главните цели на джайнистката религия. Както учи Махавира, това донякъде може да се постигне чрез отказ от плътски удоволствия. Монасите джайнисти са длъжни да се отдават на суров аскетизъм. Според тях гладуването до смърт е достойно за уважение.

Много важен елемент е голямото значение, което тази религия придава на ахизма, или ненасилието. Джайнистите подчертават, че ахизма предполага ненасилие както спрямо животни, така и спрямо хора. Един от резултатите е, че джайнистите са вегетарианци. Обаче най-ревностните от тях довеждат до крайност принципа на ахизма: истинският джайнист не убива муха, в буквалния смисъл на думата; той и не яде на тъмно, защото случайно може да глътне някое насекомо, т. е. да причини неговата смърт. Достатъчно преданият джайнист, ако е заможен, ще наеме някого, който да върви пред него и да мете улицата, за да не би, без да иска, да настъпи и смаже някое насекомо или червей.

От такива разбирания логично следва, че преданият джайнист не може с чиста съвест да изоре една нива например. Фактически джайнистите не се занимават със земеделие. По същата причина много други занятия, изискващи ръчен труд, са забранени от тяхната религия. Джайнизмът ни дава изумителен пример как едно религиозно учение може да се отрази решително върху бита на цяла общност. Макар да живеят в предимно земеделска страна, повечето джайнисти от векове се занимават с търговия и финанси. Освен това религията им повелява да почитат трудолюбието. Ето защо не е чудно, че те се радват на благоденствие, а участието им в индийския духовен и художествен живот е много голямо за техния брой.

Поначало джайнизмът няма кастова система. Но поради постоянното взаимодействие с индуизма тя се е създала и в джайнизма, въпреки че не е толкова крайна. Макар самият Махавира никога да не говори за Бог или богове, все поради връзките с индуизма възниква и преклонение пред някои божества. Тъй като Махавира не е оставил писмено наследство, вероятно е било неизбежно да се възприеме нещо и от индуизма. Има обаче значително влияние и в

обратната посока. Джайнисткото противопоставяне на жертвоприношението и на месоядството явно се е отразило силно върху практиката на индусите. Освен това принципът за ненасилие оказва постоянно влияние върху индийските разбирания дори до наши дни. Например Ганди е силно повлиян от учението на джайнисткия философ Шримад Раджахандра (1867–1900), когото смята за един от своите гуру (духовен учител).

Джайнистите никога не са били многочислени и днес наброяват в Индия само около 3 500 000 души. Това не е голяма част от населението на света, но като се отчете изминалият период от 2500 години, броят им не е толкова малък. Преценявайки значението на Махавира, трябва да вземем под внимание, че джайнизмът повече от много други религии е оказвал голямо и трайно влияние върху живота на последователите си.

СПОРНИ ИМЕНА ИЗВЪН СТОТИЦАТА

СВЕТИ ТОМА АКВИНСКИ

ОК. 1225 — 1274

Италианският философ Тома Аквински е прочут с богословските си трудове и най-вече със „Сумма теология“, която е може би най-авторитетното произведение, писано някога за католическите богословски доктрини.

Спокойно може да се каже, че никой освен Тома Аквински не е разработвал толкова изчерпателна и проникновена философска система. Читателят, дори да не е съгласен с изводите на Аквински, не може да остане равнодушен към необикновения интелект на този човек. Но значителна част от написаното от него докосва абстрактни и метафизични въпроси, които за повечето хора нямат практическо значение. Той разисква и етични въпроси, но макар че систематизира по-ранни католически схващания, не внася голяма промяна в етичните идеи или в политическите възгледи. А и едва ли много хора са приели католицизма или християнството само защото са чели произведенията на Аквински. Затова, колкото дълбокомислени и правилни да са разсъжденията на Аквински, съмняваме се, че са оказали голямо влияние върху човешкото поведение или върху хода на историята. Това е причината, поради която той не е включен в тази книга.

АРХИМЕД

287 ПР. ХР. — 212 ПР. ХР.

Архимед е признат от всички за един от най-блестящите математици и учени на античния свят. Казват, че е открил принципа за лоста и хидростатичния закон.

Но лостът е познат и използван векове преди него. Той може да е първият, дал точна формула за ефекта на лоста, но далеч преди това египтяните са го използвали често и резултатно.

Хидростатичният закон също е бил познат преди Архимед. Прословутата история (в която той излиза от банята, тича по улицата и вика „Еврика!“) показва, че Архимед не е открил нещо ново, а е проверил на практика вече известен факт.

Архимед несъмнено се откроява като математик. Всъщност той е стигнал много близо до формулирането на интегралното смятане повече от осемнайсет столетия преди Айзък Нютън да стори това. За жалост по Архимедово време липсва удобна система за математически обозначения. И пак за жалост, нито един от непосредствените му приемници не е бил първокласен математик. Така Архимедовите великолепни математически прозрения не дават онзи резултат, който биха предизвикали при други условия. И макар че Архимедовите способности и дарби са забележителни, действителното му влияние не оправдава включването му между първата стотица.

ЧАРЛЗ БАБИДЖ

1792 — 1871

Английският изобретател Чарлз Бабидж разработва принципа на сметачната машина за общи цели цяло столетие преди създаването на съвременните електронноизчислителни машини. Неговият апарат, който той нарича „аналитичен мотор“, е в състояние да върши всичко, което правят съвременните калкулатори (макар и не толкова бързо, защото не работи с електричество). За съжаление през XIX век техниката не е достатъчно напреднала, така че Бабидж не е в състояние да завърши конструирането на аналитичния мотор, въпреки че прахосва сума пари и време. След смъртта му неговите оригинални идеи почти се забравят.

В 1937 г. някои статии на Бабидж привличат вниманието на Хауард Ейкън, възпитаник на Харвардския университет. Идеите на Бабидж подтикват решително Ейкън, който също се опитва да създаде изчислителна машина. Със съдействието на Ай Би Ем той успява да конструира „Марк I“, първия голям компютър за общи цели. В 1946-а, две години след „Марк I“, група инженери и изобретатели създават ЕНИАК — първата електронноизчислителна машина. Оттук нататък развитието на компютърната технология вече върви изключително бързо.

Тъй като изчислителните машини оказват толкова силно въздействие върху света, а в бъдеще значението им ще расте още повече, отначало се изкушихме да включим Чарлз Бабидж между първите сто в тази книга. Но след по-внимателна преценка решихме, че приносът му за развитието на компютрите не е много по-голям от заслугите на Ейкън, Джон Мочли или Дж. Екърт (главните създатели на ЕНИАК). А поне трима предшественици на Бабидж — Блез Паскал, Готфрид Лайбниц и Жозеф-Мари Жакард — имат свой принос, който може да се сравнява с направеното от Бабидж.

Така главната заслуга за разработката на съвременния компютър трябва да се разпреди между няколко души. Макар че всеки от тях е дал много в тази насока, никой не се откроява решително над

останалите. Следователно нито Бабидж, нито който и да било от другите не може да бъде включен в първата стотица.

ХЕОПС

ЖИВЯЛ ОК. XXVI В. ПР. ХР.

Египетският цар Хуфу (Хеопс е гръцката разновидност на името му) се помни преди всичко със строежа на голямата пирамида в Гиза, изградена очевидно за негова гробница. Точните дати на рождението и смъртта му не са известни, но се смята, че е живял през XXVI век пр. Хр. Знае се, че неговата столица е бил Мемфис и че е царувал дълго, но почти нищо повече не е известно за живота му.

Спокойно може да се каже, че пирамидата е най-прочутият и най-забележителен строеж, изграден от човешка ръка. Още в древни времена тя е смятана за едно от Седемте чудеса на света. И въпреки че останалите шест отдавна са развалини, голямата пирамида стои — изумителен паметник на владетеля, който я е създал.

Съвършенството на градежа и дори само размерите му вдъхват страхопочитание. Въпреки че горната и част не е запазена, тя се извишава на 146 метра — височината на 35-етажен небостъргач. В строежа са използвани около 2 300 000 каменни блока, всеки по тон и половина. Тъй като голямата пирамида съдържа вътрешни помещения и коридори, камъните е трябвало да се дооформят по размери, което усложнява задачата.

Не е ясно как точно древните египтяни са изградили този паметник 26 века пр. Хр. без никакви съвременни съоръжения и машини. Необходими са били старателно планиране и превъзходни административни способности, за да се използват успешно възможностите на страната в тази непосилна задача. Ако приемем обичайното мнение, че голямата пирамида е строена двайсет години, значи на ден са поставяни средно повече от 300 каменни блока. Без съмнение колосална задача е било да се изваждат всеки ден от каменоломните огромните късове, да се докарват до строежа, да се доизсичат и дооформят и да се поставят точно на място. За пренасянето им ще да е била нужна цяла флотилия плавателни съдове, а за да се изхрани безчетната армия от работници — добре планирана снабдителна система.

Голямата пирамида съществува вече повече от 4500 години и вероятно ще стои още дълго, след като всичко, изградено от съвременните инженери, ще се е превърнало в прах. Тя е практически неразрушима. Дори пряко попадение на атомна бомба не може да я заличи. Разбира се, атмосферните условия си казват думата. Но даже при сегашната степен на ерозиране тя може би ще издържи повече от един милион години.

Ясно е, че Хеопс, човекът, наистина оставил своя следа върху света, е постигнал неувяхваща слава — може би повече от всяка друга личност на тоя свят. (Нима след десет хиляди години някой ще си спомня за Наполеон или за Александър Велики?) Но славата е нещо много различно от влиянието. Макар че Хеопс има голямо въздействие върху живота на сънародниците си, няма сведения да е оказал голямо влияние върху чужди нации и следващи епохи.

МАРИЯ КЮРИ

1867 — 1934

Мария Кюри (моминското ѝ име е Мария Склодовска) е далеч по-известна от много учени, намерили място в първата стотица. Но като че ли голямата ѝ слава се дължи не толкова на научните ѝ постижения, колкото на факта, че са дело на жена. Нейното поприще показва по най-ясния възможен начин, че жената е способна на висококвалифицирана научноизследователска работа. Мария Кюри се прослави широко, и то до степен много хора да останат с впечатлението, че тя е човекът, открил радиоактивността. Истината е, че това е направил Антоан-Анри Бекерел. Няма никакви съмнения в приоритета на Бекерел, още повече че Мария Кюри и мъжът ѝ Пиер, не по-малко талантлив учен, започват своите изследвания едва след като са прочели негов доклад на тази тема.

Най-известното действително нейно постижение се състои в това, че тя открива и успява да извлече химичния елемент радий. Преди това е открила друг радиоактивен елемент, който нарича полоний, по името на родината си Полша. Това са възхитителни постижения, които обаче нямат първостепенно значение за научната теория.

В 1903 г. Мария Кюри, Пиер Кюри и Антоан-Анри Бекерел получават заедно Нобеловата награда за физика. В 1911 г. Мария Кюри е удостоена с още една Нобелова награда, този път за химия. Така тя става първият човек, получил две Нобелови награди.

Интересно е, че Мария Кюри има две малки деца по времето, когато прави най-важните си научни изследвания. По-голямата ѝ дъщеря — Ирен, също става изтъкнат учен. Тя се омъжва за друг талантлив учен — Жан-Фредерик Жолио, и двамата заедно откриват изкуствената радиоактивност. За нея те получават Нобеловата награда в 1935 г. Ева, втората дъщеря на Мария Кюри, е бележита музикантка и композиторка. Това се казва семейство!

БЕНДЖАМИН ФРАНКЛИН

1706 — 1790

Справедливо е да кажем, че Бенджамин Франклин е най-многогранный гений в историята, с по-широко поле на дейност дори от прочутия Леонардо да Винчи. Не е за вярване, но е истина, че Франклин постига високи успехи в четири напълно различни области: бизнес, наука, литература и политика.

Кариерата му в бизнеса е класическа — от дрипите до богатството. Семейството му в Бостън не е от заможните и като младеж във Филаделфия Франклин няма пукната пара в джоба си. Но прехвърлил четирийсетте, той вече благоденства благодарение на своите печатница и вестник, а и на други делови дейности. А в свободното си време се занимава с наука и изучава четири чужди езика!

Като учен Франклин е известен най-вече с изследванията си в областта на електричеството и осветлението. Но освен това изобретява няколко много полезни неща, между които Франклиновата печка, бифокалните лещи и гръмоотвода. Лещите и гръмоотводът се използват широко и днес.

Първите му литературни усилия са в журналистиката, където постига голям успех. Скоро започва да издава „Пуър Ричард’с алманах“ („Алманах на бедния Ричард“), където се проявява необикновенният му талант за остроумни фрази. (Малцина писатели са оставили толкова много запомнящи се поговорки.) В по-късните си години написва своята автобиография, една от най-прочутите и четени книги, която и днес доставя наслада.

В политиката Франклин се радва на успехи като администратор (началник е на пощите в колониите и по негово време пощенската служба носи печалби!), като законодател (непрекъснато го преизбират в Законодателното събрание на Пенсилвания) и като дипломат (той е много популярен и добър посланик във Франция през един съдбоносен за американската история период). Освен това е един от подписалите

американската Декларация за независимостта, а по-късно става член на Конституционното събрание.

Над всичко това в известен смисъл се откроява петото призвание на Франклин — вдъхновен инициатор и организатор. Той е един от основателите на първата болница във Филаделфия. Съдейства да се създаде първата пожарна команда в колониите и работи успешно за формирането на градска полиция. Организира библиотека, която дава книги за четене вкъщи (първата от този род в колониите) и научно дружество (също първото).

Както всеки човек Франклин е имал неприятности и тежки разочарования. Въпреки това той е забележителен пример — може би най-изумителният — за добре изживян живот. Благословен с добро здраве почти през всичките си осемдесет и четири години, Франклин е преминал земния си път вдъхновено, ползотворно, разнообразно и честито.

МАХАТМА ГАНДИ

1869 — 1948

Махатма Ганди е забележителният водач на движението за независимост на Индия и само на това основание няколко души предложиха да намери място в тази книга. Но нека не забравяме, че независимостта на страната от Англия рано или късно щеше да дойде; днес е ясно, че при силните исторически тенденции към деколонизиране Индия щеше да постигне независимост само няколко години след 1947 г., дори ако Ганди не бе съществувал.

Вярно е, че методите на Ганди — гражданско неподчинение без употреба на сила — успяха да убедят англичаните да напуснат Индия. Но някои смятат, че Индия щеше да извоюва независимостта си и по-скоро, ако бе прибегнала до насилието. Тъй като не сме в състояние да решим дали Ганди е ускорил, или забавил този процес, може би е уместно да направим извода, че крайният резултат от неговата дейност — поне в тази насока — е по-скоро незначителен. Освен това Ганди не е основателят на движението за независима Индия (Индийският национален конгрес е създаден още в 1885 г.) и не е главният политически фактор по времето, когато Индия най-после получи независимост.

Голямото значение на Ганди се състои в това, че той проповядва ненасилие. Неговите идеи, разбира се, не са съвсем оригинални: самият той е заявявал, че ги е почерпил от произведения на Торо и Толстой, от Новия завет и от разни индуски писмена. Не може да има съмнение, че политиката на Ганди, ако бъде възприета универсално, ще преобрази света. За съжаление, не е така дори в самата Индия.

Трябва ли да стигнем до извода, че философ като Ганди се е провалил напълно? В наши дни това изглежда вярно; но не бива да се забравя, че четирийсет години след смъртта на Христос интелигентният, добре информиран римлянин несъмнено би стигнал до извода, че Исус Назарянина е „провал“ — ако изобщо е чувал за Исус! А и никой не би могъл да предвиди в 450 г. пр. Хр. колко влиятелен ще се окаже Конфуций. И все пак, ако съдим по събитията

след всички тези години, Ганди заслужава да бъде споменат в тази книга само в знак на уважение.

ЕЙБРАХАМ ЛИНКЪЛН

1809 — 1865

Ейбрахам Линкълн, шестнайсетият президент на САЩ, е един от най-прочутите и достойни политически водачи, които Америка или някоя друга страна е раждала. Тогава защо не е включен в нашата класация? Нима освобождението на около 3 500 000 роби не е голямо постижение?

Напротив, е. Но ако хвърлим поглед назад, виждаме колко неудържими са били в целия свят силите, надигнали се срещу робството. Много страни го бяха премахнали още преди мандата на Линкълн, а 65 години след неговата смърт същото направиха и повечето от останалите.

Може да се твърди, че главното постижение на Линкълн е, че успя да предотврати разпадането на Съединените щати въпреки откъсването на Юга и дори само за това той заслужава място в тази книга.

Но тъкмо избирането на Линкълн предизвика откъсването на южните щати. А и не е много, ясно дали Северът нямаше да спечели гражданската война, ако президент беше не Линкълн, а някой друг. В края на краищата Северът започна войната с голямо предимство в числеността на населението и още повече в индустриалното производство.

Дори ако Северът не бе довел гражданската война до успешен завършек, това едва ли щеше да промени чувствително целия ход на историята. Езиковите, религиозните, културните и търговските връзки между Севера и Юга бяха толкова здрави, че по всяка вероятност двете страни отново щяха да се обединят. И ако периодът на разединение бе продължил двацет, дори петдесет години, това надали щеше да се отрази сериозно на световната история. Не бива да се забравя също, че дори без Юга, Съединените щати сега щяха да бъдат четвъртата по население страна в света и водеща индустриална сила.

Означава ли това, че Линкълн е незначителна фигура? Съвсем не. Неговият жизнен път оказва дълбоко въздействие върху няколко

милиона души от цяло поколение. Но това не го прави толкова значителен, колкото Махавира, чието влияние продължава цели векове.

ФЕРНАНДО МАГЕЛАН

ОК. 1480 — 1521

Португалският изследовател Фернандо Магелан е водачът на първата експедиция, извършила околосветско пътешествие. Това е може би най-забележителното изследователско пътешествие в цялата история на човечеството. Цялата обиколка отнема само три години, дори по-малко. От петте малки, бавноподвижни, течащи кораба, с които Магелан тръгва, само един се завръща в Европа; и от 205-те души оцеляват само осемнадесет! Самият Магелан е един от загиналите (въпреки че успява да преведе експедицията през най-трудния етап от пътуването). Но накрая пътешествениците се завръщат победоносно и няма никакви съмнения, че са обиколили света.

Напълно ясно е, че успехът на експедицията се дължи преди всичко на Магелан и на желязната му воля. Само няколко месеца след тръгването много от членовете на екипажа настояват да се върнат; всъщност Магелан е принуден да потуши бунт, за да продължи пътуването. Неговото умение, упоритост и издръжливост ни дават право да го наречем най-великия мореплавател и изследовател.

Но действителното влияние на неговото постижение е относително слабо. Образованите европейци вече са знаели много добре, че Земята е кръгла. Изминатият от Магелан път не се превръща във важна търговска артерия. За разлика от пътешествието на Васко да Гама Магелановото не оказва голямо влияние върху Европа или Изтока. Ето защо, макар че му носи неувяхваща слава, то не ни дава право да го причислим към стоте най-влиятелни личности в историята.

ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ

1452 — 1519

Леонардо да Винчи е роден в 1452 г. близо до Флоренция и умира в 1519 г. Изтеклите оттогава столетия не са помрачили славата му на най-универсалния гений, съществувал някога. Ако правехме класация на най-бележитите личности, Леонардо несъмнено щеше да намери място между първите петдесет. Но талантът и славата му сякаш далеч надхвърлят истинското му влияние върху историята.

В бележниците си Леонардо е оставил скици на много съвременни изобретения като самолети и подводници. Те свидетелстват за изключителна находчивост и оригиналност, но не допринасят нищо за напредъка на науката. Първо, Леонардо всъщност не е конструирал модели на изобретенията си. Второ, въпреки че идеите са много дълбокомислени, едва ли самите изобретения щяха някога да заработят. Едно е да ти хрумне великолепа идея за самолет или подводница, друго е да я осъществиш, като поне конструираш годин за работа модел.

Освен това, дори Леонардовите бележници да съдържаха всички необходими подробности за работата на изобретенията, едва ли би имало някакво значение, защото са останали погребани и са публикувани цели векове след смъртта му. А дотогава до същите изобретения вече са стигнали по самостоятелен път други хора. Изводът ни е, че като учен и изобретател Леонардо няма почти никакво влияние.

Следователно възможността да попадне в тази класация зависи от неговото изкуство. Леонардо е първокласен художник, макар да не му отстъпват творци като Рембранд, Рафаело, Ван Гог или Ел Греко. Но въздействието му върху развитието на изкуството е по-незначително от това на Пикасо или Микеланджело.

Леонардо да Винчи е може би най-талантливата личност, живяла някога под слънцето, но трайните му постижения са сравнително малко. Макар да е превъзходен архитект, едва ли някога е сътворил проект, който е изпълнен. От него не е останала поне една скулптура.

Цялото наследство на този изключителен гений се свежда до много рисунки, няколко великолепни платна (запазени са по-малко от двайсет) и редица бележници, които карат читателите от XX век да се чудят на гения му, но почти не са оказали влияние върху науката и изобретенията. Колкото и да е талантлив, Леонардо не може да бъде поставен между стоте най-влиятелни личности.

ВТОРАТА СТОТИЦА

Докато се пишеше тази книга, много приятели и сътрудници ни предложиха имената на различни исторически личности, които според тях би трябвало с основание да бъдат включени в книгата.

Много от тези предложения бяха приети; други, по една или друга причина — отхвърлени. Предлагаме ви списък от имената на сто интересни личности, за които в последна сметка решихме, че нямат място между 100-те най-влиятелни фигури в историята, въпреки че несъмнено могат да се представят силни доводи в полза на много от тях.

Представихме в кратки статии десет от тях и обяснихме защо сме ги пропуснали и не сме ги включили между първите сто. Не бива да се смята, че тези десет (в някакъв ред) щяха да бъдат от номер 101 до 110 или че изредените по-долу личности щяха да заемат номерата от 101 до 200.

Авраам
Езоп
Хауард Ейкън
Сузан Б. Антъни
Свети Тома Аквински
Архимед
Аристарх Самоски
Ричард Аркрайт
Нийл Армстронг
Чарлз Бабидж
Антоан-Анри Бекерел
Джереми Бентам
Ото фон Бисмарк
Нилс Бор
Бенджамин Франклин
Фридрих Велики

Бети Фридан
Гален
Махатма Ганди
Карл Фридрих Гаус
Хамурапи
Хегел
Хенри VIII
Хенри Мореплавателя
Теодор Херцел
Хипократ
Томас Хобз
Луи дьо Брой
Николас Сади Карно
Хеопс (Хуфу)
Уинстън Чърчил
Карл фон Клаузевиц
Рудолф Клаузиус
Мария Кюри
Готлиб Даймлер
Данте Алигиери
Цар Давид
Демокрит
Мери Бейкър Еди
Робърт Етингър
Джордж Фокс
Дмитрий Менделеев
Монтескьо
Мария Монтесори
Самюъл Морз
Волфганг Амадеус Моцарт
Моавия I
Блез Паскал
Иван Павлов
Пабло Пикасо
Марко Поло
Птолемей (Клавдий)
Питагор

Роналд Рейгън
Джеймс Хътън
Аменемхат IV
Исай
Жана д'Арк
Имануел Кант
Кемал Ататюрк
Джон Мейнард Кейнс
Хар Гобинд Корана
Мартин Лутър Кинг (син)
Алфрид Ч. Кинзи
Густав Роберт Киршхоф
Кублай Хан
Готфрид Вилхелм фон Лайбниц
Етиен Леноар
Леонардо да Винчи
Ейбрахам Линкълн
Лю Пан (Хан Каоцзъ)
Луи XIV
Джеймс Мадисън
Фернандо Магелан
Дева Мария
Мейджи Тено (император Муцушито)
Рембранд
Франклин Делано Рузвелт
Санкара
Ервин Шрьодингер
Уилям Б. Шокли
Джоузеф Смит
Сократ
Софокъл
Сун Ятсен
Уилям Хенри Фокс Талбът
Тамерлан
Удуард Телър
Хенри Дейвид Торо
Чарлз Х. Таунс

Хари Труман
Алесандро Волта
Селман Уаксман
Джеймс Уотсън и Франсиз Крик
Робърт Уотсън-Уот
Мери Уолстънкарафт
Франк Лойд Райт
Борис Елцин
Владимир Зворикин

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.